

S. Molnár Edit

A közvélemény tükrében

Demográfiai és családszociológiai tanulmányok

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Budapest • 2009

978-963-9597-14-3

© S. Molnár Edit, 2009

Kiadja a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
1024 Budapest, Buday László utca 1-3.
Felelős kiadó: Spéder Zsolt igazgató
Tipográfia és tördelés: Élőfej Bt.
Nyomás és kötés: Open-Art Nyomda
Felelős vezető: Barcza András

Tartalom

Család és értékszociológia

Családi értékek, magatartások, demográfiai tendenciák	9
„Tradíciókövető” és „modernizálódó” szemléletmód a rendszer- változás után jelentkező családi problémák érzékelésében (társszerző: Dobossy Imre)	35
Az első ízben serdülőkorban szült nők társadalmi összetétele és életkörülményei 10 évvel az első gyermek megszületése után (társszerző: Pongrácz Tiborné)	58
Házasságon kívüli születések a XX. század utolsó évtizedében	69
Kell-e több politikus nő?	90

Generációk egymás szemében

Fiatalok családképe. A próbafelvétel tapasztalatai	105
Életmód és közérzet az idősödés korában	121
Magyar szólások és közmondások az öregségről (társszerző: Pataki Judit)	132

Népesedéspolitikai kérdések

Megőrizhetjük-e a család értékét?	155
Családi értékek – családpolitika	165
A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves férfiak és nők körében	195

A kérdőíves adatgyűjtések módszertani kérdései

A kérdőív kérdések válaszlehetőség-sorrendjének vélemény- befolyásoló szerepéről (társszerző: Surányi Bálint).....	227
A kérdőív kérdések megértésének ellenőrzése	246
„Nem lehet nem kommunikálni.” (társszerzők: Síklaky István és Virágh Eszter)	268
Gondolkodási sémák az elégedettségről (társszerző: Pataki Judit).....	283

*Család-
és értékszociológia*

Családi értékek – magatartások – demográfiai tendenciák*

A családi étellel, a gyermekvállalással kapcsolatos vélemények, attitűdök alakulását vizsgálva rendre azt tapasztalom, az emberek szívesen deklarálják magukról, hogy életüket el sem tudnák képzelni gyermek nélkül. A házasságot pedig legtöbbször korántsem valamiféle „elavult intézménynek” gondolják, hanem a lehető legjobb életformának. Jellemző ez a 40 évesnél fiatalabbak generációjára. A 90-es évek elején – munkatársaimmal együtt – először magam is meglepődtem azon, hogy a házasság és a gyermekes lét preferálása Magyarországon – más országokhoz képest – különösen intenzív. Az ellentmondást, amely e „lány adatok” és a kemény tények között van, kétségkívül nehéz megfejtani. A születések és a házasságkötések száma évről évre kevesebb, a válásoké elég magas, és – főképp a 90-es évektől – érzékelhetően növekszik a házasságon kívüli születések aránya. Ezek a kemény tények nem egy szakmatársunkat meglehetősen sommás megállapításra ösztönzik, a házasság (vagy akár a család) válságaként értelmezve azokat. Különböző viták alkalmából, olykor publikációban is tapasztalom: a „kemény” és a „lány” adatok ellentmondását úgy oldják fel, hogy ez utóbbiakat egyszerűen csak hitetlenkedve fogadják, akár még elfogultságot vagy módszertani, kérdészetudományi tévedéseket is feltételezve mögöttük. Pedig ez az ellentmondás nem magyar specialitás, más európai országok kutatói is szembe kerülnek vele. A „kemény” és a „lány” adatok, vagyis a magatartások és a vélemények, attitűdök, értékek nem simulnak egymásra úgy, ahogyan a dolgok leegyszerűsítésére hajlamos logikánkkal azt látni szeretnénk. Ráadásul a megfigyelt demográfiai folyamatok az európai országokban nem is egyformán mentek/mennek végbe, és az sem biztos,

* S. Molnár Edit: Családi értékek, magatartások, demográfiai tendenciák. *Századvég*, Új folyam, 1999. 14. szám (Ősz), 31–54. o.

hogyan az egyes országok minden szempontból ugyanazt az utat fogják bejárni. E dolgozatban – részben kutatási tapasztalatok alapján, részben csupán hipotéziseket fogalmazva – e problémakör néhány magyarországi sajátosságát igyekszem felvázolni.

Értékek, normák és demográfiai trendek zavarba ejtő kapcsolata

A termékenységszökkenés magyarázatára nagyon sok kísérlet történt az elmúlt évtizedekben. A különböző tényezők hatásmechanizmusának összefoglalására kidolgozott elméletek közül a demográfiai átmenet elmélete (csakúgy, mint a termékenység 1960–70-es években virágzó közgazdasági elméletei) csak általánosan és leíró módon számolnak be arról, hogy a modernizáció során bekövetkező gazdasági és társadalmi változásokkal egyidejűen a családok gyermekszáma mindenütt lényegesen csökken (vö. Andorka, 1987). A gazdasági-társadalmi változások közül azonban egyik sem áll erős és közvetlen ok-okozati kapcsolatban a termékenység alakulásával. A nemzetközi szakirodalomban minden hatótényezőre nézve (mint pl. a különböző társadalmi rétegek aránya, az iskolai végzettség emelkedése, a városiasodás, a nők munkavállalása stb.) lehet olyan vizsgálatot találni, amely a szokásos és általában érvényesnek tartott összefüggéssel ellentétes irányú kapcsolatot mutat. Mára már meglehetősen vissza is szorult az az elképzelés, hogy e demográfiai változásokban a gazdasági okok játsszák az elsőrendű szerepet.

Az 1970–80-as évekre tehetőek azok a kezdeményezések, amelyek a termékenység magyarázatát a kultúra területére tolták. Ez elsősorban a princetoni vizsgálathoz, közelebbről a belga Lesthaeghe nevéhez fűződik (vö. Lesthaeghe–Wilson, 1982, Lesthaeghe, 1983), aki szerint a termékenységi tendenciában a gondolkodás általános megváltozása, a vallás és általában a hagyományos értékek, normák, szolidaritási formák meggyengülése, a szekularizáció, az individualizmus térhódítása a meghatározó. A családi élettel kapcsolatos értékek és normák kereteit a XX. század első felében még a férfi és nő törvényes házassága és – a házasság legfőbb céljaként – az ebből született gyermekek jelentették. A családi élet biológiai – utódnemző – és társadalmi értelemben vett reprodukciós funkciói meghatározott normák szerint érvényesültek. Ennek

a rendnek, állandóságnak a biztosítása gyakorlatilag „össztársadalmi érdeknek” számított. Ezek a normák – a család egyes tagjainak egymásért hozott áldozatain alapulva – kevéssé, vagy egyáltalán nem túrték meg a megfontolatlan döntéseket, az állandóságból, rendszerességből, a családi élet nyújtotta biztonságból való kísérletezgető „kiugrást” sem. A családi döntések meghozatalában a tradíciók, az elfogadott tekintélyek nyújtottak segítséget, a gyermeknevelésben is a szülői tekintély érvényesítése játszotta a szerepet. Fontos normatívaként érvényesült, hogy a család – az esetleges konfliktusok ellenére is – kifelé harmóniát, egységes képet mutasson (vö. Cseh-Szombathy, 1994). Az utóbbi évtizedek tapasztalatai arra utalnak, hogy ezeknek a normáknak a hatása erősen meggyengült. Újfajta normák vannak kialakulóban, amelyek a tradíciókkal való bizonyosfajta szembefordulásban nyilvánulnak meg. Az Európai Értékrend Alapítvány vizsgálatai azt támasztják alá, hogy bár a családalapító generáció változatlanul megkülönböztetett értéket tulajdonít a családnak, a gyermeknek, a tradíciók helyett egyre inkább előnyben részesíti a spontaneitást, a kísérletezést, az új élmények keresését a családi élet korábban szinte kötelezőnek tartott rendjével és tervszerűségével szemben. Tapasztalhatók annak jelei, hogy erősebb az egyéni, privát szféra megőrzésére irányuló törekvés – még a házastárssal szemben is –, a sikeresnek tartott gyermeknevelésben kisebb a szerepe a szülői tekintélynek, és sokan hajlamosak az egyéni vágyakat előtérbe állítani, támogatni még olyan esetekben is, ha annak a családi életre gyakorolt hatásai esetleg negatívak. Az újfajta normák nyomán olyan életvezetési stratégiák bukkannak fel, amelyek kevesebb gyermek mellett kétségtelenül jobban megvalósíthatók. E folyamatoknak azonban csak egyik megnyilvánulása a családok által vállalt gyermekszám csökkenése. További következmény, hogy a közgondolkodás is megengedőbbé válik a házasságon kívüli – főképp házasságot megelőző – szexuális kapcsolatokkal, a házasságon kívüli gyermekvállalással, sőt a szokásostól eltérő (pl. homoszexuális) kapcsolatokkal, valamint a válásokkal szemben, megnyitva az utat az elfogadott családi együttélési formák többfajta alternatívája előtt.

A demográfusok egy része szívesen fordult e szociológiai megközelítésű „elméletkezdemény” felé, ami az utóbbi időben az empirikus kutatásokat is az értékek és normák megfigyelése felé terelte. Az 1960-as, 1970-es évekig szinte kizárólag csak a házások (főképp házasságban élő nők)

családterveit és termékenységi magatartását vizsgáló survey-k mind jobban kiterjedtek speciális „mintákra” (például a férfi népességre is, továbbá a házasságon kívül szültek, az élettársi kapcsolatban élők, az elváltak, özvegyek, az egyszülős családok, a gyermekek mintáira, valamint lakossági közvélemény-kutatásokra). A mérési módszerek azonban még nem kiforrottak. Ha például a kutatók azt találják: a házasságon kívül gyermeket szülők körében magas és növekvő az iskolázott nők aránya (erre példa Franciaország), mögötte új értékrend (individualizáció, szabad életforma-választás, a hivatalos kötöttségektől, szabályoktól való mentesülés igénye stb.) hatását sejtik. Ha a helyzet éppen a fordítottja: főképp alacsony társadalmi státusú, szakképzetlen, nagyon fiatal népességre jellemző (pl. Anglia), akkor az vélhető, hogy a fiatal párok a társadalmi státus, az egzisztencia bizonytalanságát igyekeznek mielőbb kompenzálni gyermekvállalás, családalapítás révén. Ezek a feltevések elég valószínűnek, elfogadhatónak tűnnek. Ám az is igaz, hogy a házasságon kívül szült nők számottevő része a későbbiekben mégiscsak férjhez megy, és törvényesíti – többnyire éppen a gyermek érdekében – az apával való kapcsolatát, és ez érvényes Magyarországra és külföldre egyaránt (S. Molnár–Pongrácz, 1998). Ez mindenesetre azt mutatja, hogy az „új értékekkel való azonosulás” és a „hagyománykövetés” fogalmi egzakt kutatás céljaira ma még kidolgozatlanok és meglehetősen sérülékenyek. Ráadásul a tapasztalatok szerint az egyes országokban (illetve régiókban) a családi életformák igen nagy változatosságával kell számolni, amelynek okai tisztázatlanok, a termékenységre gyakorolt hatásait, trendjeit pedig ma nehéz előre megbecsülni.

A demográfusok között ma többé-kevésbé konszenzus van abban, hogy az értékstruktúra változásai elsősorban a házasságkötések és a termékenység csökkenésének, az élettársi kapcsolatok, a házasságon kívüli születések és az egyszülős családok növekedésének tendenciáiban tükröződnek. Ezeknek a tendenciáknak az iránya többé-kevésbé azonos, jöllehet dinamikájuk már korántsem az (és elég jelentősek a régiónkénti, nemzetenkénti eltérések is). Ez arra vall, hogy a tendenciák mögött álló szociokulturális háttér is nagyon különböző. Svédországban például, ahol a törvényes házasság szinte kötelezőnek tartott előírása a legkorábban rendült meg, s ahol a nem házas szülések aránya talán a legmagasabb (ez egyes vélemények szerint liberális értékek terjedésének jele), a teljes termékenységi arányszám szinte egész Európában tapasztalt

csökkenése az 1970-es években megállt, a 80-as évek közepén pedig növekedésnek indult (ami viszont egyesek szerint általánosságban inkább a tradicionális értékek térnyerésére utal). A svéd nők rekordmagas és folyamatosan emelkedő munkaerő-piaci részvétele (modernség, liberális értékek?!), párhuzamosan a viszonylag magas és növekvő termékenységgel (tradíciók?!) – egyedülálló jelenségnek számított a hasonló fejlettségű országok között. (Az utóbbi időben a termékenység növekvő tendenciája Svédországban megfordult.) Egy másik példa a korábban hagyományosan magas termékenységgű Olaszország lehetne, amely napjainkban az európai országok közül az egyik legalacsonyabb termékenységi szintet produkálja (modernség?), míg más tekintetben talán legjobban őrzi a hagyományokat: alacsony az élettársi kapcsolatban élők és a nem házas születések aránya. Megint más Magyarország és a többi, volt szocialista ország példája, amelyekben az európai szinten közepesnek (vagy annál magasabbnak) minősíthető termékenység a rendszerváltozás után zuhanásszerűen, drámai módon csökkent. Ez azonban nem jár mindenütt az élettársi együttélések és a nem házas születések látványos növekedésével. Ez utóbbiak szempontjából Lengyelország a tradíciókat legerőteljesebben őrző országok közé tartozik, miközben ott az 1990. évi 2,04-es teljes termékenységi arány 5 esztendő alatt 1,61-re zuhant. Ugyanakkor Magyarországon a termékenység – legalábbis a Bokros-csomag életbelépéséig – nem csökkent olyan drasztikusan, mint a többi rendszerváltó országban, ám rendkívül gyorsan növekedett a nem házas születések aránya. A tabló zavarbaejtő. Azt sejteti, hogy a tradicionális értékek és attitűdök nagyon is modern magatartásokkal járhatnak együtt, és rendkívül eltérő családi struktúrák léteznek anélkül, hogy szoros kapcsolat lenne a termékenységcsökkenés, a házasságkötések és a lazább együttélések, élettársi kapcsolatok egymáshoz viszonyított arányai, valamint az attitűdök között.

Mire jutnak az empirikus vizsgálatok?

A családdal és gyermekkel kapcsolatos nemzetközi vélemény- és attitűdvizsgálatok többnyire abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a különböző survey-k összehasonlítását a lehető legegyszerűbb kérdésmegfogalmazások szolgálhatják. Ám e legegyszerűbb, a politikai

választások közvélemény-kutatásaira emlékeztető kérdésmegfogalmazások kevésbé érzékenyek olyan finomságok feltárására, mint amilyen a közgondolkodás fő áramlatai és az egyéni életvezetési utak közötti távolság. Többek között ez az oka annak, hogy az eredmények nem túlságosan meggyőzőek. Egy kilenc európai országra vonatkozó reprezentatív felvételben (idézi: Coleman, 1998) a többség egyetértett azzal, hogy „a gyermek az élet fontos célja, és házasságban kell, hogy megszülessen”. Egybecseng ezzel az 1992–1993. évi Európai Termékenység Vizsgálat adata (vö. Kamarás, 1995), amely szerint a meghatározó többség minden országban azt vallja: „a házasság nem elavult intézmény”. Ezek a vélemények többnyire kevésbé differenciálódnak a válaszadók egyéni paramétereit (például családi állása, családi állapota) szerint.

A vizsgálati eredményekből sokan azt a következtetést vonják le, hogy a családi élet modernizálódását, a különböző, alternatív családi együttélési formák jogosultságát – illetve azokat az attitűdöket, amelyek ezt támogatják – a nemzetközi kutatások egyáltalán nem támasztják alá (Coleman, 1998). Mások éppen hogy „túlértékeli” az országok közötti, nem túlságosan nagy véleményeltéréseket: a házasság vagy a gyermek értékére vonatkozó nemzetközi „összátlagot” meghaladó, vagy az alatt elhelyezkedő nemzeti átlagokat pedig a „tradicionális-liberális” dimenziójában értelmezik. Ennek alapján egészen furcsa térképeket lehet felrajzolni. Így kerül például a „leginkább liberális” országcsoportba – Svédország mellé – Olaszország (vö. Tóth, 1998), ahol egyébként a párkapcsolatokra meghatározó módon a házasság jellemző, és a – látványosan megcsappant – termékenység itt gyakorlatilag azonos az ún. „házas termékenységgel”. (Egyes olaszországi szociológusok a termékenység csökkenését éppenséggel a házas életforma bizonyos tradícióinak intenzív továbbélésével magyarázzák. Míg az olasz nők gazdasági aktivitása jelentősen fellendült, szinte semmilyen változás nincsen a hagyományos családi szerepmegosztásokban. A férj, a család kiszolgálása ugyanúgy „társadalmi elvárás”, mint abban az időben, amikor az asszonyok még nem dolgoztak, ezért a tradicionális családi életforma, a férj „uralkodó”, a feleség „alárendelt” szerepe – amihez úgy tűnik, egyelőre mindkét fél ragaszkodik – csak kisebb gyermekszám mellett tartható fenn (vö. Seres Attila, 1998). A magam részéről erősen megkérdőjelezném, hogy például „a házasság legfőbb előnye az anyagi biztonság” állítás elfogadása

tradicionális beállítódást jelez-e. Nem fordítva van? Az olasz nők ma már jelentős helyet foglalnak el a munkaerőpiacon, így a korábbi helyzethez képest kevésbé vannak kiszolgáltatva annak, hogy a férj tartsa el őket. A „házasság legfőbb előnye az anyagi biztonság” megfogalmazású állítást 16 ország közül éppen Olaszországban utasítják el a legjobban. Emögött, nézetem szerint, nem „liberális gondolkodásmódjuk” áll, hanem inkább az, hogy a házasság „eszmei” jelentőségének Olaszországban nagyobb súlyt tulajdonítanak, mint a házasság nyújtotta anyagi biztonságnak. Fölteszem, lehetséges, hogy egy másik országban ugyanakkor mégiscsak valamiféle hagyományos szemléletmódot jelez, ha az anyagi biztonságot tartják a házasság legfőbb előnyének. De vajon mondhatjuk-e, hogy a kérdésmegfogalmazás nemzetközi összehasonlításban is alkalmas a „tradicionális”, illetve „liberális” attitűdök szétválogatására?

A jelek mindenesetre arra vallanak, hogy a magatartást befolyásoló értékek és preferenciák nemzeti szinten történő megragadása és összehasonlíthatóvá tétele korántsem egyszerű, és szorosan összekapcsolódhat az adott országokban fel-felbukkanó másfajta ideológiai áramlatokkal. (Maga Lesthaeghe is nagy figyelmet szentel az olyan „kiugró” események magyarázatának, mint az ún. „baby boom”-jelenség vagy a legújabb kohorszokban bizonyosfajta konzervatív szemlélet terjedése.)

Házasságcentrikusság és gyermekcentrikusság Magyarországon

A nemzetközi survey-k Magyarországra vonatkozó paraméterei mindig kiugróak. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetében készített saját vizsgálatunk (Pongrácz–S. Molnár, 1994), a Hungária GfK Piackutató Intézet 1995. évi nemzetközi vizsgálata (S. Molnár, 1997/a), az ISSP kereteiben készült kutatás (Tóth, 1998), a Gallup Poll adatai (1997) egybehangzóan azt mutatják, hogy a gyermekcentrikus és házasságcentrikus érzelmek Magyarországon kivételesen intenzívek, e tekintetben hazánk az európai országok listáján mindig az első, legfeljebb a második helyen áll. Ezzel először saját kutatásunk alkalmával szembesültünk, amikor négy ország (Magyarország, Lengyelország, Oroszország, Németország – külön-külön a volt NSZK és a volt NDK) kisgyermeket nevelő szülő-

1. táblázat. Saját életében mennyire tartja fontosnak, meghatározónak a következő dolgokat? (1991)

(Ötfokú osztályzatok átszámítása 100 fokú skálára)
Kisgyermekes apák és anyák véleménye

	Magyarország		Oroszország		Lengyelország		Volt Kelet-Németország		Volt Nyugat-Németország	
	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa
1. Gyermek/ek	99	97	97	93	98	98	96	95	95	94
2. Szeretet	97	92	86	81	93	92	92	91	92	90
3. Család	94	96	94	90	97	97	95	95	93	94
4. Becsületesség	95	91	86	84	92	89	91	89	89	87
5. Házasság	94	93	85	82	85	94	85	86	90	91
6. Szabadság	92	91	83	85	92	94	78	77	84	86
7. Barátság	85	84	83	82	87	85	83	82	85	84
8. Műveltség	83	82	71	68	71	68	81	80	75	77
9. Szorgalom	83	81	73	70	76	86	76	79	71	73
10. Szabadidő	83	78	80	76	80	79	78	78	78	77
11. Fegyelem	81	79	71	72	76	76	73	73	69	70
12. Egyéni függetlenség	79	82	79	86	88	90	68	69	75	76
13. Haza	75	76	73	76	76	78	66	65	51	59
14. Nemzeti érzés	74	74	n. a.		74	75	43	46	44	45
15. Önmegvalósítás	70	76	60	73	73	78	70	73	59	71
16. Hagyomány	64	71	45	63	76	70	44	48	48	49
17. Tolerancia (kisebbségek)	64	65	47	44	68	69	61	61	70	68
18. Hivatás, foglalkozás	62	80	64	79	70	82	77	91	56	81
19. Szolidaritás	65	61	56	58	75	78	64	63	71	71
20. Alkotás, kreativitás	62	69	52	66	76	78	60	62	67	63
21. Közéleti aktivitás	58	64	62	62	79	85	72	74	74	76
22. Vallás	49	42	50	37	75	65	18	16	46	40

inek válaszait hasonlítottuk össze abban a kérdésben: „Kinek jobb az életben: a gyermekeseknek vagy a gyermekteleneknek?”. (Megjegyzem: ez a kérdésmegfogalmazás is meglehetősen leegyszerűsített.) Míg a magyar anyák és apák közel 90%-a vallotta, hogy a gyermekeseknek jobb mint a gyermekteleneknek, Németországban és Oroszországban inkább a gyermektelen létet preferálták, Lengyelországban pedig nagyjából fele-fele arányban oszlottak meg a válaszok. Ezt az eredményt szociológusok szakmai vitáin többnyire hitetlenkedve fogadják (metodikai kifogások, fordítási problémák feltételezése stb.). Ezért a kérdést – részben saját megnyugtatóra – több alkalommal megismételtük lakossági

véleménykutatások alkalmából is. Az eredmény nagyon hasonlít az első adatfelvételéhez. Felmerült bennünk, hogy a kérdés megfogalmazásának módja („kinek jobb az életben” vajon nem irányítja-e túlságosan a közhelyszerű, sztereotip válasz irányába a megkérdezetteket. Más szóval: nem tűnik-e helyesebbnek, illendőbbnek azt felelni: a gyermekeknek jobb; vajon nem arra számítanak-e a megkérdezettek, hogy ilyen válasszal kedvezőbb képet nyújtanak magukról. Kérdés persze, hogy az ilyesfajta válaszadói taktika miért nem működik ugyanígy a többi megfigyelt országban. (Ennek elvileg csak az lehetne a magyarázata, hogy a megfigyelt országokban a közgondolkodás is inkább „megoszlik”, s azokban a válaszadók úgy tudják: preferenciájuk akkor sem ellenkezik a társadalmilag elfogadott normákkal, ha a gyermektelenség állapotát gondolják kedvezőbbnek.)

2. táblázat. Kinek jobb az életben? A gyermekeseknek vagy a gyermekteleneknek?
(százalék)

Azoknak jobb...	Kisgyermekes szülők mintája, 1991		Lakossági minta, 1995	
	anyák	apák	nők	férfiak
akiknek vannak gyermekei	89	84	78	70
akiknek nincsenek gyermekei	11	16	22	30

Mindenesetre másféle kérdésmegfogalmazással is próbálkoztunk, mégpedig a következővel: „mennyire jó, ha egy házaspárnak *a)* nincsen gyermeke, *b)* egy gyermeke van, *c)* két gyermeke van, *d)* három gyermeke van, *e)* négy vagy több gyermeke van.” Mindegyik válaszalternatívára öt-fokozatú skálán lehetett felelni. Az eredmény egybecseng az előzőekkel (3. táblázat) a „gyermektelenséget” elenyésző mértékben tartják csak jónak az emberek, a legmagasabb értéket a „kétgyermekesség” kapja, ennél valamivel alacsonyabb az „egygyermekesség” és a „háromgyermekesség” kedveltsége, és relatíve alacsony (de a „gyermektelenségénél” kedvezőbb) a négy vagy több gyermekességé (vö. S. Molnár–Pongrácz, 1997).

Az említett, többi kutatóintézet nemzetközi adatfelvételei a miénk után készültek, s ezek eredményei – ha a házasságra és a gyermekre vonatkozó, legkülönbözőbb kérdésmegfogalmazásokat is alkalmazták

3. táblázat. *Memnyire jó, ha egy házaspárnak X gyermeke van?*
(Ötfokú osztályzatok átszámítása 100-as skálára)
Lakossági közvélemény-kutatások

Ha a házaspárnak...	1989	1995	1997
nincs gyermeke	16	17	13
egy gyermeke van	62	57	51
két gyermeke van	78	77	78
három gyermeke van	65	58	68
négy vagy több gyermeke van	39	34	40

– minden tekintetben összhangban vannak a sajátunkkal: Magyarország erősen kiugrik a gyermek- és házasságcentrikus attitűdök intenzitásával. Úgy tűnik azonban, hogy szakmatársaink egy része szinte restelli a magyar adatokat. Azok hihetőségét gyakran megkérdőjelezik különböző viták alkalmából, de publikációikban is. („Nehezen hihe-

4. táblázat. *A létra egyik végpontján a munka, a hivatás áll, a másik végpontján pedig a család, a magánélet. Jelölje meg, hogy - ezek fontossága szempontjából - hol helyezi el saját álláspontját. (Akinek a számára egyformán fontos mindkettő, az a 0 pontot jelöli.)*
Kisgyermekes apák és anyák véleménymegoszlásai, 1991

Vélemények	Magyarország	Oroszország	Lengyelország	Volt Kelet-Németország	Volt Nyugat-Németország
a) A munka, a hivatás fontosabb mint a család, a magánélet					
– anyák	0,6	10,8	03,7	11,9	12,5
– apák	6,6	22,9	08,2	19,1	23,8
b) A munka, a hivatás és a család a magánélet egyformán fontosak					
– anyák	19,1	24,5	14,5	43,0	26,8
– apák	32,8	38,3	32,4	48,9	37,4
c) A család, a magánélet fontosabb mint a munka, a hivatás					
– anyák	80,3	64,7	81,8	46,1	60,7
– apák	80,3	64,7	81,8	46,1	60,7

tő, hogy a magyar emberek a környező, hasonló történelmű, tradíciójú országok lakosságánál ilyen nagymértékben gyermekszeretőbbek, gyermekcentrikusabbak lennének.” – Tóth, 1998. 92. o.). De vajon miért csak a magyar adatok hihetők nehezen? És miért hihetők akkor ugyan ezen nemzetközi vizsgálatok más témakörökre vonatkozó – magyar és más – eredményei?

Bár hézagmentes magyarázatot egyelőre magunk sem tudunk adni, a családi értékek magyarországi alakulása olyan kérdéskör, amelyet érdemes több oldalról is vizsgálat tárgyává tenni. A következőkben ennek néhány eddigi tapasztalatáról szeretnék beszámolni. Előjáróban azonban egészen röviden és vázlatosan szólni kell a házasságok és a gyermekvállalás magyarországi alakulásáról: összhangban vannak-e ezek a lakosság házasságcentrikus és gyermekcentrikus attitűdjeivel.

Ami a házasságot illeti: Magyarország több mint száz éven keresztül a magas házassági gyakoriságú országok közé tartozott. A férfiak nagy többsége, a nőknek pedig 90–100%-a élete folyamán legalább egyszer házasságot kötött. Mintegy 20–25 évvel ezelőtt kezdődött meg a házasságkötések számának csökkenése (ez egyaránt vonatkozik az első és az újránházasságokra), s ezzel európai viszonylatban a közepes házassági készségű országok közé kerültünk. A 90-es években a tendencia felerősödött: míg 1990-ben az 1000 lakosra számított házasságkötések száma 6,4 volt, 1998-ra ez 4,5-re csökkent. A változások elsősorban a fiatalabb korosztályokat érintik, ami azt jelenti, hogy az első házasságkötések átlagos életkora is kitolódott.

E tendencia mellett is igaz azonban, hogy a hazai népesség többsége, 54%-a ma házas családi állapotú. Ez elég magas szám, és szerintem önmagában is érthetővé teszi a lakosság házasság iránti pozitív beállítódását. Emellett szólnak továbbá azok a statisztikai megfigyelések, hogy házasságban a családok jobban meg tudják valósítani eredeti családterveiket (a házasságon alapuló párkapcsolatok termékenyebbek és kevésbé bomlékonyak, vagyis „megbízhatóbbak”, mint az élettársi együttélések), anyagi és lakáskondícióik általában jobbak. Az élettársi kapcsolatok aránya tekintetében Magyarország (Lengyelországgal, Olaszországgal, Spanyolországgal és Litvániával együtt) – legalábbis ma még – a legalacsonyabb gyakoriságú országok csoportjához tartozik. Kutatási eredmények szerint azon nők meghatározó többsége is (3. táblázat), akik házasságon kívül szültek, a házasságot tartja ideális életformának,

5. táblázat. Mennyire tartja jónak, megfelelőnek a következő családi életformákat? (1992–1995)
(Ötfokú osztályzatok átszámítása 100-as skálára)

Családi életformák	Házasságban élni (1992)	Egyedülálló anyák (1995)	Élettársi kapcsolatban élő anyák (1995)	Házasságon kívül szült, de a gyermek születése után házasságot kötött anyák (1995)
Teljesen egyedül élni	31	37	19	16
Szoros kapcsolatban az apával, de nem lakni együtt	17	42	29	27
Élettársi kapcsolatban élni	54	69	88	75
Házasságban élni	98	82	85	98

és nagy részük saját családi helyzetét nem tekinti véglegesnek, hanem előbb-utóbb házasságkötést tervez (S. Molnár és tsai, 1998).

Ami a termékenységet illeti: ennek csökkenése Magyarországon jóval korábban kezdődött el, mint számos európai országban – gyakorlatilag a századelőn. A század első évtizedeiben egy családban átlagosan még több mint négy gyermek született. Az első világháború születéskésése mély nyomokat hagyott hátra, negatív hatása évtizedekkel később is érzékelhető volt. A két világháború közötti jelentős termékenység-visszaesés következményeként az 1940-es évek elejére 2–3 főre csökkent a családok átlagos gyermekszáma, és a háborút követően sem emelkedett jelentősen a születésszám. Az 1950-es évek végén az európai országok között először Magyarországon került a termékenység a reprodukciós szint alá, az 1960-as évek elején pedig világviszonylatban is hazánkban volt a legalacsonyabb a termékenység. Az 1970-es évek családpolitikai intézkedései rövid ideig tartó, de jelentős születésszám-emelkedést eredményeztek az évtized közepén. Az 1980-as és 90-es években azonban folytatódott a születésszám alapvetően csökkenő trendje. Az 1998. évi 97 300-as születésszám történelmi minimumot jelent, és mintegy 40%-kal alacsonyabb az egyszerű reprodukciót biztosító szintnél.

Vajon hogyan egyeztethető ez össze az erősen gyermekcentrikus beállítódással? Véleményem szerint megfontolandók a következő körülmények:

a) A termékenységet magyarázó, közgazdasági elméleteken alapuló nemzetközi összehasonlítások az 1960-as és 1970-es években először

csak különböző ismérvek (a mezőgazdaságban élő lakosság, a nagyobb városokban élők, az iskolázott nők aránya) alapján választották szét az ún. „modern” és „hagyományos” társadalmakat. A két pólusra nézve valóban jellemző volt az alacsony termékenység és haladóság („modern”), illetve a magas termékenység és halandóság („hagyományos”), a köztes mező társadalmában kirajzolódó termékenységi tendenciák azonban már kevésbé voltak magyarázhatók. Az elemzésekhez új tényezők, új hipotézisek bekapcsolását is szükségesnek tartották, nevezetesen azt, hogy termékenységcsökkenést eredményez, ha

- a gyermekszám tudatos egyéni, családi döntés eredményévé válik, és a társadalmi normák nem tiltják a születéskorlátozást, valamint nem támogatják az igen nagy gyermekszámot;
- általánosan elfogadottá válik, hogy a kisebb gyermekszám kedvezőbb;
- születéskorlátozási technikák, módszerek állnak rendelkezésre.

A hazai néprajzi emlékek (vö. Tárkány Szűcs, 1981), a két világháború közötti szociográfusok kutatásai, de demográfusok számára leginkább Andorka Rudolf *Az ormánsági születéskorlátozás története* című munkája (Andorka, 1975) világítják meg, hogy a magyar termékenység századelőn megkezdődött csökkenése alapvetően rásimul ezekre a kritériumokra. Jelentős különbség van azonban abban, hogy a termékenység látványos csökkenését a nyugat-európai országok esetében csak a 70-es években lehetett érzékelni. Okként a nők munkába állásának felgyorsulását szokás felhozni. A női munkavállalás terjedése alapvetően megváltoztatta a családi relációkat, mivel a nők életében egyre nagyobb szerepet kezdtek betölteni olyan életcélok, amelyek a szűk családi kereteken túllépnek, és csak kisebb létszámú család mellett valósíthatók meg.

A nálunk jóval korábban megindult tendencia konkrét okaként azonban a földhiányt lehet megjelölni, pontosabban azt, hogy a jobbágyfelszabadítás után elaprózódott kisparcellákon a gyermekek között elosztható földek generációról generációra csökkentek. A tömeges, ám az egészséget kevésbé károsító módszereket, technikákat még nélkülöző születéskorlátozás célja tehát éppenséggel a meglévő családi relációk, a tradíciók fenntartása volt. A születéskorlátozás egy-egy faluban már nem is „titkolt”, „egyéni” döntés tárgyát képezte, hanem „...egyéni akaratok és szándékok fölött álló kötelező magatartás(sá vált), amit erkölcsi igazolással szentesít a társadalom, és állandó morális éberséggel vigyáz

arra, hogy tagjai meg ne bontsák érvényét.” (Erdei, 1932). Ami ennek technikáit, módszereit illeti, azokat elég kegyetlen módon alkalmazták a fogamzásgátlástól a magzatelhajtásig, olykor akár a gyermekgyilkosságig.

A gazdasági kényszerből alkalmazott születéskorlátozás azonban nem csökkentette, hanem inkább emelte a gyermek értékét. A család belső élete, a családi szerepek, a feleség családon belüli funkciói változatlanul fennmaradtak. A megszületett gyermeket mindig is örömmel fogadták, hiszen a fiúgyermek a családban maradt felnőtt korában is, munkaerőforrást jelentett, és a vagyont gyarapította. Emellett a gyermeket, mint örökös, mint az apa nevének továbbvivőjét is üdvözltek. Az asszonyok is akkor gyökeresedtek meg férjük családjában, amikor első gyermeküket világra hozták. Sok helyen próbaházassággal ellenőrizték, hogy az asszony képes-e gyermekszülésre, és ha meddőnek bizonyult, a házasság megkötése elmaradhatott. Első hallásra szinte paradoxonnak tűnik, hogy a viszonylag korán megkezdődött termékenységcsökkenés inkább a gyermekcentrikus hagyományokat erősítette.

b) Egy másik, Magyarországra jellegzetesen érvényes sajátosságot a termékenységi és családtervezési vizsgálatokkal lehet kimutatni. Ilyen vizsgálatok a Központi Statisztikai Hivatalban rendszeresen készülnek, s arról tájékoztatnak, hogy a gyermekvállalásban érintett fiatal nők (vagy párok) hány gyermeket kívánnak a maguk számára. Az ún. kívánt gyermekszám a már megszületett gyermek(ek) mellett tehát számol azzal is, hogy a szülők hány további gyermeket szeretnének. Mivel a mutató együttesen tartalmazza a mindenkori tényleges termékenységi helyzetet és a jövőre vonatkozó termékenységi preferenciákat, értékéből következtetni lehet a reprodukció szempontjából lényeges befejezett termékenység perspektívájára.

Általános tapasztalat, hogy Magyarországon sem a családtervezésben, sem a megvalósított családnagyságban nem jellemző a szándékos gyermektelenség. (Egyes európai országokban ez a prokreatív népesség akár egynegyedére-egyharmadára is kiterjed.) Saját vizsgálatunkban, amelyben 18 és 40 év közötti férfiakat és nőket kérdeztünk (köztük nemcsak párkapcsolatban élőket, hanem – arányosan – egyedülálló nőtlenekeket és hajadonokat, családalapítás előtt állókat is), azt találtuk, hogy a gyermektelenség szinte teljesen hiányzik a vizsgált generáció jövőre vonatkozó terveiből (S. Molnár, 1998). A nőknél 2,0–2,1 a kívánt gyermekszám átlaga; a KSH vizsgálatai szerint a termékenységük befejezé-

séhez közeledő 40–44 éveseknél azonban a megvalósulás ennél alacsonyabb. Legtöbben kétgyermekes családot kívánnak, és ténylegesen is az ilyen családtípus a leggyakoribb. Elgondolkoztató, hogy a fiatalabb női csoportokban többen szeretnének három, semmint csupán csak egy gyermeket, a befejezett termékenységhez közeledve azonban csökken a három gyermeket, és növekszik az egy gyermeket kívánók aránya. A 40 évesnél idősebb nőknél a három- és többgyermekesek együttes aránya sem éri már el az egygyermekesekét. Ez azt jelenti, hogy a vágyak, kívánások némileg meghaladják a tényleges gyakorlatot. E jelenség mögött az anyagiak, a gyermeknevelés és a munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei, a lakásgondok állnak. E problémák valóban nyomasztóak. A KSH egy vizsgálata szerint például 1995-ben – a Bokros-csomag hírére, amely arról tudósított, hogy a gyermekellátások rendszere módosulni fog – az egygyermekes családok 52%-a nyilatkozott úgy, hogy a további gyermekekre vonatkozó elképzeléseiket újragondolják. (Lakatos, 1996, 1997).

A szándékos gyermektelenség elenyésző mértéke (ami nézetünk szerint a gyermekcentrikusság egyik meghatározó jellemzője) egybecseng rendszeresen megismételt lakossági közvélemény-kutatásaink eredményeivel. A gyermektelenség a közgondolkodás szerint sem kívánatos élethelyzet a fiatal párok számára, és ennek az attitűdnek az intenzitása az elmúlt 20–25 évben gyakorlatilag változatlan.

Amint arról szó volt, Magyarországon elég korán, a századelőn meggyökeresedett az a gondolkodásmód, hogy a kisebb gyermekszám kedvezőbb – nemcsak gazdaságilag, hanem a hagyományos családi relációk fenntartása, megőrzése érdekében is. Ma a kérdést úgy fogalmazhatnánk: hány gyermekkel tudják kielégíteni a szülők „gyermekcentrikus érzelmeiket”; egyáltalán, meg lehet-e határozni a gyermekek családon belüli „optimális számát”. Ez ma valóban egyéni preferenciák kérdése, hiszen az érzelmi igényeket, érzelmi szükségleteket akár egy gyermek is kielégíti. Sokan azonban a gyermek érdekeit is figyelembe veszik (kisebb korban: hogy legyen játszótársa, felnőtt korban vagy a szülők halála után: hogy ne maradjon egyedül, család nélkül), s ezért vállalkoznak két gyermekre (ez a leggyakoribb választás, és ezt tartja a közgondolkodás is „normálisnak”, „ideálisnak” egy egészséges család számára), és ha kevesen is, de vannak, akik kifejezetten nagy létszámú, sokgyermekes családi együttesre vágnak.

c) A 90-es években új tendenciaként figyelhető meg, hogy a régebben viszonylag korai első házasságkötések időben kitolódnak. Az 1997. évi

adatok szerint a férfiak átlagosan 30 éves korban, a nők pedig 27 éves korban lépnek házasságra. Ezen belül az először házasulók ennél fiatalabbak, de a nőtlenek még így is átlagosan 26 éves korban, a hajadonok 24 éves korban kötnek házasságot.

A fenti jelenség népesedési hatása a következő. Mivel Magyarországon a gyermekvállalás elsősorban a házasságokhoz kapcsolódik, a hazai házassági szokások hosszú ideig elősegítették a gyermekek megszületését, és így fékeztek a termékenység csökkenő alapirányzatát. A házasságkötések késleltetése (későbbi életkorra halasztása), átmeneti vagy végleges elmaradása azonban ellentétesen hat erre a tendenciára, mivel a házasságban élők alacsony arányán keresztül kedvezőtlenül érinti a születések színvonalát. Ezt – hasonlóan a számos európai országban tapasztalt helyzethez – a házasságon kívül született gyermekek növekvő aránya nem ellensúlyozza.

A házasságkötések késleltetése tehát bizonyos fokig az első gyermekszülések halasztásával jár együtt, hiszen ha egy anya az első gyermekét később (idősebb korban) hozza világra, kevesebb esély van arra, hogy termékeny életszakaszában második (esetleg harmadik vagy további) gyermek szülésére tudjon vállalkozni. Márpedig tény, hogy a későbbi házasságkötés és gyermekvállalás miatt 1990 óta átlagosan 1,3 évvel emelkedett a házas nőknek az első gyermekük megszületésekor betöltött életkora. Az évről évré tapasztalt születésszám-csökkenést azonban korántsem a gyermekcentrikus érzelmek lanygulása okozza, hanem az, hogy a 25 vagy 30 év feletti gyermekvállalás nem tudja kompenzálni a fiatal korban elmaradt szülést.

Liberalizálódás – jogi és/vagy érintettségbeli, érzelmi dimenziók

Az értékstruktúra változásaival kapcsolatos kutatások egyik legmérték-tartóbb forrása, az Európai Értékrend Alapítvány (EVS) 90-es évek elején készített (és a 80-as években végzett vizsgálattal is összehasonlítható) felmérése jól jelezte a családi értékek liberalizálódását. (Kerkhofs, 1993) A 16 országra kiterjedő kutatás egyértelműen mutatta, hogy a családot mindenütt a legfontosabb értéknek ítélték az emberek, a sikeres házasság biztosítékának pedig a hűséget, a toleranciát, a kölcsönös megbecsülést tartották, valamint azt, hogy a házaspárnak legyenek gyermekei. A házasságot mint intézményt

mégis többen tartották már némileg elavultnak mint 10 évvel korábban, elfogadottabbá vált a válás, a házasság előtti és a házasságon kívüli szexuális kapcsolat, a művi abortusz, továbbá az, ha egy egyedülálló nő gyermeket akar. A tapasztalt értékrendbeli különbségek Nyugat-Európában sem a jövedelemmel, sem a foglalkozással nem mutattak összefüggést, s a városi és falusi lakosság között sem tapasztaltak jellegzetes eltérést. Ezek az újonnan formálódó értékek homogenitására utalnak. Egyedül az életkor változója differenciálta a mentalitásbeli különbségeket. Elsősorban ez, vagy még inkább a nemzedéki hovatartozás (a második világháború előtt, az 1940–1960 között és az annál később születettek) szerint mutatkoztak olyan választóvonalak, amelyek alapján a kutatók azt a következtetést vonták le: nem valószínű, hogy a „mai fiatalok” az idő múlásával apáik látásmódját teszik magukévá. A két aspektus – a családi értékek liberalizálódása, modernizálódása a közgondolkodásban egyik oldalról, s az egyéni életvezetés, az egyéni, családi tervek, szándékok, döntések a másik oldalról – azonban az európai országokban sem simulnak pontosan egymásra. A kutatások ma még azt sem tudják valószínűsíteni, melyik szférának van primátusa. A hatás feltehetően két irányban érvényesül. A közvéleményben liberalizálódó értékek – például a tolerancia az elváltak, a házasságkötés nélkül együtt élők, a leányanyák iránt – bátorítóan hatnak azokra, akik elszakadnak a hagyományos szokásoktól, előírásoktól. De ez megfordítva is igaz: az elváltak, az élettársi kapcsolatban élők, a leányanyák számának növekedése e jelenségeket a közvélemény szemében is megszokottabbakká teszik, s az emberek toleránsabbá, elfogadóbbá válnak irántuk. Ebben az összjátékban azonban már nagyon jelentős különbségek mutatkozhatnak az egyes országok, nemzetek között, és azok minden bizonnyal nem függetlenek az adott országok más jellemzőitől, pl. múltjától, gazdasági színvonalától, a politikai légkörtől és irányoktól, ideológiáktól stb. Mindezek a nemzetközi összehasonlításokat megnehezítik.

Egy, a 90-es évek elején készített magyar vizsgálat, amely a 20–35 év közötti nők és 20–40 év közötti férfiak országos mintáján készült (Vukovich és tsai 1994, S. Molnár, 1997b) azt támasztja alá, hogy a családi értékek bizonyosfajta liberalizálódása a fiatal felnőttek generációjában nálunk is kimutatható. (Ezt a mindennapi életben valamennyien tapasztalhatjuk. Jó néhány évtizeddel ezelőtt az emberek többnyire még diszkriminatív módon ítélték meg az elváltakat, a „vadházasságban” élőket, a „megesett lányokat”, a „törvénytelen gyerekeket” – ennek ma már alig vannak jelei.)

Az említett vizsgálat kérdőívén a családi életformákra, a gyermekvállalásra és a gyermekes nők munkavállalására vonatkozó általános attitűdök vizsgálatát szolgáló kérdések egy, a hagyományos családkép és egy lazább, nyitottabb, „modernebb” modell ellentéte mentén helyezkednek el. A válaszmegoszlások alapján nehéz megnevezni olyan, társadalmilag jól körülírható rétegeket vagy csoportokat, amelyekre egyértelműen és kizárólag tradicionális, illetve amelyekre kifejezetten csak „modern”-nek nevezhető attitűdök elfogadása jellemző; első megközelítésben úgy tűnik, hogy a vizsgált kérdésekben meglehetősen nagy az inkonzisztencia. A családi együttéléssel kapcsolatos általános vélemények és a személyes választások kapcsolatáról végzett elemzések azonban inkább azt támasztják alá, hogy a fiatal felnőttek generációjának nagy többsége jogi szempontból a családi élet liberális szabályozásának a híve, legszemélyesebb kapcsolataiban azonban inkább tradicionális elveket vall. Óriási többség utasítja el a válás esetleges tilalmát vagy megszigorítását, és a többség nem ért egyet az élettársi kapcsolatot (vagy a válást) erkölcsileg elítélő állásponttal sem. Ha azonban egy kérdés a családot, mint a konkrét válaszadó és partnere, házastársa, gyermekei személyes ügyét közelíti meg, a tradicionális értékek elfogadásának elsöprő többsége tapasztalható.

6. táblázat. *Most olyan, családi élettel kapcsolatos magatartásformákat fogok felolvasni, amelyek választásra kényszeríthetik az embert. Arra kérem, mindegyik esetben mondja meg, melyik áll közelebb az Ön véleményéhez*
A 20–40 év közötti férfiak és nők választásai, százalékban, 1993

A változó neve	Tradicionális választások		„Modern” választások	
	férfi	nő	férfi	nő
EGYALDOZ	88	88	8	9
ONFELALD	80	77	15	19
TOPGYER	76	74	21	24
TEKINTEL	70	67	25	28
GAZJOLET	65	67	32	29
KORVEL	60	54	37	42
OSZINTE	54	55	43	44
JOTTESZE	50	50	38	37

KORVEL

- 1 – Törekedni kell arra, hogy a környezetnek, az ismerősöknek jó véleménye legyen az ember családjáról.
- 2 – Nem kell törődni azzal, hogy a környezet, az ismerősök mit mondanak az ember családjáról.

TEKINTEL

- 1 – Az eredményes gyermeknevelés alapja, hogy a szülőnek tekintélye legyen a gyermek előtt, és megkövetelje, hogy a gyermek engedelmeskedjen.
- 2 – A mai világban nem vezet eredményre, ha a szülő tekintéllyel akar nevelni, és gyermekétől engedmességet követel.

ONFELALD

- 1 – Kisebb vágyainkról is le kell mondani, ha azok a családi élet nyugalma, rendjét veszélyeztetik.
- 2 – Nyugodtan kövessük vágyainkat. Nem kell állandóan az esetleges következményekre gondolni.

OSZINTE

- 1 – Az igazi házassági, partneri kapcsolat az, amikor nincs semmiféle titok a házastársak, partnerek előtt.
- 2 – Nem jó, ha az ember mindent elmond, még házastársa, partnere előtt is lehetnek titkai.

GAZJOLET

- 1 – Igazi megelégedettség csak abban a családban lehet, ahol a költségesebb igényeket is ki tudják elégíteni.
- 2 – Az igazi megelégedettséghez nem szükséges az, hogy anyagi jólétben éljen a család.

EGYALDOZ

- 1 – A családban kötelesség, hogy a felnőttek egymásért is áldozatokat hozzanak.
- 2 – A felnőtteknek nem kötelessége egy családban, hogy áldozatokat hozzanak egymásért.

JOTTESZE

- 1 – A családi életnek nem tesz jót, ha változtatunk, kísérletezünk, keressük az újat.
- 2 – A családi életnek az nem tesz jót, ha rendszerességre, állandóságra törekszünk.

TOPGYER

- 1 – A családi döntéseknél – például a gyermekvállalásnál – elég sokat kell töprengeni, gondolkodni, mert számításba kell venni az akadályokat, a lehetőségeket.
- 2 – A családi élet alakulása kiszámíthatatlan, ezért nincs értelme a sok töprengésnek, ösztöneinkre kell bízni magunkat.

A legtöbb kérdésben – csakúgy, mint az EVS-vizsgálatban – nincsen különbség a férfiak és nők attitűdjei, értékválasztásai között. Hasonló a helyzet a családi állapottal. Bár a házások (és a gyermekesek) hajlamosak egy fokkal tradicionálisabb véleményt hangoztatni, az élettársi kapcsolatot már próbálták, illetve az elváltak pedig némileg szkeptikusabbak a házasság intézményével szemben, ez nem determinisztikus összefüggés. A nem és a családi állapot, a családi körülmények szerint tehát nin-

7. táblázat. *Memmyire ért egyet a következő állításokkal?*

(Egyetértés-index: -100-tól +100-ig terjedő skála)

Lakossági közvélemény-kutatás és 20–40 év közöttiek mintája, 1993 (egyetértés index)

Vélemények	Lakossági minta	Fiatal felnőttek mintája	
		férfiak	nők
Az, ha egy férfi és egy nő együtt él házasságkötés nélkül, erkölcsileg nem elfogadható	-37	-65	-66
Kevesebb lenne a válás, ha a nők csak a gyermekneveléssel, a háztartással foglalkoznának, nem járnának el dolgozni	12	-10	-18
Ha már egyszer elvált valaki, helyesebb, ha nem próbálkozik újra házassággal, hanem az élettársi kapcsolatot választja	-31	-57	-52
Igazuk van a nőknek, ha akkor is szívesen dolgoznának legalább részmunkaidőben, ha kényelmesen meg tudnának élni a férj fizetéséből	38	45	62
Egyáltalán nem lenne szabad megengedni a válást, mert a házasság egy életre szól	-62	-86	-86
Ma már a gyermekek számára mindegy, hogy szüleik házasságot kötöttek-e, vagy élettársi kapcsolatban élnek	-62	-26	-18
Nem lenne helyes megszigorítani a válást, módot kell adni az újrakezdesre	44	67	69
Az lenne helyes, ha az élettársi kapcsolatot ugyanúgy védénék a törvények, mint a házasságot	32	41	58
Csak az a gyermek kap igazán jó nevelést, akinek az anyja otthon van, nem dolgozik	-39	-56	-63
Ha már egyszer felmerült a válás gondolata, jobb, ha nem várnak vele	1	-24	-20
A házasság ma már elavult intézmény	n. a.	-87	-87
Vannak ugyan szülői kötelességek, de az életcélokról nem kell lemondani a gyermekek miatt	n. a.	33	51
Ha az élettársi kapcsolatból gyermek is származik, az élettársaknak feltétlenül házasságot kellene kötniük (11)	77	-44	-49

csen éles különbség abban, hogy míg a családi életforma megválasztását liberálisan ítéli meg a vizsgált korosztály („jó a házasság, de jó az élettársi kapcsolat is”, „a válást nem kell elkapkodni, de tiltani sem szabad”, „mindenki élhessen úgy, ahogy akar”), addig a család belső életét, a családi harmóniát, a családtagok egymáshoz való viszonyát illetően inkább

a hagyományos értékek dominanciájáról beszélhetünk. Megjegyzem, ez nem teljesen magától értetődő. Az életcélok érvényesítésének szándéka, a karrierorientáltság, az individualizáció – amelyek e fiatal generációnál ugyancsak kimutathatóan jelen vannak – akár háttérbe is szoríthatnák a család belső életét szabályozó hagyományos értékeket és normákat (mint amilyen pl. a szülői tekintély megkövetelése, az egymásért hozott áldozatok vállalásának kötelező jellege stb.). Bár erre is vannak jelek, a vizsgált generációban ma még nem mondható általánosnak.

A család és a munka, a hivatás

A nyugat-európai országokban a családi magatartások alakulását magyarázva sok demográfus és szociológus kiemelt szerepet tulajdonít a nők kereső tevékenységének, annak, hogy ez nemcsak általánossá vált, hanem éppenséggel ez változtatta meg a család, a gyermek fontosságát a nők értékrendjében, ami azután magával hozta az addigi családi normák általános fellazulását.

Amint az ismert, a nők helyzete másképp alakult a nyugat-európai, illetve a piacgazdaságra az elmúlt évtized során áttérő, volt szocialista országokban. Észak- és Nyugat-Európa számos országában a nők szerves fejlődés eredményeként léptek ki a családi szerepkörből, ezért törekvéseiket a közgondolkodás is kedvezőbben fogadja. Az erőltetett „egyenjogúsítást” folytató volt szocialista országokban azonban a női munkavállalást hosszú ideig valóban kényszernek tekintették az emberek. A 70-es években készült lakossági közvélemény-kutatások szerint is még többségi vélemény volt, hogy a nők – ha anyagilag megengedhetnék maguknak – szívesebben maradnának otthon, s ez a családi életre, a családok gyermekszámára, a konfliktusok, a válások elkerülésére is jótékonyan hatna.

A 80-as évektől kezdve e felfogásban már gyökeres változás volt tapasztalható: a munkaképes korú nőknek csak egy kisebb része – Magyarországon például nem egészen egyötöde – vélte úgy: a munkavállalás a nők számára kényszer. 1991-ben a kisgyermekes anyák többsége úgy nyilatkozott: akkor sem maradna otthon, ha férje jól keresne, és el tudná tartani a családot. 1993-ban a 40 évesnél fiatalabb nők több mint 70%-a, az ugyanilyen korú férfiak 63%-a adott igazat azoknak az asz-

8. táblázat. *Ha a férj keresetéből meg tudna élni a család, mit választana?
Azt, hogy a feleség... (százalékban)*

	Év	otthon maradna	részmunkaidőben dolgozna	teljes munkaidőben dolgozna
Házas apák	1991	56,3	35,3	6,0
	1998	57,7	33,5	8,8
Házas anyák	1991	33,9	52,3	13,8
	1998	28,8	50,6	20,6
Összes férfi	1998	55,2	33,5	11,3
Összes nő	1998	25,8	50,7	23,5

szonyoknak, akik magas jövedelmű férj mellett is dolgozni akarnának – legalább részmunkaidőben. Több mint 60%-uk azonosult azzal az állásponttal, hogy „vannak ugyan szülői kötelességek, de az életcélokról nem kell lemondani a gyermekek miatt”.

A 90-es évek adatai – az 1970-es és az 1980-as években készített közvélemény-kutatások eredményeihez képest – éppen a nők, az anyák munkavállalása tekintetében mutatják a legnagyobb szemléletmódbeli változást. Ebben természetesen szerepe van a korszellem változásának, modernizálódásának, de belejátszik a nők iskolai végzettségének, szakképzettségének emelkedése is, amiből következően a nők egyre inkább a férfiak valódi „versenytársaivá” válnak a munkaerőpiacon. De a „munka értékének” növekedésében nem lebecsülendő a munkahely elvesztésétől, a munkanélküliségtől való félelem sem. Ez természetesen nemcsak a nőket érinti. Tanulságosak ebben a vonatkozásban is az 1996. évi mikrocenzus adatai. Eszerint jelentősen eltér a férfiak és nők munkavállalási stratégiája. Az alkalmazottként dolgozó férfiak 42%-át szövetkezeti vagy magántulajdonú cég, míg 35%-át az állami szféra foglalkoztatta az adott évben. A nők esetében ezek az arányok megfordulnak. Körükben az állami tulajdonú munkáltatók aránya 51%, a szövetkezeti és magáncégeké 33% volt. A mögöttes ok az, hogy a férfiak elsősorban a magasabb jövedelmet (jöllehet, bizonytalanabb státust) jelentő magángazdaságokat célozzák meg, míg a nők inkább a kisebb jövedelmű, de biztosabb állásokat részesítik előnyben. Ez a házaspároknak is érvényes: kihasználva mindkét szféra előnyeit, a férj biztosítja a csa-

lád számára a nagyobb keresetet, a feleség pedig a – többnyire a családi kedvezményeket is inkább garantáló – biztos állást. A munkavállalás kockázatai ily módon a családi kohéziót, az egymásért való felelősségvállalást erősítik, ami elsőrendű eleme az ún. „tradicionalis családi értékek”-nek.

Az anyák, feleségek munkavállalásával kapcsolatban szokás felvetni a háztartás és a gyermeknevelés ellátásának nehézségeit. Ez valóban súlyos kérdés; a modern társadalmakban a gyermeket vállaló családok, különösképpen az anyák nagy anyagi hátrányt szenvednek, és sok többletterhet hordoznak a vállukon. Ez a munkatöbblet annál is inkább nagy, mert pl. a magyar vizsgálat szerint a „jól vezetett háztartás” igénye az egyik legfontosabb eleme a családi értékek rendszerének. Már-már meg-

9. táblázat. Mennyire tartja fontosnak a sikeres házassághoz a következő dolgokat?
A nem fontosnak és a nagyon fontosnak tartott jellemzők választása százalékban
20–40 éves férfiak és nők, 1993

Jellemzők	Nem fontos		Nagyon fontos	
	férfi	nő	férfi	nő
Kölcsönös tisztelet és megbecsülés	0	0	52	61
Legyen gyermekük	6	6	50	55
Megértés, tolerancia	2	1	48	56
Hűség	2	2	46	54
Boldog szexuális élet	0	1	51	49
Önálló élet (apóstól, anyóstól független)	17	13	38	45
Megfelelő jövedelem	7	6	37	29
Jól vezetett háztartás	7	8	23	20
Közös izlés, érdeklődés	19	18	12	12
Háztartási munkák megosztása	18	20	11	12
Azonos műveltség	39	33	6	7
Hasonló társadalmi háttér	57	54	5	4
Azonos vallási meggyőződés	79	74	4	3
Hasonló politikai nézet	80	74	2	2

lepő, hogy a jó háztartás ideálképe – mint a „sikeres házasság” egyik fő kritériuma – erősen él a mai 40 éves és fiatalabb korosztály egy nagyon markáns rétegében is, főképp a relatíve alacsonyabban iskolázott (8 osztályt vagy szakmunkásiskolát végzett), vidéki, házas, gyermekes, fizikai foglalkozású csoportokban (és valamivel kevésbé a fővárosiak, a legalább érettségizettek, a szellemi foglalkozásúak, az egyedülállók, illetve gyermektelenek körében).

Érdekes ugyanakkor, hogy „a háztartási munkák férj-feleség közötti egyenlő megosztásának” igénye és a tradicionális vagy modernebb szemléletmód, családi életvezetés között nem lehet erős összefüggést felfedezni. A nők többsége – függetlenül társadalmi helyzetétől, iskolázottságától, szemléletmódjától – egyáltalán nem tartja fontosnak, hogy ezeket a tennivalókat egyenlő arányban ossza meg a házaspár; elégedettek azzal, ha a férj legalább egy kis részt vállal e feladatokból, elfogadják és természetesnek veszik a hagyományos női szerepet, még akkor is, ha a munkavállalás és a háztartásvezetés összeegyeztetése nem könnyű. Ez arra vall, hogy jöllehet a háztartási munkák egyenlő, igazságos megosztását a nőmozgalmak (és nem ritkán a szakirodalom) is az egyenjogúság egyik legfontosabb kritériumának tekintik, ez az igény a magyar nők körében nem vált általánossá. Ez azért is figyelemre méltó, mert munkakerő piaci részvételük elég magas, és – mint vizsgálataink alátámasztják – ez nem kizárólag kényszerből történik.

A nemzetközi összehasonlítások azonban ezúttal is elgondolkoztatóak. Míg az otthon, a család, valamint az állás, a munka, a hivatás alternatíváját illetően Magyarországon és Olaszországban inkább az előbbi felé billen a preferenciák mérlege, más a helyzet Svédországban (ahol a munkavállaló nők aránya ugyancsak magas). Ott a közvélemény gyakorlatilag elutasítja ennek a két aspektusnak a szembeállítását. Inkább azt fogadják el, hogy „kinek-kinek a saját maga által választott életforma a legmegfelelőbb, ezt kívülről nincs jogunk megítélni”. Elhárítják az állásfoglalást abban, hogy „általánosságban mi a jó, a megfelelő a nők számára”, az otthonmaradás-e vagy pedig a munkavállalás, mivel a kétfajta választást egyenértékűnek tartják. (Vö. GfK Hungária Piacutató Intézet adattára, 1995) Szerintem ez például egy elég jelentős, a szocio-kulturális háttérrel erősen összefüggő különbség a hagyományokat jobban őrző magyarországi és olaszországi, valamint a svédországi közgondolkodásban.

A kutatások perspektívájáról

Az elmondottakkal talán sikerült érzékeltetni, hogy az egyes országokban mind a családi életformák, mind pedig az ún. családi értékek, valamint e két szféra közötti kapcsolatok igen nagy változatosságával találkozhatunk. A londoni Gazdasági Társadalmi Kutatások Tanácsa és a Világtársadalom Alapítvány (Zürich) által támogatott nagyszabású projekt (ennek részleteiről számol be D. A. Coleman idézett munkája) például éppenséggel annak vizsgálatára irányul, hogy jöllehet a gyermekvállalási hajlandóság általános csökkenése tapasztalható, ez korántsem jelenti, hogy az európai országok - beleértve ebbe most már a kelet-európai országokat is - minden tekintetben azonos családi értéket vallanak, s hogy választott életformáik valamiféle „példának tekinthető” modellt követnének. Nincsen tehát arról szó, hogy azok a családi életformák, amelyek kezdetben elsősorban a skandináv országokban kezdtek kialakulni, csupán bizonyos „időbeli késleltetéssel”, de a többi országban is hasonló változásokon mennek majd keresztül. Az értékek és magatartások nemzetközi térképe inkább arra utal, hogy a második demográfiai átmenet időszakában e tekintetben Európa inkább sokszínűbb lett, mintsem egységesült.

A család, a házasság általános válságáról szóló, kategorikus megközelítésmód nem kellően érzékeny a differenciák iránt. Így óhatatlanul elzárja magát attól a lehetőségtől, hogy ezt a „sokszínűséget”, az országok, régiók, népcsoportok közötti különbségeket figyelje meg, és ezek okai után kutasson.

Pedig azt hiszem, a kutatás egyik legérdekesebb feladata éppen annak vizsgálata: mi okozhatja, hogy egymáshoz nagyon közel élő, egymáshoz nagyon hasonlító népességek ugyanazon társadalmi kihívásokra eltérő értékrenddel reagálnak és/vagy azokra eltérő demográfiai válaszokat adnak.

Adatforrások:

Demográfiai évkönyvek (KSH), éves EUROSTAT-kiadványok.

Népmozgalom (Legfrissebb adatok, KSH).

Ki hol aktív? Mikrocenzus, 1996, KSH.

Hivatkozások

- Andorka Rudolf (1987): Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság*, 1975/6, 45–61. Gyermekszám a fejlett országokban. Gondolat.
- Coleman, D. (1998): Konvergencia és divergencia az európai népesedési magatartásban. *Demográfia* 2–3.
- Cseh-Szombathy László (1994): Családi értékek. Akadémiai székfoglaló.
- Erdei Ferenc (1932): Magyar falu. Budapest.
- Gallup Poll (1997): Nemzetközi vizsgálat adatai a családi értékekkel kapcsolatban. Manchin Róbert szíves közlése, kézirat.
- Kamarás Ferenc (1995): Európai Termékenységi és Családvizsgálat Magyarországon. *Demográfia*, 1995/4, 309–339.
- Kerkhofs, J. (1993): Közvélemény-kutatás az értékekről. HVG, 1993. január 2. 92–95.
- Lakatos Judit (1996): Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő letelte után. *Statisztikai Szemle*, 1996/7. 565–576.
- Lakatos Judit (1997): Munkaerő-piaci pozíció és gyermekvállalás. *Statisztikai Szemle*, 1997/11. 954–960.
- Lesthaeghe, R (1983): A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimension. *Population and Development Review*, vol. 9. No. 3, 411–435.
- Lesthaeghe, R.–Wilson, C. (1982): Les modes de production, la laïcisation et le rythme de baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest de 1870 à 1930. *Population*, vol. 37. No. 3, 623–646.
- S. Molnár Edit (1997a): Gyermekeiket egyedül nevelő és kétszülős családban élő anyák szülői, családi attitűdjeinek vizsgálata. OTKA zárótanulmány, kézirat.
- S. Molnár Edit (1997b): Értékorientációk a 20–40 év közötti korosztály életforma-választásaiban és családi életvezetésében. OTKA – műhelytanulmány, kézirat.
- S. Molnár Edit (1998): A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves férfiak és nők körében. *Demográfia*, 1998/2–3, 206–233.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné (1997): Az 1987. októberi, népesedési témákról készült közvélemény-kutatás főbb eredményei. *Demográfia*, 1997/4. 308–341.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné (1998): Házasságon kívüli szülések Európában és Magyarországon az 1990-es években. *Szociológiai Szemle*, 1998/2–3.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Kamarás Ferenc–Hablicsek László: Házasságon kívüli szülések. KSH NKI Kutatási jelentései, 1998/63.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit (1994): Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. KSH NKI Kutatási Jelentései, 1994/52.
- Seres Attila: Ritkán jár az olasz gölya. (Ismertetés olasz demográfusok és szociológusok értékeléseiből.) *Népszabadság*, 1998. január 6.
- Tárkány Szűcs Ernő (1981): Magyar jogi népszokások. Társadalomtudományi Könyvtár, Gondolat.
- Tóth Olga (1998): Házasság és gyermek: vélekedés és viselkedés. *Századvég*, 1998. Tél, 80–93.
- Vukovich György–Cseh-Szombathy László–S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Utasi Ágnes (1994): Családi értékek – családi normák. In: Magyarország átalakulóban. Népjóléti Minisztérium kiadványa.

„Tradíciókövető” és „modernizálódó” szemléletmód a rendszerváltozás után jelentkező családi problémák érzékelésében*

E tanulmány középpontjában a nők munkavállalása, a munkahely biztonsága és a tipikusan női élethelyzetek (szülés, gyermeknevelés, családi, háztartási tennivalók ellátása) közötti konfliktusok, illetve e konfliktusok miatti aggodalmak vizsgálata állt.¹ Különösen időszerű a kérdés, mert bár bizonyosfajta konfliktusok korábban is voltak a munkavégzés és a családi életvitel között, ezek a rendszerváltozást követő évtized alatt számos új elemmel bővültek (a munkanélküliség tömeges megjelenése, az elhelyezkedés nehezebb lehetőségei, a sok tekintetben keményebb munkahelyi követelmények megjelenése, vagy a nyugdíjkorhatár felemelése.) Mindezek családi életre gyakorolt hatását több okból is érdemes megvizsgálni. Az egyik ok, hogy felderítsük, melyek azok a – nem közvetlenül anyagi természetű – aggodalmak, feszültségek, amelyek a családi élet egyensúlyát ronthatják. (Ilyen például az állás biztonságának megingása a gyermekvállalás, a kisgyermekkel való lekötöttség miatt, vagy az, hogy a nő karrierje, életpályája veszélybe kerülhet, ha egy-két évre kimarad a munkából, stb.). A másik – az előzőekkel összefüggő – ok: az aggodalmak, feszültségek arra motiválhatják a szülőképes korban lévő generációt, hogy születendő (tervezett) gyermekeik számát korlátozzák. Más szóval, a konfliktusok elhárításának sokszor egyedüli stratégiájaként az kínálkozik, hogy a fiatal párok csökkentsék a gyermekszámra vonatkozó eredeti tervüket.

* S. Molnár Edit–Dobossy Imre: „Tradíciókövető” és „modernizálódó” szemléletmód a rendszerváltozás után jelentkező családi problémák érzékelésében. In: SpéderZsolt–Tóth Pál Péter (szerk.): *Emberi viszonyok*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, 2000. 80–100. o.

¹ A vizsgálat a dolgozat a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet 1998-ban készített kérdőíves vizsgálatára épül, amelynek során a 18–40 év közötti férfiak és nők országos mintáját kérdezték (N=1612).

- A kérdőív azt igyekezett feltérképezni, hogy
- milyen mértékben aggódnak a 18–40 év közötti férfiak és nők olyan – munkával, munkahellyel összefüggő – problémák miatt, amelyekben úgy érzik: a gyermekek hátrányt szenvednek;
 - könnyen, vagy nehezen tudnak-e alkalmazkodni azokhoz a mindennapi élethelyzetekhez, amelyek a rendszerváltozással alakultak ki; végül
 - tapasztalnak-e olyan feszültségeket a család belső életében, érzelmi egyensúlyában, amelyek az elmúlt évtizedben keletkeztek, vagyis amelyek a kérdezettek gyermekkorában még nem mutatkoztak meg ennyire kiélezett formában.

Egy, a családi értékek szerkezetét vizsgáló korábbi kutatásra építkezve² munkahipotézisünket még egy szemponttal kibővítettük. Felmerült ugyanis, hogy az aggodalmak, feszültségek megléte, a gyengébb alkalmazkodóképesség vajon független-e a szemléletmódtól, a beállítódástól, attól az értékrendtől, amellyel az érintett fiatal generáció azonosulni tud. Ezen azt értjük: lehetséges-e, hogy a tradíciókhoz ragaszkodó, („tradíciókövető”) családi értékek elfogadása az aggodalmak nagyobb fokú intenzitásával, és egyáltalán, a családi életvezetés iránti nagyobb érzékenységgel jár együtt. A tradícióktól elszakadó, „modernizálódó” szemléletmód, értékrend mellett pedig lehetséges-e, hogy az előzőekben jellemzett problémák kisebb súlyúakká válnak? Erre már csak azért is van esély, mert egy modernebb szemléletmód mellett óhatatlanul nagyobb az egyéni életcélok megvalósításának az igénye, ami az egyének értékrendjében az úgynevezett jó, kiegyensúlyozott családi életnek akár egyenrangú versenytársává válhat.

A családi értékek vizsgálata, amelynek koncepcióját *Cseh-Szombathy László* alakította ki, s amelynek empirikus fázisait is irányította, jó alapul szolgált e feltételezések ellenőrzésére. Hiszen a kilencvenes évek első felében elkészült kutatás egyrészt éppen a „tradíciókövető” és az attól elszakadó, „modernizálódó” értékrend, szemléletmód megkülönböztetését célozta, mégpedig pontosan abban a férfi és női korcsoportban,

² Ennek eredményeit lásd: Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: Kísérlet a „tradícióörző” és az attól elszakadó, „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In Spéder Zsolt – Tóth Pál Péter (szerk.): *Emberi viszonyok*. Tanulmányok Cseh-Szombathy László tiszteletére. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 2001, 51–79.

amelyben az 1998. évi vizsgálat is készült. Másrészt pedig az akkori értékvizsgálat egyik fő hozama az volt, hogy egy újabb adatfelvétel alkalmából már nem szükséges valamennyi kérdőívkérdést feltenni, csupán közülük a legjellegzetesebbeket, azokat, amelyek révén a családi értékrend, szemléletmód két fő típusát nagy biztonsággal lehet rekonstruálni. Az 1998. évi vizsgálat ezzel a lehetőséggel is élt.

E dolgozatban természetesen nincs mód arra, hogy a kutatás eredményeiről a maguk teljességében beszámoljunk. Arra szorítkozunk, hogy röviden bemutassuk:

- milyen elemeket használtunk fel a *Cseh-Szombathy László* által irányított kutatásból a családi értékek, szemléletmód két fő típusának definiálásához, és
- milyen módszerrel vizsgáltuk e tipikus szemléletmódoknak a családi étellel kapcsolatos aggodalmakra, feszültségekre gyakorolt hatását.

A tradíciókövető” és a tradícióktól elszakadó, „modernizálódó” szemléletmód definiálása

A kétfajta szemléletmód, pontosabban az azokhoz kapcsolódó értékek körét öt fő komponenssel határoztuk meg:

1. *komponens: családi magatartás-preferenciák.* Az 1993. évi vizsgálatból³ kiemeltünk a tradicionális – modern dimenziók megragadására különösen alkalmas négy változót:

1. Mennyire tartják fontosnak, hogy a környezetnek, az ismerősöknek jó véleménye legyen a családjukról (JOVEL).

2. Mennyire tartják fontosnak, hogy a házastársaknak, élettársaknak ne lehessenek titkaik egymás előtt (TITOK).

3. Le kell-e mondania a szülőknek életcéljaikról a gyermek miatt (LEMOND).

4. Mennyire fontos az, hogy a szülőknek tekintélye legyen a gyermekek előtt, a gyermeket engedelmességre neveljék (TEKINT).

Összhangban az 1993-ban mért eredményekkel, 5 évvel később, 1998-ban is

³ 1993-ban került sor első ízben a családi értékek alakulását vizsgáló önálló kérdőíves adatfelvételre. Lásd a 2. lábjegyzetben hivatkozott cikket.

- kisebbségben maradtak azok, akik szerint az egyéni életcélokat nem kell feláldozni a gyermekek miatt (LEMOND, 23 százalék),
- mindössze 16 száazlékgondolja csak, hogy „a környezet, az ismerősök családjukról alkotott véleménye” (JOVEL) nem fontos,
- ugyanennyien vannak, akik nem tartják szükségesnek „a gyermek tekintélyelvű, engedelmességre nevelését” (TEKINT),
- végül töredéknyi csupán (6–7 százalék) azok aránya, akik mellett szavaznak, hogy „a házastársaknak ne lehessenek titkaik egymás előtt” (TITOK).

Az előtanulmányokból (alapvetően az 1993. évi vizsgálatból) most már tudjuk, hogy ezek az elemek szervesen illeszkednek a 40 évesnél fiatalabb felnőttek tradícióktól elszakadó, „modernizálódó”, ám a korosztálynak csak kisebbségét érintő szemléletmódjába, míg ugyanezen magatartási normák elfogadása, követése (vagyis az életcélok feláldozása a gyermekek miatt, a „jó család” képének felmutatása a környezet számára, a tekintélyelvű nevelési elvek, a házastársak közötti titkolódzás elvetése) a tradíciókhoz erősen ragaszkodó szemléletmódnak nagyon jellegzetes reprezentánsai. Képviselőit ezúttal is a 18–40 év közötti népesség többségét kitevő, vidéken élő, általános iskolát vagy szakmunkásképzőt végzett, fizikai foglalkozású, házas családi állapotú, gyermekes csoportok alkotják. A tradicionális elvektől elszakadó, „modernizálódó” értékrend inkább a fővárosiak, az érettségizettek és diplomások, a szellemi foglalkozásúak, a vezető beosztásúak, az egyedülállók, a gyermektelenek sajátja.

A vizsgált magatartás-preferenciákban a vallásosság szinte egyáltalán nem játszik szerepet. Ez nem is csoda, hiszen 1998. évi adataink szerint a magukat „nagyon vallásosnak” tartók aránya e korosztályban mindössze 6–7 százalék, és csupán 9–10 százalék azoké, akik legalább havonta, esetleg ennél gyakrabban vesznek részt egyházi rendezvényeken.

2. komponens: a család, a magánélet és a munka, a hivatás alternatívája (FONTOS). Egy korábbi vizsgálatunk alkalmából felfigyelhettünk arra, hogy a kisgyermekes szülők Magyarországon sokkal nagyobb súlyt helyeznek a családra, a magánéletre (a munkával, hivatással szemben) mint a többi vizsgált ország hasonló demográfiai sajátosságokkal rendelkező válaszadói. Ez az attitűd szorosan kapcsolódott a tradicionális szemléletmód más elemeihez is. A véleménymegoszlások struktúrája 1991-hez képest nem változott, jóllehet 1998-ra néhány százalékponttal megnőtt azok

aránya, akik számára a két szféra (család, magánélet – munka, hivatás) egyformán fontos. (A két időpont közötti összehasonlítást csak a házas családi állapotúakra tudjuk elvégezni, mivel 1991-ben kizárólag házas családi állapotú mintát kérdeztünk.) Joggal gondolhattunk most arra, hogy ha a vélemények „elhúznak” a család, a magánélet választása irányába, az a tradíciókhoz ragaszkodó szemléletmód, értékrend intenzív jelenlétére utal.

3. komponens: *dolgozzanak-e a nők jól kereső férj mellett?* (NEMDOL). Előtanulmányaink alapján nagyon jelentősen különböznek a férfiak és nők attitűdjei e kérdésről. A kisgyermekes anyák meghatározó többsége már 1991-ben is a munkavállalás mellett szavazott volna e feltételezett, kedvező helyzetben. A fiatal apák többsége azonban éppenséggel azt vette volna szívesen, ha a családért hozott áldozataikat a feleségek kizárólagos háziasszonyi, anyai szerep vállalásával honorálják. Ez a struktúra 1998-ban gyakorlatilag változatlan maradt, jóllehet a nők csoportjában kissé csökkent az otthonmaradást választók aránya (34-ről 29 százalékra), és megnőtt azoké, akik jól kereső férj mellett is teljes munkaidőben szeretnének dolgozni (14-ről 21 százalékra).

A mai feltételek ismeretében természetesen nem jelenthetjük ki, hogy a rész- vagy teljes időt lekötő munkavállalás igénye a nők részéről kizárólag a tradícióktól való elszakadás, a modernebb szemléletmód jele. A „jól kereső férj” fogalma meglehetősen relatív, emellett sokan gondolhatnak arra: nem árt, ha a „jó keresetet” az asszony jövedelme még tovább növeli. Az ellenpólust, az „otthonmaradás-párti” attitűd jelenlétét

1. táblázat. „Minek van nagyobb szerepe az életében?” (százalék)

Megnevezés	Év	A családi élet, magánélet		Egyformán fontos mindkettő	A munka, a hivatás	
		sokkal fontosabb	fontosabb		fontosabb	sokkal fontosabb
Házas apák	1991	32,5	27,9	32,7	4,7	1,9
	1998	26,7	31,3	37,1	4,3	0,6
Házas anyák	1991	54,5	25,8	19,0	0,5	0,1
	1998	46,5	27,7	25,3	0,6	–
Összes férfi	1998	20,3	28,9	38,9	9,0	2,9
Összes nő	1998	37,9	26,1	30,9	4,0	1,1

2. táblázat. „Ha a férj keresetéből meg tudna élni a család, mit választana? (százalék)

Megnevezés	Év	A feleség		
		otthon ma- radna	részmunka- időben dolgozna	teljes munka- időben dolgozna
Házaspapák	1991	56,3	35,3	6,0
	1998	57,7	33,5	8,8
Házaspapák	1991	33,9	52,3	13,8
	1998	28,8	50,6	20,6
Összes férfi	1998	55,2	33,5	11,3
Összes nő	1998	25,8	50,7	23,5

azonban egyértelműen a tradicionális szemléletmód, értékrend egyik elemeként értelmezhetjük.

4. komponens: férjek részvétele a háztartásban (HAZT, HTMJÓ). (Mennyire vesz részt a férj, mennyire elégedettek ezzel? (csak házaspapok/élettársak esetében)?

5. komponens: férjek részvétele a gyermeknevelésben (GYER, GYNJO). (Mennyire vesz részt a férj, mennyire elégedettek ezzel?)

Láthattuk, az 1993. évi adatfelvétel tanulsága szerint a „jól vezetett háztartás” igénye ugyancsak fontos eleme a tradíciókat őrző szemléletmódnak, nézetrendszernek. A jó háztartás, mint a „sikeres házasság” egyik kritériuma erősen él a 40 éves és fiatalabb korosztály egy nagyon markáns rétegében is, a relatíve alacsonyabban iskolázott, vidéki, házaspap, gyermekes, fizikai foglalkozású csoportokban. Elemzésünk szerint: aki a jól vezetett háztartást nagyon fontosnak tartja, az hajlik arra is, hogy helyeselje a feleségek, anyák háztartásbeli-státuszban maradását, és a családi életvezetés más vonatkozásaiban (pl. az élettársi együttélés, a válás megítélésében is) hagyományosabb elveket vall.

Tudott, hogy a munkavállaló szülők háztartási- és gyermeknevelési teendőikkel való leterheltségének mérlege aránytalanul a nők oldalára billen. A Központi Statisztikai Hivatal 1993-ban készített országos időmérleg-vizsgálatából emeltük ki, és vizsgáltuk meg a 18–39 év közötti férfi és női népesség időfelhasználására vonatkozó adatokat. Ezek azt támasztják alá, hogy a férfiak és nők családi munkamegosztásában a

férfiak alaptevékenysége a kereső munka (valamennyi munkára fordított idejük 74 százaléka), amelyet – jóval kisebb hangsúllyal – csupán kiegészítenek a háztartásban, a férfi szerepeknek jobban megfelelő munkatípusok (például kert, udvar rendezése, javító-szerelő munkák, épületfelújítás, stb.).

A családban élő – különösen a gyermeket is nevelő – nők társadalmi alaptevékenysége azonban a háztartás, a család ellátásához, a gyermekek neveléséhez kötődik (valamennyi munkatevékenységük 66 százaléka), amelyhez képest – az időráfordításban – alárendelt szerepet tölt be a kereső munka (azzal együtt, hogy az anyagi biztonság megőrzésében nemigen nélkülözhetetlen). A gyermekszám emelkedésével a nők kereső munkaideje csökken, amelyet a háztartási munkaidő fokozott növekedése kísér, és amely eléri, majd 3 és több gyermek mellett jóval meg is haladja (425 perc) a férfiak kereső munkaidejét (294 perc). Feltűnő, hogy míg a férfiak összmunkaidő-csökkenése a gyermekek 0–14 éves kora között fokozatosan csökken, a nőké ez idő alatt gyakorlatilag nem változik. Jellegzetes továbbá, hogy a nők hagyományos háztartási munkáiknak mindössze 15 százalékát végzik valakinek (férjnek és/vagy gyermekeknek) a segítségével. (E fő tendenciákat természetesen meghatározza a család szociális helyzete, a szülők iskolázottsága, a nevelt gyermekek száma, a lakóhely típusa és számos más paraméter is.)

Saját vizsgálatunk tapasztalatai szerint a háztartással, gyermekneveléssel való terheinek e hagyományos egyenlőtlenségeit ma még a fiatal generáció is jórészt elfogadja, természetesnek veszi, még akkor is, ha összeegyeztetése a nők munkavállalásával nem könnyű. A 18–40 év közötti, házas, vagy élettársi kapcsolatban élő nők 60 százaléka arról számol be, hogy férje a háztartási munkák legfeljebb egyharmad részét végzi el (esetleg semmit), de az ilyen helyzetben lévő nőknek közel 30 százaléka ezzel is rendkívüli mértékben meg van elégedve (5-ös vagy 4-es osztályzattal jutalmazva a férj teljesítményét). Saját teljesítményüket illetően körülbelül ugyanekkora részvételi arányokról számolnak be a férfiak is, amivel a maguk részéről jobban meg vannak elégedve, mint az egyébként pedig meglehetősen hálás nők (3. táblázat).

Az elmondottak alapján „tradíciókat követő” szemléletmódnak tekintettük azt a helyzetet, amikor a férj relatíve szerényebb részvétele a háztartásban, illetve a gyermeknevelésben az ezzel való magas elégedettséggel párosul.

3. táblázat. Milyen mértékben vesz részt a férj a háztartásban?

Válasz	Százalék	Osztályzat-átlag (5 = legjobb, 1 = legrosszabb)
Nők		
Semmilyen	10,7	2,52
Körülbelül egyharmada	51,5	3,43
Körülbelül fele	31,4	4,47
Felénél több	6,4	4,72
Összesen	100,0	3,74
Férfiak		
Semmilyen	5,9	3,96
Körülbelül egyharmada	53,9	3,85
Körülbelül fele	36,3	4,09
Felénél több	3,9	4,07
Összesen	100,0	3,95

Az ismertetett öt komponens együttese alapján igyekeztünk meghatározni a családi értékek tradíciót őrző és a tradícióktól elszakadó, „modernizálódó” dimenzióit. A további elemzések számára egy összefoglaló mutató, a *konzervatív/modern családi értékek indexe* készült. Az index könnyen kezelhetővé teszi annak elemzését, hogy a tradicionális, vagy attól elszakadó szemléletmód vajon befolyásolja-e a családi élettel kapcsolatos aggodalmakat.

A konzervatív és modern („tradícióőrző” és „tradícióktól elszakadó, modernizálódó”) értékrend, szemléletmód jellemzése

Mint az előzőekből kitűnik, a családdal, a családi élettel kapcsolatos kérdések részletesen kitértek ennek a jelenségnek szinte minden területére. Együttesen szemlélve, illetve kezelve ezeket a kérdéseket arra is választ kaphatunk, hogy a társadalomban mennyire elterjedt a modern, illetve

a konzervatív családfelfogás. (A *modern* és a *konzervatív* jelzők az egyszerűbb fogalmazást szolgálják). Emlékeztetőül: a családi értékek elemzésébe bevont nyolc változó, illetve a hozzájuk tartozó kérdőív-kérdések rövidített tartalma a következő (zárójelben feltüntettük a változó nevét is:

- a környezet, az ismerősök véleménye a családról jó legyen (JOVEL),
- a házas/élettársaknak ne legyenek titkaik egymás előtt (TITOK),
- a gyermek miatt le kell mondani az életcélokról (LEMOND),
- a gyermeket tekintélyelvűen, engedelmességre kell nevelni (TEKINT),
- a család, a magánélet vagy a munka, a hivatás-e a fontosabb (FONTOS),
- dolgozzanak-e a nők jól kereső férj mellett (NEMDOL),
- férjek részvétele a háztartásban (HAZT, HTMJJO),
- férjek részvétele a gyermeknevelésben (GYER, GYNPO).

A családi élettel összefüggő értékeket feltáró kérdések egy része arra irányult, hogy a szülők hogyan osztják meg egymás között a háztartási munkát és a gyermeknevelési teendőket. Ezeket értelemszerűen csak házastársi, élettársi kapcsolatban élőknek tették fel. Ezért indokoltnak látszik az elemzés során a házасokat, illetve élettársi kapcsolatban élőket külön kezelni a nem párkapcsolatban élőkötől.

Az indexképzés során úgy alakítottuk át az alapadatokat, hogy a konzervatív felfogást jelző válaszok magasabb értéket (pl. 1) kaptak, a modern felfogás pedig alacsonyabb értéket (pl. 0).⁴ A családdal, a családi élettel összefüggő értékek indexképzése során arra kerestük a választ, hogy ki hányszor adott konzervatív, illetve nem konzervatív felfogásra utaló választ. Az egyedülállók (pontosabban a nem párkapcsolatban élők) esetében legfőljebb hatszor fordulhatott elő konzervatív jellegű válasz, mivel nekik nem tették fel a háztartási munkákban, gyermeknevelésben való részvételre vonatkozó kérdéseket.

A családi élettel kapcsolatos értékek összevont mutatóját úgy alakítottuk ki, hogy „modern felfogásúnak” tekintettük azokat, akik egyetlen egyet sem vagy legfeljebb egy konzervatív felfogást tükröző értéket vallottak magukénak. „Enyhén konzervatív” felfogásúnak azokat tekintettük, akik kettő vagy három kérdésnél is a hagyományosabb értékekre szavaztak, „nagyon konzervatív” felfogásúnak” pedig azokat neveztük, akik négy vagy több esetben is elfogadtak ilyen tartalmú véleményeket.

⁴ E mögött természetesen nincs semmiféle értékítélet, ez csupán egy adatelőkészítési eljárás, ha megfordítanánk az értékeket, ugyanazt az eredményt kapnánk.

4. táblázat. A családi értékek mutatója
(a konzervatív jellegű válaszok előfordulása alapján)

Konzervatív válasz	Házass, élettársi kapcsolatban él		Nem párkapcsolatban él	
	N	százalék	N	százalék
Egyszer sem fordult elő	71	7,2	118	18,9
Egyszer fordult elő	224	22,7	156	25,0
Kétszer fordult elő	237	24,0	144	23,0
Háromszor fordult elő	182	18,4	98	15,7
Négyszer fordult elő	144	14,6	69	11,0
Ötször fordult elő	89	9,0	31	5,0
Hatszor fordult elő	32	3,2	9	1,4
Hétszer fordult elő	7	,7	–	–
Nyolcszor fordult elő	1	,1	–	–
Összesen	987	100,0	625	100,0

A csoportosítás szerint a párkapcsolatban élő megkérdezettek körében közel azonos – az egynegyedet meghaladó – arányban van jelen a két szélsőséges, a modern és a konzervatív családfelfogás. A többség azonban a két ellentétes pólus között helyezkedik el: csak „enyhén konzervatívnak” mondható. A párkapcsolatban élőkkel szemben az egyedülálló családfelfogása inkább a modern vagy enyhén konzervatív modellt tartalmazza.

5. táblázat. Az összevont konzervatív/modern családi értékek indexe

	Házass, élettársi kapcsolatban él		Nem párkapcsolatban él	
	N	százalék	N	százalék
Modern felfogású	295	29,9	274	43,8
Enyhén konzervatív felfogású	419	42,5	242	38,7
Nagyon konzervatív felfogású	273	27,7	109	17,4
Összesen	987	100,0	625	100,0

6. táblázat. A modern családfogással összefüggő tényezők
(függő változó: modern családfogás)

Házaspáros, élettársi kapcsolatban él				Nem pároskapcsolatban él			
Változó	β	t	Szignifikancia	Változó	β	t	Szignifikancia
ISKOLA	,204	6,148	,000	TELEP	,125	3,010	,003
ETARS	,123	3,762	,000	ISKOLA	,096	2,322	,021
WKOR	,109	3,375	,001				
TELEP	,070	2,120	,034				

7. táblázat. A konzervatív családfogással összefüggő tényezők
(függő változó: konzervatív családfogás)

Házaspáros, élettársi kapcsolatban él				Nem pároskapcsolatban él			
Változó	β	t	Szignifikancia	Változó	β	t	Szignifikancia
ISKOLA	-,208	-6,636	,000	WRÉTEG	-,112	-2,672	,008
WKISGY	,119	3,791	,000	ISKOLA	-,100	-2,390	,017
WVALLAS	,087	2,778	,006				
FFI	-,077	-2,437	,015				

A csoportosítás természetesen csak egyszerű matematikai eljárás, ami akkor válhat valódi szociológiai mutatóvá, ha kiderül, hogy az egyes fogások jól elkülöníthető társadalmi csoportokkal azonosíthatók. Ennek feltárására lépésenkénti regresszióelemzést végeztünk, amelynek eredményei bebizonyították, hogy a modern és a konzervatív családfogás nagyon is eltérő társadalmi csoportokra jellemző.

A modern családfogás alapvetően a városi környezethez és az iskolázottabb rétegekhez kötődik. A pároskapcsolatban élők körében elsősorban a nagyobb településeken, városokban élők, a magasabb iskolai végzettségű, idősebb korosztályhoz tartozók és az egyedül élők képviselik a modernnek nevezhető családi értékeket. Az egyedülállók esetében ez a modern szemlélet szintén egyértelműen a városi környezethez és az iskolázottsághoz kapcsolódik. Ezzel szemben a konzervatív családfogás a házaspároknál, illetve az élettársi kapcsolatban élőknel leginkább azokra az alacsonyabb iskolai végzettségű, fiatalabb korosztályhoz tartozó nőkre jellemző, akik vallásosak és kiskorú gyermeket nevelnek.

8. táblázat. A modern családfelfogásúak megoszlása életkor és iskolai végzettség szerint (százalék)

Életkor	Iskolai végzettség					Összesen
	8 általános	Szakmunkásképző	Középis-kola	Főiskola	Egyetem	
	Életkor szerint					
20 év alatt	46,7	23,3	30,0	–	–	100,0
20–24 éves	9,8	31,5	52,4	5,6	0,7	100,0
25–29 éves	7,7	30,8	41,9	9,4	10,3	100,0
30–34 éves	16,4	26,2	23,0	22,1	12,3	100,0
35–40 éves	12,1	29,3	33,1	17,8	7,6	100,0
Együtt	13,4	29,2	37,4	13,0	7,0	100,0
Iskolai végzettség szerint						
20 év alatt	18,4	4,2	4,2	–	–	5,3
20–24 éves	18,4	27,1	35,2	10,8	2,5	25,1
25–29 éves	11,8	21,7	23,0	14,9	30,0	20,6
30–34 éves	26,3	19,3	13,1	36,5	37,5	21,4
35–40 éves	25,0	27,7	24,4	37,8	30,0	27,6
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A nem párkapcsolatban élők esetében úgy tűnik, hogy egyértelműen a társadalmi hierarchiában érzékelt hely a meghatározó ebben a kérdésben: minél alacsonyabb társadalmi réteghez sorolta be magát valaki, és minél alacsonyabb volt az iskolai végzettsége, annál valószínűbb volt, hogy konzervatív értékeknek adott hangot.

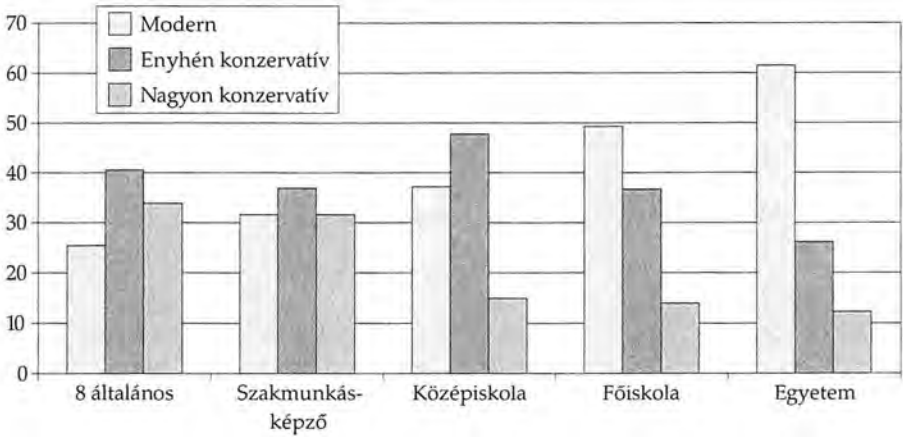
Első pillantásra meghökkentő lehet, hogy az „idősebb” korosztály tagjai modern felfogásúnak bizonyultak ebben a kérdésben; ez ellentmond a mindennapi élet tapasztalatainak. A jelenség szociológiai magyarázata valószínűleg abban van, hogy a családi élethez való modern hozzáállással szoros összefüggésben álló magas iskolai végzettség még nem érhető el a fiatal korosztály körében: a 18–24 évesek jelentős része még nem fejezte be tanulmányait, tehát körükben lényegesen kevesebb a magasabb, több az alacsony végzettségű személy, mint az idősebb korosztályokban. Vagyis a regresszióelemzés nem az idősebb életkor és a modern családfelfogás közötti összefüggést mutatta ki ebben az esetben, hanem azt a

9. táblázat. A konzervatív családfelfogásúak megoszlása életkor és iskolai végzettség szerint (százalék)

Életkor	Iskolai végzettség					Összesen
	8 általános	Szakmunkásképző	Középiskola	Főiskola	Egyetem	
	Életkor szerint					
20 év alatt	31,3	43,8	25,0	–	–	100,0
20–24 éves	28,6	45,1	26,4	–	–	100,0
25–29 éves	29,1	49,4	16,5	5,1		100,0
30–34 éves	20,5	47,7	20,5	9,1	2,3	100,0
35–40 éves	26,9	34,3	25,0	8,3	5,6	100,0
Együtt	26,4	43,5	22,5	5,5	2,1	100,0
	Iskolai végzettség szerint					
20 év alatt	5,0	4,2	4,7	–	–	4,2
20–24 éves	25,7	24,7	27,9	–	–	23,8
25–29 éves	22,8	23,5	15,1	19,0		20,7
30–34 éves	17,8	25,3	20,9	38,1	25,0	23,0
35–40 éves	28,7	22,3	31,4	42,9	75,0	28,3
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

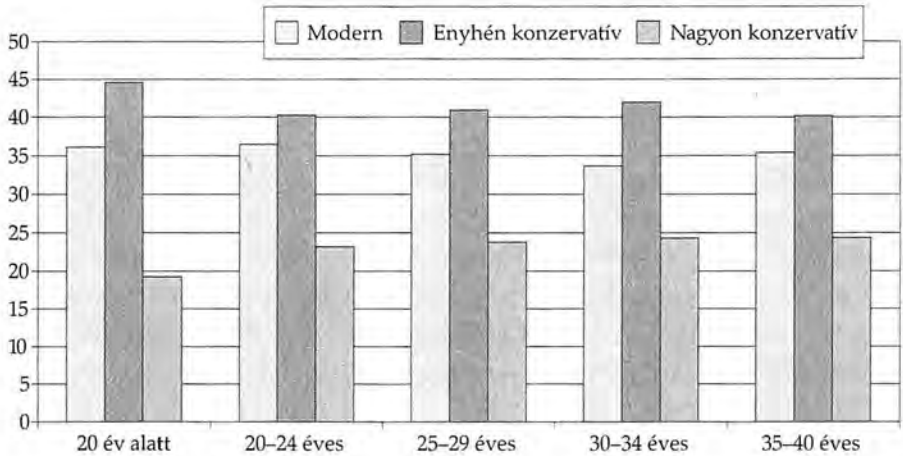
rejtett háttérkapcsolatot, ami a magas iskolai végzettségnek az idősebb életkorhoz való szükségszerű kötődését jelenti. A 8–9. táblázat hiányzó adatai a 18–29 éves sávban jól illusztrálják ezt a gondolatsort.

Az életkorról és az iskolai végzettséggel kapcsolatos összefüggések egyfajta „torzulását” az is okozhatta, hogy a családfelfogás milyenségét erőteljesebben határozza meg az iskolai végzettség, mint az életkor. Az alábbi grafikonok jól érzékeltetik, hogy míg az iskolai végzettség emelkedésével egyértelműen csökken a nagyon konzervatív értékeket vallók aránya, és jelentősen emelkedik a modern felfogásúaké, addig a különböző életkorúakat összehasonlítva alig érzékelhető különbség a modern és a konzervatív családfelfogást képviselők arányában. Vagyis: ha valaki magas iskolázottságú, akkor ez a tény nagyobb valószínűséggel utal a modern értékek meglétére, mint az, ha valaki fiatal. Más megközelítésben ez azt jelenti: egy bizonyos életkor, kb. 25 év fölött bármelyik korosztályt tekintjük, azt tapasztalhatjuk, hogy a diplomások körében a

1. ábra. A családi értékek összefüggése az iskolai végzettséggel

leggyakoribb a modern gondolkodás, függetlenül attól, hogy idősebbek vagy fiatalabbak. Ugyanakkor a konzervatív gondolkodásmódot mind-egyik iskolai végzettségi csoportban nagyjából azonos arányban képviselik a fiatalabb és az idősebb korosztályok tagjai.

2. ábra. A családi értékek összefüggése az életkorral

A szemléletmód és a családi problémák iránti érzékenység összefüggése

Mint dolgozatunk bevezetőjében említettük, a kutatás központi kérdései a következők voltak:

- A vizsgált 18–40 éves népesség
- mennyire aggódik munkahelyi biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai miatt,
- könnyen, vagy nehezen alkalmazkodik-e a rendszerváltozás újszerű körülményeihez, és
- mennyire érzékeny a család belső életét, érzelmi, pszichikus egyensúlyát érintő változásokra.

A kérdőív mindhárom problémakört több kérdéssel járta körül. Az ezekből képezett változók listáját a Függelék tartalmazza. A kialakított véleményváltozókból készült a következő három index:

1. *A munkahelyi aggodalom indexe*, amely azt mutatja meg, hogy a 18–40 éves férfiak és nők milyen mértékben aggodalmaskodnak szám szerint hétféle munkahelyi probléma miatt (10. táblázat).

2. *Az alkalmazkodás indexe*, amely azt mutatja, hogy a kérdezettek mennyire nehezen (könnyen) tudnak alkalmazkodni a rendszerváltozás következtében kialakult hatféle újszerű körülményhez (11. táblázat).

3. *Az érzelmi egyensúly indexe*, amely azt mutatja, hogy a család belső életében, érzelmi egyensúlyában milyen mértékben okoz feszültség hatféle sajátos élethelyzet (12. táblázat).

Mód van arra is, hogy megvizsgáljuk a nők, a családok helyzetét leíró értékcsoportok egymáshoz való viszonyát. Első lépésben azt nézzük meg, hogy *a munkahelyi aggodalom és a konzervatívmodern családi értékek* mutatói milyen kapcsolatban állnak egymással (13. táblázat).

10. táblázat. *A munkahelyi aggodalom összevont indexe*

Megnevezés	N	Százalék
Nem aggódott	728	45,2
Átlagosan aggódott	481	29,8
Az átlagosnál jobban aggódott	403	25,0
Összesen	1612	100,0

11. táblázat. Az összevont alkalmazkodás-index
(Hogyan alkalmazkodik?)

Megnevezés	N	Százalék
Jól	411	25,5
Közepesen	659	40,9
Nehezen	542	33,6
Összesen	1612	100,0

12. táblázat. Az összevont érzelmi egyensúly-index

Megnevezés	N	Százalék
Nem aggódik	478	29,7
Enyhén aggódik	547	33,9
Nagyon aggódik	587	36,4
Összesen	1612	100,0

13. táblázat. A munkahelyi aggodalom-index és a konzervatív/modern családi értékek indexe közötti összefüggés (százalék)

Családfelfogás	A munkahelye elvesztésének a lehetősége miatt			
	nem	átlagosan	az átlagosnál jobban	összesen
Modern	54,0	29,2	16,9	100,0
Enyhén konzervatív	44,3	30,7	25,0	100,0
Nagyon konzervatív	33,5	29,3	37,2	100,0

Egyértelmű tendenciaként jelentkezik, hogy minél inkább aggódik valaki a kisgyermekes nők családi életből fakadó munkahelyvesztési lehetősége miatt, annál inkább „tradíciókövető” családfelfogást vall magáénak. Hasonlóképpen a jelenség fordítottja is igaz: a „modernizálódó” családfelfogásúak többsége nem aggódik különösebben a nők munkahelyvesztése miatt.

Nagyon szoros összefüggés mutatkozik a *munkahelyi aggodalom-, alkalmazkodás-, és az érzelmi egyensúly-indexek* között is. Ez abban nyilvánul meg, hogy akiknek aggodalomra ad okot a nők munkahelyi biztonsága, azoknak nagy valószínűséggel problémát jelent a rendszerváltozás körülményeihez való alkalmazkodás, és aggodalommal tölti el őket a család belső érzelmi, pszichikus egyensúlyának a fenntartása is. A nők munkahelyi biztonságát féltők nagymértékben elégedetlenek a rendszerváltozás óta kialakult étellel, és még ennél is erőteljesebb aggodalmat éreznek a család érzelmi egyensúlya miatt. Azok viszont, akik nem tartanak a nők munkahelyvesztési lehetőségétől, azok „látványosan” érdektelenek a másik két családi tényező irányában is.

Ez a jelenség felveti a kérdést, vajon jelen van-e a vizsgált 18–40 éves korosztály gondolkodásában egy olyan dimenzió, amely általában – konkrét tartalomtól függetlenül – a nők és általában a család helyzetét a mai magyar társadalomban problematikusnak kezeli. Ennek próbáltunk nyomába eredni akkor, amikor a három különböző területre koncentrált „aggódási” mutatóból – a munkahely biztonsága miatti, a rendszerváltozáshoz való alkalmazkodásra vonatkozó és a családi miliő megőrzésével kapcsolatos aggodalom mutatóiból – létrehoztuk az *általános érzékenységi mutatót* (14. táblázat).

14. táblázat. Az általános érzékenységi mutató

Aggodalomtípus	N	Százalék
Egyszer sem fordult elő	671	41,6
Egyszer fordult elő	491	30,5
Kétszer fordult elő	309	19,2
Háromszor fordult elő	141	8,7
Összesen	1612	100,0

Azokról, akiknél egyik leírt esetben sem fordult elő, hogy aggódtak volna a nők, vagy a családok helyzete miatt, joggal állíthatjuk, hogy véleményük szerint a mai magyar társadalom nem rejt különösebb veszélyeket a családokra nézve. A három vonatkozás valamelyikében egyszer aggodalmat jelző válaszadókat a problematika iránt *enyhe érzékenységet*

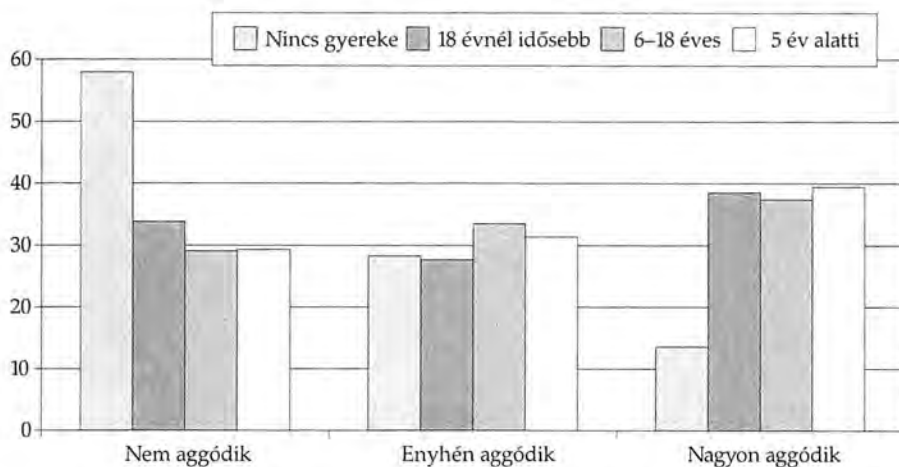
mutatónak tekintjük, míg a két vagy mindhárom vonatkozásban negatív érzületet kifejezők *nagyon érzékenynek* mondhatók, ők azok, akik a nők, vagy tágabb értelemben a családok helyzetét a mai magyar társadalomban kifejezetten problematikusnak tartják.

Ha regresszióelemzés segítségével megnézzük, hogy kik, milyen társadalmi csoportok tagjai mutatnak – immár általános értelemben – leginkább érzékenységet vagy érzéketlenséget a probléma iránt, a 15. táblázat szerinti kép bontakozik ki:

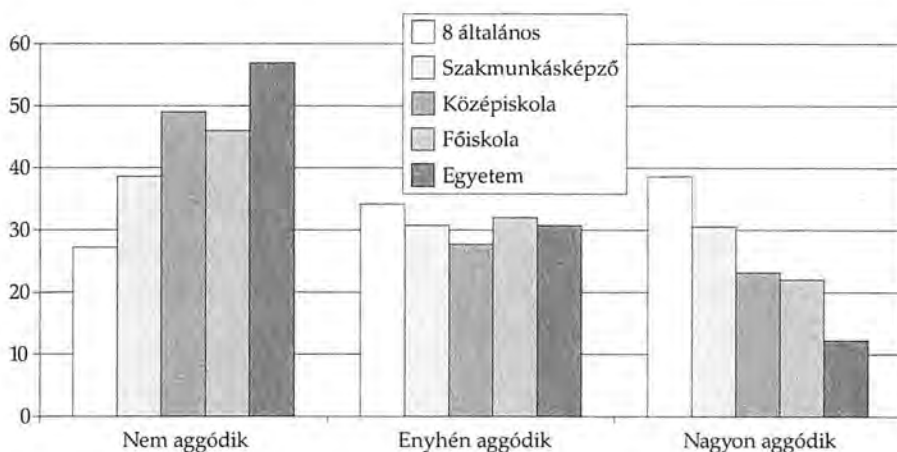
15. táblázat. Az általános érzékenységi mutatóval összefüggő tényezők

Változó	β	t	Szignifikancia
Függő változó: nem érzékeny			
WKISGY	-,254	-10,306	0,000
ISKOLA	,094	3,306	0,001
ELVALT	-,081	-3,321	0,001
MUNELK	-,082	-3,324	0,001
ONALLO	,067	2,680	0,007
FFI	,062	2,450	0,014
SZELLEMI	,068	2,362	0,018
Függő változó: nagyon érzékeny			
WKISGY	,168	4,374	0,000
ISKOLA	-,111	-4,410	0,000
MUNELK	,097	3,897	0,000
GYERDB	,094	2,425	0,015
FFI	-,053	-2,126	0,034

Úgy tűnik, hogy van egy társadalmi és egy családi státusmutató, amelyek alapvetően meghatározzák a mai családi élet problematikájához való hozzáállást. Talán érthető módon a kisgyermeket nevelők és a nők fokozott érzékenységgel reagálnak ezekre a kérdésekre, de ezzel párhuzamosan megjelenik az is, hogy minél magasabb valakinek az iskolázottsági szintje, annál kevésbé aggódik a nők és általában a családok helyzete miatt (3. és 4. ábra).

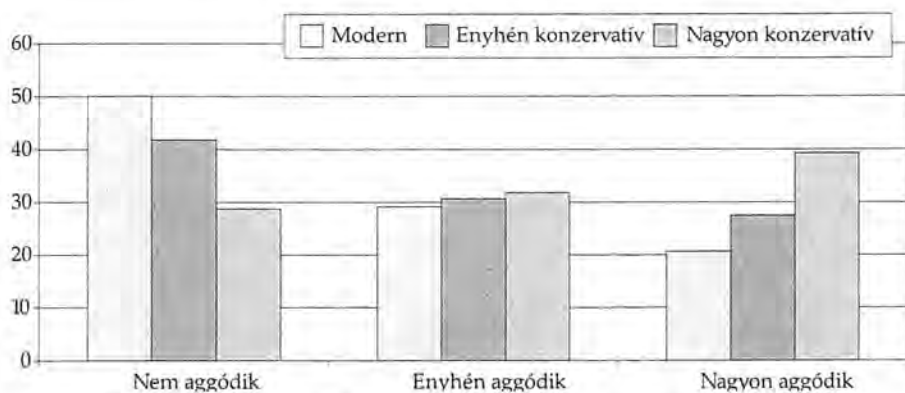
3. ábra. Az általános érzékenységi mutató összefüggése a legfiatalabb gyermek életkorával

4. ábra. Az általános érzékenységi mutató összefüggése az iskolai végzettséggel

Külön kell kezelnünk a munkanélküliek hozzáállását a kérdéskörhöz, mivel ők véleményalkotásuk során vélhetően nem a nők és a családok helyzetéből, hanem a saját sorsukból indulnak ki. A munkanélküliek általában a munkavesztés lehetősége és a mindennapi élet problémái iránt mutattak fokozottabb érzékenységet, aminek a hatása érvényesül az általános érzékenységi mutatóban is.

Végezetül nézzük meg, milyen összefüggés mutatható ki a nők és a családok helyzete iránti általános érzékenységi mutató és a „moder-

5. ábra. Az általános érzékenységi mutató összefüggése a családfelfogással

nizálódó”, illetve „tradíciókövető” (konzervatív) családfelfogás között. Határozott tendenciaként könyvelhető el, hogy a „modernebb” családfelfogásnak nem vagy csak kevéssé része a nők helyzete vagy a családok problémája iránti érzékenység. Ha nem is ilyen erősen, de fordítva is érvényes az összefüggés: a „tradíciókövető” családfelfogásnak része a nők és a családok helyzete iránti érzékenység.

Dolgozatunkban a családi értékekkel kapcsolatos szemléletmód, beállítódás empirikus vizsgálatának egy lehetőségét kívántuk bemutatni. Az alkalmazott módszer természetesen vitatható, és valószínűleg sok másfajta utat is lehet választani. Mégis azt reméljük, az értékrend, a szemléletmód szerepének vizsgálata ezzel az eljárással a családi élet más témaköreinél is megvalósítható.

Függelék

A véleményváltozók listája

A munkahelyi aggodalom-index véleményváltozói

(NEHEZ) Tapasztalják-e megkérdezettjeink, hogy a kisgyermekes anyák nehezebben találnak munkát mint akár a gyermektelenek, akár a férfiak? Személyes életükben aggodalmaskodtak/aggodalmaskodnak-e emiatt?

(VISSZ) Napjainkban – különösen a gyed megszűnését követően – vajon érzékelhető-e, hogy a gyermekgondozással töltött idő után bizonytalanabbá vált a munkahelyre visszatérés?

(BOLCS) Mennyire nehéz olyan megoldást találni a gyermek napközbeni felügyeletére, ami mellett az anya nyugodtan munkát vállalhat? Hogyan érinti ez a kérdezettek személyes életét?

(GYBET) Rontja-e az állás biztonságát, ha az anya a gyermek betegsége miatt sokat hiányzik? Mekkora az aggodalmaskodás emiatt?

(KIRUG) Könnyű manapság elérni, hogy a munkahelyek megsza-
baduljanak attól a női munkaerőtől, aki gyermekszülés miatt kiesik a munkából. Saját életükben tapasztalták-e ezt, vagy – a jövőt tervezve – tartanak-e tőle?

(KARRI) Van-e aggodalom amiatt, hogy ha egy nő egy-két évre ott-
hon marad kisgyermekével, jóval nehezebben tud előre jutni munkájá-
ban, hivatásában?

(NEMDO) Mekkora esélye van egy 40 év körüli nőnek arra, hogy
munkát találjon? Saját életükben tartanak-e attól, hogy mire gyermeke-
ik már nagyobbak, egyáltalán találnak-e igényeiknek, képzettségüknek
megfelelő munkát?

Az alkalmazkodás-index véleményváltozói

(ONALL) Manapság sokkal önállóbbnak, kezdeményezőbbnek kell
lenni.

(LABIL) Meg kell szokni, hogy a jövő kiszámíthatatlan, sok a kocká-
zat.

(KONYOK) Most sokkal nagyobb a konkurencia, többet kell könyö-
kölni mint azelőtt.

(UJKOV) A munkahelyen és a mindennapokban állandóan új köve-
telményeknek kell megfelelni.

(ONKEPZ) Az egyéni képességeket, ismereteket állandóan fejleszteni
kell.

(SZAMIT) Nagyobb a lehetőség arra, hogy valaki megtalálja a szá-
mítását.

Mindegyik problémakörhöz több kérdőív-kérdés kapcsolódik: mennyire tartják valóságosnak a megkérdezettek a szóban forgó jelenséget, és mennyire könnyű (vagy nehéz) az alkalmazkodás azokhoz.

Az érzelmi egyensúly-index véleményváltozói

(TANIT) A gyermekek taníttatásával, felkészítésével kapcsolatos fokozott felelősségérzet.

(MEGOV) A gyermekek rossz társaságtól, rossz szokásoktól való megóvása.

(IGENY) A gyermekek költséges igényeivel való „küzdelem”.

F1. táblázat. A regresszió elemzésbe bevont független változók listája és tartalma

Tartalom (zárójelben a változó neve)	Negatív	Pozitív
	előjel esetén	
Nem (FFI)	nő	férfi
Életkor (WKOR)	fiatal	idős
Bármilyen párkapcsolatban él (WHAZAS)	nem él párkapcsolatban	párkapcsolatban él
Elvált (ELVALT)	nem vált el	elvált
Élettársi kapcsolatban él (ETARS)	nem él élettársi kapcsolatban	élettársi kapcsolatban él
Özvegy (OZVEGY)	nem özvegy	özvegy
Vallásos-e (WVALLAS)	nem vallásos	vallásos
Legmagasabb iskolai végzettség (OISKOLA)	inkább alacsony	inkább magas
Mely társ. réteghez tartozónak vallja magát (ORETEG)	alsó	felső
Munkanélküli-e (MUNELK)	nem	igen
Önálló foglalkozású (ONALLO)	nem	igen
Vezető beosztású (VEZETO)	nem	igen
Szellemi foglalkozású (SZELLEMI)	nem	igen
Szakt munkás (SZAKMUN)	nem	igen
Segéd munkás (SEGED)	nem	igen
A nevelt gyermekek száma (GYERDB)	nincs gyereke	több gyerekes
A legkisebb gyermek életkora (WKISGY)	nagykorú	5 évnél fiatalabb
Településtípus (TELTIP)	falu, község	város, Budapest

(GOND) A munkahelyi gondok, a munka elvesztése miatti feszültségek közepette a házastárssal, élettárssal, partnerrel megőrizni a kiegyensúlyozott érzelmi kapcsolatokat.

(NOTEH) A munka mellett ellátni a háztartási, nevelési feladatokat.

(NOKOV) Összeegyeztetni az anyaságot a munkahelyi előrelépéssel.

Az egyes problémaköröknél a kérdés az: miként érzékelik e problémákat általánosságban a megkérdezettek, és saját életükben könnyen, vagy nehezen tudják-e kezelni ezeket.

*Az első ízben serdülőkorban szült nők társadalmi összetétele és életkörülményei 10 évvel az első gyermek megszületése után**

A főbb eredmények összefoglalása

A családalapítás problémái, nehézségei általánosan ismertek. Ezek egyrészt anyagi és egzisztenciális természetűek, hiszen a családot alapító fiataloknak otthont kell teremteniük, és az esetek túlnyomó részében erre a periódusra esik pályakezdésük is. A magyarországi gyakorlatnak, szokásoknak megfelelően a házasságkötést általában gyorsan követi a gyermek megszületése is, ami mind anyagilag, mind a szülői felelősségérzés kialakulása szempontjából próbatétel a fiatal pár számára. Az első évek jelentik a házaspár „összeszokásának”, egy új életforma megalapozásának pszichológiai szempontból igen jelentős, felelősségteljes fázisát is. Nem ritkán a házasság egész időtartamát, sikerességét meghatározza, hogy a családalapítás mindeme szempontok szerint mennyire volt – a körülményekhez képest – zökkenőmentes, milyen feltételek, körülmények között ment végbe. Ezért a családalapítással összefüggő problémáknak mind a hazai, mind a külföldi család-szociológiai vizsgálatok kiemelt figyelmet szentelnek.

Van a családalapításnak egy különleges fajtája. Ez az a helyzet, amikor az érintett felek – házastársak vagy élettársak, partnerek – mindenekelőtt a nő – szokatlanul, rendkívül fiatal életkorában jön létre az új család. Akkor, amikor a nő még a nagykorúságot sem érte el; serdülőkorú, vagyis családalapításra sem egzisztenciálisan, sem biológiailag, sem pszichikusan nincs igazán felkészülve. A családalapítás elsődleges indítéka ezekben az esetekben az, hogy a serdülőkorú nő – éppen ennek lehetőségére nem számítva – teherbe esik, és terhessége gyermekszüléssel végződik.

Ez azért is fontos kérdés, mert hazánkban a 18 éven aluli női népesség szüleiének és terhességmegszakításainak aránya kedvezőtlenül magas: 1000 serdülőből évente mintegy 30 esik teherbe. A terhességek mintegy 60%-a terhességmegszakítással, 40%-a pedig gyermekszüléssel végződik.

* Pongrácz Tiborné-S. Molnár Edit: *Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata*. KSH-NKI Kutatási Jelentések 53. Budapest, KSH-NKI, 1994. Részlet, 7–16. o.

A családpolitikának, szociálpolitikának tudnia kell, hogy milyen réteget érint ez elsősorban, tudnia kell továbbá, hogy – ha tudomásul is vesszük, hogy számos ok, körülmény miatt számolni kell az igen fiatal korban megkezdett szexuális élet tényével – vajon van-e realitása a teherbeesések elkerülésének, és a serdülőkori családalapítás késleltetésének. Ám arra is fel kell készülni, hogy vannak olyan szocializációs faktorok, amelyek – legalábbis meghatározott társadalmi csoportokban – a serdülőkori gyermekszülés és családalapítás tartósulását, generációról generációra ismétlődését segítik elő. Fel kell tenni a kérdést, hogy ez esetben egy toleráns, segítő-kész társadalmpolitika, családpolitika számára vajon egyedüli eszköz-e a szociális segítség, vagy találhatók-e olyan eszközök is, amelyek e fiatal családok életvezetéséhez tudnak olyan támogatást nyújtani, amelyek révén a családok marginális helyzetbe sodródásának esélyei csökkennek.

A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének szervezésében 1983 egy adott fél évében sikerült országos viszonylatban felkeresni mindazokat a 17 éves vagy fiatalabb korban terhességmegszakításon átesett, vagy gyermeket szülő nőket, akiknél e szülészeti esemény egészségügyi intézményben történt. A velük készített interjúk alapján képet alkothatunk e fiatal női népesség társadalmi összetételéről, családi háttéréről, a fiatalkori párkapcsolatok természetéről.

Az 1983. évi vizsgálatot – az érintett fiatal anyák újrafelkeresésével – 1993-ban megismételtük. Így képet alkothatunk arról, hogy ennek az életkor, de más társadalmi–demográfiai összetevők szerint is jellegzetes csoportnak családalapítását, annak körülményeit, sikerességét vagy kudarcait milyen sajátosságok jellemzik.

Már 11 évvel ezelőtt, 1983-ban, az első vizsgálat alkalmából megállapíthattuk, hogy a 18 éves koruk betöltése előtt teherbe esett serdülők nem alkotnak homogén csoportot. Homogén ugyan ez a csoport abból a szempontból, hogy mindegyik tagjára jellemző az igen fiatal korban megkezdett szexuális élet, és ennek következményeként a tizenéves korban bekövetkezett terhesség, de a teherbeesés körülményei, a teherbeesést motiváló okok, majd a teherbeesés utáni magatartásuk, a terhesség kimenetelére vonatkozó döntésük jelentősen eltér. Ezeket a magatartásbeli különbségeket alapvetően a társadalmi háttérben és a demográfiai jellemzőkben tapasztalt eltérések magyarázzák. Részben a terhesség megszakítása, illetve kihordása, részben a családi állapot alapján a fiatalkorú terhesek négy csoportját különítettük el:

- a terhességüket megszakítató serdülők csoportja, akik mind demográfiai jellemzőiket, mint társadalmi–demográfiai háttérüket tekintve nem nevezhetők marginális helyzetű csoportnak; minden paraméterük a korosztályukra jellemző adatokkal, ismérvekkel azonos;
- a házas családi állapotban gyermeket szült fiatal anyákat ugyancsak nem tekinthetjük periférikus helyzetben lévő csoportnak. Iskolai végzettségük, családi–társadalmi háttérük szempontjából ugyan elmaradnak az előbbi, vagyis a terhességmegszakításon átesett csoporttól, vagyis valamivel a társadalmi átlag alatt elhelyezkedő rétegből származnak, ám ebben a rétegben a tizenéves kori házasságkötés és gyermekvállalás természetes magatartásnak minősül;
- az élettársi kapcsolatból gyermeket vállaló serdülőkorú anyák a fiatal terhesek legelesettebb, kifejezetten hátrányos helyzetű csoportját jelentik. Jellemző rájuk a nagyfokú homogenitás. Igen alacsony, gyakran az analfabétizmus határát súroló kulturális szint, az ingerszegény családi környezet és a cigány származásúak magas aránya meghatározó a fiatal anyák e csoportjában. A gyermeket általában tudatosan vállalják, miután az élettársi kapcsolat ebben a társadalmi rétegben elfogadott életforma, s így a döntést a család is támogatja;
- végül a házasságon kívül szült, egyedülálló anyák képezik valójában az ún. „megesett lányok” csoportját. Összetételük heterogén, de alapvetően jellemző rájuk, hogy terhességükkel igen későn fordulnak orvoshoz, s így voltaképpen a kényszerítő körülmények hatására szülik meg gyermeküket.

Ami az arányokat illeti, 1983-ban azt találtuk, hogy a gyermeket szült serdülőkorú nőknek mintegy 59 százaléka már akkor házas családi állapotú volt – legalábbis a gyermek megszületésének időpontjáig megkötötték a házasságot. 28-29 százalék volt azok aránya, akiknek első gyermeke élettársi kapcsolatból származott – ez az élettársi kapcsolat a nő igen fiatal kora ellenére esetenként már hosszabb ideje, akár egy-két éve is fennállt. Az egyedülálló hajadonok aránya, vagyis azoké, akik a gyermek apjával előzőleg nem éltek családi életközösségben, az összes gyermeket szült serdülőkön belül mintegy 11-12 százalék volt.

Több szempontból is végigkövettük a fiatal anyák életútját az első gyermekszülés után következő periódusban, az anyává válásukat, családalapításukat követő első tíz évben.

Az egyik legfontosabb változás az, hogy az 1993. évi felmérésben is szereplő anyák között családi állapot szempontjából igen jelentős homogenizálódás ment végbe. Tíz évvel az első gyermek megszületése után már csak alig több, mint 9 százalékuk maradt hajadon családi állapotban, mintegy 81 százalékuk házasként, 9 százalékuk elváltként, nem egészen 1 százalékuk pedig özvegyként élt. Ám a hajadonon maradtaknak is mintegy fele tartós párkapcsolatban élt 1993-ban. A házások között azok vannak legtöbben, akiknek első házassága az első gyermek apjával tíz év után is fennmaradt. De a tíz évvel ezelőtt hajadonként szülő leányok számottevő része a későbbiekben ugyancsak férjhez ment első gyermekének apjához, vagyis korábbi élettársához. Sőt, az apával való kapcsolat legalizálása még az annak idején egyedül maradt hajadon anyák közel egyharmadánál is sikerrel járt.

Természetesen nem tudhatjuk, hogy fenti arányok hasonlóak voltak-e az 1993. évi megfigyelésből kimaradt anyáknál. Logikai megfontolások alapján nem zárható ki annak lehetősége, hogy közöttük az egyedül maradtak aránya esetleg magasabb.

De a férjhez menést nem csak a gyermek apjával való kapcsolat legalizálása motiválta, hanem a házasság, mint életforma preferálása is. Vagyis az, hogy a fiatal anyák – ha első gyermekükkel egyedül is maradtak – mégis perspektivikusan ily módon kívánták rendezni életüket. A hajadon családi állapotban szült nők jelentős hányada – ha nem is első gyermekének apjához – de tíz év leforgása alatt férjhez ment.

A házasságkötésre törekvés motívuma teljesen általánosnak mondható tehát. Tíz év alatt megvalósult „házasságtörténetük” már nagyon hasonlít a magyarországi általános szokásokhoz: a tizenéves korban gyermeket szült nők házasságai semmivel nem bomlékonyabbak, mint amennyire az korosztályuk női népességében, illetve hasonló házasságtartam mellett általánosan tapasztalt. Úgy gondoljuk, ehhez az is hozzájárul, hogy a házasság ún. presztízsnyújtó funkciója ebben a rétegben nagyon erős. Részben, mert a házasság anyagi biztonságot nyújt – kutatásunk például azt mutatta, hogy törvényes férj mellett a fiatal anyák gyorsabban jutottak önálló lakáshoz. De azért is, mert abban a társadalmi rétegben, amelyből a fiatal anyák nagy része származik, a törvényes házasság szinte az egyedüli eszköz arra, hogy kifelé a család jó képet mutasson fel magáról, a környezet megbecsülését kívívja. Más, egzisztenciális eszközökkel – például jó állással, magas keresettel

– ezt nem tudnák biztosítani. Mégis meg kell jegyezni, hogy a serdülőkorban gyermeket szült nők többsége olyan réteget jelent, amelyben a hosszabb-rövidebb ideig tartó élettársi kapcsolatok gyakoribbak, mint korosztályukban általában. Ez – jöllehet, a vizsgálati mintánk több, mint egyharmadát kitevő, cigány származású anyák körében még nagyobb mértékű – a nem cigány származásúakra ugyanúgy érvényes. Van például egy olyan, bár igen kis számú csoport is, amely első gyermekének apjával élettársi kapcsolatát tíz éven át ebben a formában őrizte meg.

A fiatal korban szült nők társadalmi összetételét vizsgálva továbbra is a korosztályukétól elmaradó, alacsony iskolázottság, a szakképzettség hiánya, és – főképp az átlagosnál nagyobb gyermekszám miatt – a nem dolgozók, a háztartásbeliek nagy aránya jellemző. Tíz évvel korábban még voltak – ha mérsékelten is – tanulási terveik. (A sokuknál félbeszakadt iskola befejezése, szakmaszerzés.) Ezek a tervek – mint kiderült – csak egy-egy kivételes esetben valósultak meg. A férjek és élettársak összetételét vizsgálva is egy, az adott férfikorosztályénál alacsonyabb iskolai végzettséget regisztrálhattunk. Közöttük – legalábbis vizsgáltunk időpontjában, 1993-ban – igen nagy volt a munkanélküliek aránya. Ez azzal is összefügg, hogy – mivel a serdülőkori szülések meghatározó többsége községekben történik – a tíz év után felkeresett és megtalált családok zömmel ma is községi lakosok, s ezen belül is olyan területeken (megyékben) koncentrálódnak, amelyek e szempontból hátrányosabb helyzetben vannak (pl. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén). Mindezek azt eredményezték, hogy a serdülőkorban szült anyák újonnan kialakított családjai, a családok társadalmi összetétele – legalábbis a megtalált családoknál – nem különbözik a tíz évvel korábbi, gyermekkori, „származási” családjuk összetételétől. Az ebből való kitorést egyedül az iskola, a továbbtanulás, vagy a megállapodottabb, jobban kereső házastárs jelenthette volna. Igaz, a tanulást a korán bekövetkezett terhesség és szülés miatt kényszerültek félbehagyni. De a fiatal nők szocializációja, kulturális környezete is visszatartó erőt jelentett. Továbbtanulási terveik hiányát az anyák nemcsak a korai gyermekszüléssel és a gyermek miatti lekötöttségükkel indokolták, hanem azzal is: „egyébként sem lett volna már kedvük tanulni, iskolába járni”.

Mindezek arra vallanak, hogy a fiatalkori gyermekszülés az anyákat nem sodorta rosszabb helyzetbe, mint amilyenben maguk is felnévelkedtek. Sőt, inkább azt mondhatjuk, hogy családalapításuk gyakor-

latilag az általánosan elfogadott, és saját társadalmi környezetük által követett normáknak, hagyományoknak felel meg. Ezzel egybecseng a fiatal anyák gyermekszámának alakulása is. Ők maguk is zömmel sokgyermekes családokból származtak, s tíz év alatt megvalósult termékenységük korosztályuk női népességének termékenységét számottevően meghaladja. Vizsgálati mintánkban tíz év alatt 40–41 százalék lett a három- és többgyermekesek aránya – ez országos viszonylatban, ugyanezen korosztályban 10 százalék alatt marad.

A gyermekszülés egészségügyi vonatkozásait vizsgálva már 1983-ban kimutattuk, hogy a fiatalok anyai szüleihez képest gyakrabban léptek fel szövődmények, és nagyobb valószínűséggel hoztak világra kis súlyú, éretlen magzatot. Ez szociális faktorokkal is összefüggött: a kedvezőtlen paraméterek gyakoribbak voltak a hajadon családi állapotban szülő serdülőknél, mint a házasoknál. A kis súlyú, vagy a terhesség 37. hete előtt megszületett gyermekek aránya az anya 18 éves kora után bekövetkezett szüleihez képest sem csökkent lényegesen, és továbbra is összefüggést mutat az anya szociális kondíciójával. A kedvezőtlen szociális feltételek tehát e fiatal családokban tartósan fennállnak.

A gyermekek nevelkedési körülményei általában rendezettek. Túlnyomó többségük teljes, kis hányaduk egyszülős családban, vagyis családi körülmények között nevelkedik. Előzetes feltételezésünkkel szemben nem igaz tehát, hogy nagyobb mértékben kerültek volna állami gondozásba vagy örökbefogadó szülőkhöz – az e sorsra jutott gyermekek aránya az országos átlagnak felel meg. Elenyészőnek mondható az apasági perek száma is. Az azonban megállapítható, hogy a gyermekre nézve hátrányos helyzetek (ilyen például az édesapa hiánya, az otthonról való elkerülés) az elsőszülött gyermekeket valamivel nagyobb mértékben sújtják, mint a további születési sorszámúakat. Ez részben abból következik, hogy tíz év után az anyák mintegy 28 százalékánál megszűnt a kapcsolat az első gyermek apjával.

A gyermekek első három évüket szinte kivétel nélkül az anya mellett töltötték/töltik. Óvodai nevelésben azonban relatíve sokkal kevesebben részesülnek, mint az kívánatos lenne. Különösen így van ez, ha az édesanya alacsonyan iskolázott, többgyermekes és nem dolgozó. Ilyenkor úgy érzi: „„úgyis otthon vagyok”, ezért nem tartja fontosnak a gyermek óvodába küldését. Az óvoda hiánya – mint kimutattuk – később a gyermekek iskolai teljesítményét is visszaveti. Azonban mégis inkább a szü-

lők társadalmi háttérével függ össze, hogy a fiatal anyák iskolás gyermekei között elég magas az egyszer vagy többször osztályt ismétlők, vagy gyenge osztályzattal minősítettek aránya. Bár e korai tanulmányi eredményekből (hiszen a legidősebb gyermek is még csak 10 éves) nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, az első iskolaévekben történő lemaradás elég aggasztónak tűnik. Azt vetíti előre, hogy e gyermekek – anyáik mintájára – idő előtt válnak „túlkorosokká”, s hagyják abba a tanulást.

Az anyák szubjektív helyzetmegítélését vizsgálva általánosan jellemző, hogy korai anyává válásukat sem annak idején, sem tíz év után nem érzik rendkívülinek, vagy különösebben hátrányosnak. Visszaemlékezve, az első kisbaba ellátásával, gondozásával kapcsolatos tennivalók nem tűntek számukra nehéznek – ez alól csak a beteg kisbaba ápolása jelent kivételt – és a háztartási teendőkbe is könnyen beletanultak. Ehhez az is hozzájárult, hogy az első időkben sokan együtt éltek szüleikkel, akik – még ha korábban haragudtak, veszekedtek is a váratlan terhesség miatt – zömmel megbékéltek, és a fiatal család segítségére voltak. A fiatalkori gyermekszülés hátrányát inkább csak az elmaradt szórakozásban, a gyermekkel való túl nagy lekötöttségben látják.

Az általános képhez azonban hozzátartozik, hogy a tizenéves korban szült anyák csoportján belül elég sokan vannak, akiknek élete korántsem volt ennyire „sikeres”. Főképp azoké, akiknél a nehéz objektív körülményeket súlyos egyéni problémák kísérik. Ilyen probléma például, ha a szülők nem békéltek meg, s így véglegesen elmaradt a szülői segítség, ilyen a férj/partner agresszivitása, vagy éppen az a tény, hogy a gyermek megléte akadályozza, hogy az elhagyott fiatal anya végleges, megbízható társat találjon. Az ilyen körülmények olykor közvetlenül, olykor közvetve függenek össze az érintett anyák fiatalkori gyermekszülésével. De nem csak avval. Bizonyos jelenségek – például a férj vagy élettárs munkakerülése, agresszivitása, alkoholizálása, mint a problémák, konfliktusok megoldásának eszköze – az adott társadalmi rétegre talán az átlagosnál is nagyobb mértékben jellemzőek.

Ugyanakkor azt találtuk, hogy a fiatal anyák tíz év után lényegesen elégedetlenebbek anyagi körülményeikkel és saját életükkel, mint azt más vizsgálatokban, hasonló korú fiatal szülőket kérdezve tapasztaljuk. Az iskolai osztályozás analógiájára értékelve ezt a két szférát, közepes, vagy annál gyengébb állag-osztályzatokat kapunk. Ha újra kezdhetnék

életüket, a többség valamivel későbbre, 18–20 éves korára tenné első gyermekszülését, a három-, vagy többgyermekesek pedig kevesebb gyermekre vállalkoznának. Valahol ott lebeg tehát előttük egy elmulasztott ideálkép: a nagykorúság elérése utáni családalapítás, majd két, legfeljebb három gyermek. Hogy az iskolázás, a szakmaszerzés, és nem utolsósorban a szexuális kultúra hiányában társadalmi esélyeik ekkor is korlátok közé szorulnának, azt többségük valószínűleg még most, tíz évvel a végzetes lépés után sem érzékeli.

A kutatási eredmények ismeretében fel kell tenni a kérdést, hogy mi a teendő; milyen társadalmi segítségre lenne szükség az ily módon, tehát az anya biológiailag, pszichikusan még nem kialakult életszakaszában létrejött családok számára, s korrigálhatók-e valamilyen mértékben azok a hátrányok, amelyek az e családokban nevelkedő gyermekeket érhetik.

Számolni kell azzal, hogy – ha a korai házasságok aránya az utóbbi években észrevehetően le is csökkent – továbbra is találni fogunk nem kis számban olyan fiatal párokat, akik akár házasságkötés mellett, akár annak mellőzésével, élettársi kapcsolatban, de az együttélés és családalapítás mellett döntenek. A népesség egy elég számottevő részében intenzíven élnek a korai házassodást (vagy éppen házasságkötés nélküli együttélést) elfogadó, azzal egyetértő hagyományok. Ez nem is nevezhető Magyarországon új jelenségnek. Kétségtelen, hogy a házasságkötés életkora adminisztratív eszközökkel is késleltethető. Példa erre az 1987-ben életbe lépett Családjogi Törvény, amely 16, illetve 18 évre emelte fel a házasságkötés engedélyezésének korhatárát. Hatására ugrásszerűen csökkent a 17 éves kor előtt házasságot kötő nők aránya. Szokásokat, hagyományokat azonban nehéz ugrásszerűen megváltoztatni adminisztratív eszközökkel. Az intézkedéseknek pedig akár diszfunkcionális hatásuk is lehet. S – minthogy az igen fiatal kori házasságkötések legfőbb indítéka többnyire a nő terhessége – a házasság elhalasztásának kényszere növelheti a házasságon kívül született gyermekek számát, a terhességmegszakítások gyakoriságát, illetve a házasságkötés nélküli együttéléseket. Ezért is kell hangsúlyozni, hogy a törvényes kötöttségek csak akkor lehetnek hatékonyak, ha azok bevezetésével együtt erőfeszítések történnek a házasságról és a családról alkotott felelősség növelése érdekében. Ezt részben a családi életre felkészítés jól kidolgozott, általánossá váló iskolai programja is elősegítheti.

Fontosnak tartanánk, hogy a gyermekszülés miatt iskolát félbehagyó lányok ne maradjanak ki, még egy rövid időre sem a társadalom gondoskodásából. Az iskola hirtelen félbeszakítása és a gyermek megszületése közötti időszak mind pszichikusan, mind egzisztenciálisan igen kritikus periódus. És a szülők nagy része is éppen ekkor a legellenségesebb, mivel többnyire ők maguk is csak ekkor, váratlanul; kész tényként értesülnek leányuk terhességéről. Meg kellene találni azt a gondozási formát, ahová akár már az iskola „beajánlja”, továbbküldi a terhes serdülőt, s ahol a megszokott terhesgondozáson túlmenően bizonyos életvezetési tanácsokat is adnak a fiatal anya számára. (Ezek főbb, lehetséges témaköreire kutatásunk alapján részletesebb javaslatunk is vannak.)

Szükség lenne arra is, hogy a családlátogatást végző védőnők, szociális munkások oktatásának, felkészítésének tematikája kibővüljön olyan speciális ismeretekkel, amelyek az igen fiatal korban létrejött családok speciális problémáit dolgozzák fel. Ennek az ismeretanyagnak abból kellene kiindulni, hogy a társadalom periferiáján elfoglalt hely újratermelődése nem kizárólag szociális okokból következik be; ahhoz olyan, demográfiai természetű okok is hozzájárulnak, amelyeket generációs hagyományok erősítenek. Ennek hatását nem lehet csupán csak segítyezéssel, az ún. szociális hálóval kivédeni. Jóllehet ez is igen fontos a családok megsegítése szempontjából, nem biztosít kilépést a marginális helyzetből. Hosszabb távon ezt mindenekelőtt az iskolázás, és a következetes szexuális nevelés segítheti elő. Meg kellene találni a módját annak, hogy a serdülőkorú anya-gondozás kiterjedjen arra is: fiatal anya kapjon ösztönzést és lehetőséget legalább az általános iskola befejezésére, s ha lehet, szakma tanulására. De rövid távon olyan életvezetési tanácsok is nagy segítséget jelenthetnek, amelyek azt sugallják a fiatal családok számára: helyzetükön önerőből is javíthatnak.

Serdülőkori terhességekről beszélve ugyan értelemszerűen mindig a nőkről van szó, fel kellett figyelniük arra, hogy az esetek túlnyomó többségében a férfiak, partnerek (főképp az élettársak) is igen fiatalok voltak a családi élet kezdetén. Kisebb részük még ugyancsak tinédzser fiú volt az első gyermek megszületésekor. Abból, hogy a kapcsolatok nagyrészt tíz év után is fennmaradtak, arra következtethetünk, hogy új szerepüket zömmel ők is elfogadták. Azonban a válási okokat vizsgálva – beleértve ebbe azokat az eseteket is, amikor az első gyermek apjával való élettársi kapcsolat szakadt meg – számunkra úgy tűnt, hogy míg

nők esetében az anyaság, a gyerekekről való gondoskodás kötelezettsége révén a serdülő anyák viszonylag gyorsan „felnőtté válnak”; a fiúk, férfiak esetében ez korántsem ilyen egyértelmű. Valószínűleg igaz lehet, hogy a fiúk, a férfiak apaságra, családalapításra való felkészítése sokkal elhanyagoltabb terület. A nagyon korán apává vált, sokszor még a katonaság előtt álló fiúk egy része súlyos szerepzavarba kerül, amiből alkohelizálással, agresszióval, új partner keresésével, lakóhelyükről való elköltözéssel („eltűnéssel”), a kisgyermek elhagyásával igyekeznek szabadulni. Ezt a környezet vélekedése is elősegíti; a fiúk, férfiak erkölcsi magatartásával kapcsolatban a közvélemény megengedőbb. A probléma mégis felveti azt, hogy a szexuális nevelést, a családi életre nevelést, a családi élet és a gyermek iránti felelősség kialakítását – legalábbis ebben az igen fiatal életkorban – speciális, nemekre szabott tematikával kellene kibővíteni.

Térjünk vissza még egyszer a házasságból, illetve élettársi kapcsolatból történő a demográfia műszóhasználatával: legitim és illegitim szülések problematikájára. Megállapíthattuk, hogy a serdülőkorban szülő nők meghatározó része esetében olyan társadalmi rétegről van szó, amelyben az élettársi kapcsolat, mint életforma elfogadottabb, és az érintettek egyéni életén belül több, egymást követő élettársi kapcsolat létesítése sem szokatlan. Mégis azt tapasztaljuk, hogy ha a szülés házasságon kívül történik, az első gyermek megszületése utáni rövidebb-hosszabb időszakban kétfajta életvezetési stílus valósul meg. Főképp a cigány etnikumhoz tartozó anyák körében – de ott is csak egy szűk rétegben – jellemző az élettársi kapcsolatok tartós fennmaradása. Tapasztalatunk szerint ezekben az esetekben az élettársi kapcsolat minden szempontból „házasságként” működik; fennállása semmiképpen sem magyarázható a „modernnek tűnő” életforma, a „divat” követésével. Úgy gondoljuk, a szociálpolitikának, a családpolitikának nagy toleranciával kell kezelnie ezt.

Az első ízben serdülőkorban, élettársi kapcsolatból gyermeket szült nők többségére azonban nem ez jellemző. Kapcsolatukat élettársikkal igyekeznek házassággal legalizálni; ha ez nem sikerül, akkor pedig előbb-utóbb új kapcsolatot találnak, és igyekeznek férjhez menni. Ez minden szempontból szerencsés megoldás. Kutatásunk is alátámasztja, hogy a törvényes házasság az anya egzisztenciája, a gyermekek nevelkedése szempontjából is jobb feltételeket biztosít. Ennek az életvezetési

tervnek a támogatása kiemelten fontos, ezt különböző családi tanácsadó szolgáltatások is javasolhatnák a fiatal anya számára. De szükség lenne arra is, hogy maga a népesedéspolitika, családpolitika alkalmazzon olyan megoldási formákat, eszközöket, amelyek prioritásokat nyújtanak a törvényes házasság számára. Ez azért is indokolt, mert – mint arról már szó volt – a házasságkötési korhatár felemelésének mellékhatásaként már ma is vannak jelei annak, hogy emelkedik a házasságon kívül született gyermekek száma. Ez nemcsak jelentős szociális terhet jelent, hanem a gyermekek nevelkedésének biztonságát is veszélyezteti. Mind a személyes tanácsadásnak, mind a népesedéspolitika, a családpolitika által nyújtott prioritásoknak szerepe lehet abban, hogy a korán szülővé vált fiatalok laza formában történő együttélésüket „átmenetinek” tekintsék, és minél nagyobb számban tartsák családalapításuk egyik legfontosabb elemének a kapcsolat mielőbbi legalizálását.

A serdülőkori gyermekvállalás és családalapítás kérdése iránt az utóbbi években hazánkban is megélnékülő érdeklődés mutatkozik. A szakemberek, sőt a kormány részéről is megnyilvánuló figyelem garanciát jelenthet arra nézve, hogy lépések történjenek mind a fiatalok szexuális ismereteinek, fogamzásgátlási kultúrájának javítására, mind pedig a fiatal korban létrejött családok toleráns, segítőkész társadalmi támogatására.

*Házasságon kívüli születések a XX. század utolsó évtizedében**

Az elmúlt század utolsó évtizedeiben Európa-szerte jelentős változás következett be a fiatal generációk demográfiai magatartásában. Ennek a folyamatnak még nem vagyunk a végén, és az sem biztos, hogy a változások minden országban egy irányba vezetnek. Az első házasságkötés és az első gyermekszülés között eltelt idő rövidülése évtizedekkel ezelőtt még csak annak jele volt, hogy a hivatalos egybekelést gyakran előzte meg a fiatal párok szexuális kapcsolata, s az esküvőt alapvetően az a törekvés motiválta, hogy a gyermek a szülők legalizált kapcsolatában jöjjön világra. Különösen a fiatalkori első terhességek esetén volt erős a nők törekvése a házasság mielőbbi megkötésére (vö. Lüscher–Engstler, 1990; Guilbert–Lantoine–Leridon–Toulemon–Willeneuve–Gokalp, 1994). Az utóbbi egy-két évtizedben a házasságon kívüli szülések számaránya gyorsan növekszik, és ezen belül azon hajadon anyáké is, akik már nem első gyermeküket hozzák világra. Az INED 1986. és 1994. évi családiállapot-felvétele szerint például e két időpont között a házasságban élő nők termékenysége alig változott, miközben az élettársi kötelékben élő hajadonoké másfélszeresére nőtt. A kutatók azt tapasztalták, hogy a szülők akár több gyermek felneveléséhez sem látják szükségesnek kapcsolatuk törvényesítését. Hazai adatok is egybecsengenek ezzel: míg általánosságban a termékenység csökkenésének lehetünk tanúi, a hajadon nők termékenysége másfél évtized leforgása alatt közel kétszeresére növekedett. Annak ellenére, hogy az 1990-es évek első felében készült Európai Termékenységi és Családvizsgálat (vö. Kamarás, 1995) szerint a fiatal korosztály egyáltalán nem tartja „elavult intézménynek” a házasságot, Klijsing és Macura ugyanezen kutatás adata-

* S. Molnár Edit: Házasságon kívüli születések a XX. század utolsó évtizedében. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest, Századvég, 2003. 65–85. o.

iből készített összehasonlító elemzése azt támasztja alá, hogy a fiatal korosztályok önálló családi életük első formájaként lényegesen gyakrabban választják az együttélést, mint a házasságot (vö. Klijzing–Macura, 1997). A gyermek házasságkötésre ösztönző szerepe bizonyos késleltetéssel érvényesül; azt sokszor majd az iskolai beilleszkedés megkönnyítése vagy egy újabb terhesség motiválja. Az együttélések jelentős része azonban később házassággá alakul, és a második vagy harmadik gyermekek már jórészt házas szülőktől jönnek világra.

Kérdésünket úgy tehetnénk fel: mi az oka annak, hogy nagyon hasonló szociális-társadalmi feltételek mellett is a nők, a szülőpárok egy része a terhesség appercipiálását követően a gyermek megszületéséig igyekszik házasságot kötni, míg másik részük inkább arra érez indítást, hogy a családi életformák különböző alternatíváit próbálja ki. Miben különbözik e két csoport összetétele, termékenységi gyakorlata, és milyen családi életformák válnak dominánssá azok életében, akik a házasságról termékenységük teljes időszakában lemondanak? Ez a problémakör a családszociológia számára sem érdektelen, ha a családi életvitel átalakulásáról, „modernizálódásáról” kíván tudósítani. Mégis tapasztalható, hogy a családszociológia műszóhasználatában (és az empirikus vizsgálatok kérdőíveiben) újabban egyre jobban terjed az a gyakorlat, hogy a házasságban, illetve élettársi kapcsolatban élő személyeket (párokat) nem különböztetik meg. Az eljárás hátterében az állhat, hogy a szerzők, a kutatók deklarálni szeretnék: távol áll tőlük, hogy erkölcsi indítatású ítéletet mondjanak akár az egyik, akár a másik életformát választókról, hiszen a két változatot minden szempontból egyenértékűnek tekintik. Ám a különbségek egybemosása éppen hogy azt akadályozza, hogy a családi élet átalakulására, jövőjére vonatkozóan reális kérdéseket tethessünk fel. Mi magyarázhatja például, hogy az észak-európai országokban 50% fölötti, Olaszországban pedig csupán 10% a nem házas születések aránya, mégis az utóbbiban a legalacsonyabb a termékenység szintje; hogy a két Németország egyesítése előtt szakadékszerű volt a különbség a nyugati és keleti régió nem házas születési arányai között; hogy a nem házas születések hányada az 1990-es években igen erős ütemben növekedett Európa-szerte, de Lengyelország (és egy sor déli ország) ez alól kivétel, és hogy egyáltalán, egyfelé halad-e az európai országok családszerkezetének átalakulása, vagy pedig régióspecifikus vagy országspecifikus utat járnak/járunk be?

Ebben a dolgozatban azt próbálom bemutatni, hogy amíg a „hagyományörző” és a tradícióktól elszakadó, „modernizálódó” szemléletmód,

az individualizáció, a döntési motívumok, az attitűdök, a családi értékek mérésére nincsenek univerzális, nemzetközi összehasonlításra alkalmas eszközeink, addig e kérdések megválaszolásához a nem házas születések differenciált elemzése kínálja az egyik legcélravezetőbb módszert.

Európai helyzetkép

Az elmúlt két évtizedben Európa minden országában jelentősen nőtt a házasságon kívüli születések száma. A rangsort 20 évvel korábban is vezető Izlandon az arány ma már meghaladja a 60%-ot, ami 1980-hoz képest mintegy 25 százalékpontos növekedést jelent. Az 1980-as évek elején ugyancsak vezető helyet kivívott Svédország és Dánia ma is élen járnak: Svédországban az összes születésnek több mint fele, Dániában közel fele a szülők nem házas kapcsolatából származik.

Húsz évvel ezelőtt a legtöbb európai országban még 10% alatt volt a nem házas születések aránya. Az évszázad végére ez már csak néhány országról – Olaszországról, Horvátországról, Görögországról és Ciprusról – mondható el. A növekedés azonban ezekben az államokban is figyelemre méltó: az arányok esetenként több mind duplájára emelkedtek.

A mára kialakult kép egyik legérdekesebb vonása azonban mégis az, hogy az országok közelítettek egymáshoz. 1980-ban a három élen járó ország (Izland: 39,7%, Svédország: 39,7%, Dánia: 33,2%) csoportját még nagyon határozott cezúra különítette el az összes többi országtól, amelyek esetében a nem házas születések legmagasabb értékei sem érték el a 20%-ot. 2000-ben ilyesfajta szakadás már egyáltalán nem létezik, betudhatóan annak, hogy a 20 éve még a középmezőnybe tartozó országok „felzárkózásának” dinamikája igen erős volt. Leginkább Norvégia, valamint a Szovjetunió szétesése után a volt északi szovjet államok jártak ebben élen. Észtországban például az 1980. évi – egyébként akkoriban sem alacsony, 18,3%-os – arány 2000-re 54%-ra emelkedett, maga mögött hagyva a korábban éllovas Dániát. Hasonlóan gyors növekedés történt Lettországon is. Az „észak-európai tömb” tehát, számottevően gyarapodva, továbbra is a legmarkánsabban képviseli a második demográfiai átmenet egyik fő jellegzetességét, azt, hogy a szülők – legalábbis a gyermek megszületéséig – nem tartják fontosnak kapcsolatuk legalizálását.

A nyugat-európai országok között legszembetűnőbb Franciaország és Nagy-Britannia pályaíve. Ezek az országok 20 éve még 11%-os nem házas születési arányt mutattak fel, mára azonban a 40% körüli adatukkal a legjobban közelítik az északi tömb országait. Nehezebb átlátni a másik nagy nyugat-európai államban, Németországban zajló folyamatot. Itt 2000-ben 22%-os hányadot jelez a statisztika, ami nem mondható különösen magasnak. Ám jól tudjuk, hogy korábban igen jelentős különbségek mutatkoztak a két Németország között: az 1990-es évek elején a volt NDK-ban 40% fölött volt a házasságon kívüli szülések aránya, a volt NSZK-ban viszont mindössze 12%. A nyugat-európai országok zömében ma 20 és 40% közé esik ez a mutató. Alacsony értékeivel figyelemre méltóan különbözik ettől a normától Spanyolország, Lengyelország és Svájc. A jelenség mögött talán a vallásosság, a konzervatív szemléletmód húzódik meg. Európa legalacsonyabb nem házas születési arányával azonban ma is délen, Görögországban, illetve Cipruson találkozhatunk.

Ami Magyarországot illeti, 1980-ban hazánk még az alacsonyabb hányadot felmutató országok közé tartozott (a házasságkötés nélküli szülések aránya mindössze 7,1% volt); főleg az 1990-es években azonban igen gyors növekedés kezdődött, és mára 30% körüli a szóban forgó érték. Hasonlítunk e tekintetben a szomszédos Ausztriához (ahol az arányszám 1980-ban még jóval magasabb, az ezt követő növekedés azonban lassúbb volt, mint nálunk), más oldalról pedig Romániához és Oroszországhoz – ezekkel együtt a középmezőnybe tartozva.

A demográfusok gyakori kérdésfeltevése, hogy a házasságon kívüli szülések terjedése hogyan hat a termékenységre.

A magyarországi adatokat elemezve egyértelműnek tűnik, hogy az úgynevezett nem házas termékenység jóval a házas termékenység alatt marad. Ugyanakkor a termékenységi magatartás megváltozása (a gyermekvállalási kedv lanyhulása) a házasok körében is általános jelenség, amely egész Európában tapasztalható. A két tendencia között nehéz egyetemes érvényű és közvetlen kapcsolatot kimutatni. Magyarország például termékenység tekintetében 1990-ben még az európai rangsor közepén foglalt helyet, megelőzve olyan országokat, mint Dánia, Franciaország vagy az Egyesült Királyság. Mára ezekben az államokban a teljes termékenységi arány, a TFR-érték meghaladja a Magyarországon mértet, jóllehet náluk a nem házas szülések hányada jelentősen ma-

HÁZASSÁGON KÍVÜLI SZÜLETÉSEK

1. táblázat. A házasságon kívüli születések arányai Európában 1980–2000 (%)

Arányok	1980	2000
60% fölött	–	Izland (64,0)*
50–59%	–	Svédország (55,3) Észtország (54,5)
40–49%	–	Norvégia (49,6) Dánia (44,6) Franciaország (41,7)* Lettország (40,3)
30–39%	Izland (39,7) Svédország (39,7) Dánia (33,2)	Nagy-Britannia (39,5) Finnország (39,2) Bulgária (38,4) Szlovénia (37,1) Írország (31,8) Ausztria (31,3)
20–29%	–	Magyarország (29,0) Oroszország (28,0) Románia (25,0) Hollandia (24,9) Litvánia (22,6) Portugália (22,2) Luxemburg (22,1) Németország (22,1)* Csehország (21,8)
10–19%	Észtország (18,3) Ausztria (17,8) Románia (17,0) Norvégia (14,5) Szlovénia (13,1) Finnország (13,1) Lettország (12,5) Németország (11,9) Nagy-Britannia (11,5) Franciaország (11,4) Bulgária (10,9) Oroszország (10,9)	Fehéroroszország (18,6) Szlovákia (18,3) Moldova (17,5) Spanyolország (16,3) Lengyelország (12,1) Svájc (10,7) Olaszország (10,2)

Arányok	1980	2000
10% alatt	Portugália (9,2)	Horvátország (9,0)
	Moldova (7,4)	Görögország (3,9)*
	Magyarország (7,1)	Ciprus (2,3)
	Fehéroroszország (6,4)	
	Luxemburg (6,0)	
	Szlovákia (5,7)	
	Csehország (5,6)	
	Horvátország (5,1)	
	Írország (5,0)	
	Svájc (4,7)	
	Lengyelország (4,7)	
	Litvánia (4,6)	
	Olaszország (4,3)	
	Hollandia (4,1)	
	Spanyolország (3,9)	
	Görögország (1,5)	
	Ciprus (0,6)	

* 1999. évi adat.

gasabb, mint Magyarországon. De szintén említhetnénk Svédország példáját, ahol 1980 és 1990 között a nem házas születési arány 39,7%-ról 47%-ra nőtt, ám ezzel egy időben a TFR 1,68-ról 2,14-re emelkedett (igaz, 1998-ban már csak 1,50 volt). Egy ugyancsak zavarba ejtő – és az előbbivel ellentétes irányú – példa Olaszországé. Ott a nem házas születési arány még ma is 10% körüli, vagyis a gyermekek mintegy 90%-a házasságban születik meg, a TFR azonban az 1970-ben mért 2,43-ról 1999-ig 1,19-re zuhant.

A teljes képhez a termékenységet csökkentő okok komplex együttesét kellene országonként ismernünk. Szerepet játszik itt a gyermekvállalás késleltetése, az anyák munkavállalása, az együttélések terjedése, a családtámogatások rendszere és nagyságrendje csakúgy, mint a vallás, a hagyományok súlyának megváltozása, az individualizálódás. Az elhalasztott vagy véglegesen mellőzött házasság csak egyike ezeknek a tényezőknek. Egy-egy országra nézve lehetne csak fontolgatni, hogy az úgynevezett nem házas termékenység növekedése hová vezet: perspektivikusan képes lesz-e ellensúlyozni a termékenység alapvetően csökkenő trendjével magyarázható születéskiesést, vagy pedig éppenséggel e trend felgyorsulását segíti elő.

A házasságon kívüli gyermekvállalás változatai és típusai

A Népeségtudományi Kutatóintézet vizsgálata

Az úgynevezett befolyásoló tényezők számbavétele azonban még hazai terepen sem mentes problémáktól. A hivatalos statisztika kétféle adatforrást kínál. Az *éves népmozgalmi feldolgozások* a házasságon kívüli születek elterjedtségéről és társadalmi háttéréről informálnak. Nem meglepő, hogy a gyors ütemű növekedés strukturális változásokkal jár: minél több a házasságon kívül szülő nő, annál inkább hasonul összetételük a házasság nélküli nőkéhez. Ezt a jelenséget nem kismértékben az alapozza meg, hogy a nem házasságú születek növekedésében a magasabban iskolázott nők meghatározó szerepet játszanak. Kamarás Ferenc számítása szerint például 1990–1995 között összességében 58%-kal emelkedett a nem házasságú születek aránya. (Az 1995. évet azért emelem ki, mert az a kérdőíves vizsgálat, amelyről a továbbiakban szó lesz, az 1995-ben házasságon kívül született nők mintáját ölelte fel.) S bár az arányokat tekintve a mérleg mindkét évjárat esetén az alacsony végzettségű anyák javára billen, a növekedés a 0–7 osztályt végzeteknél „csupán” 20, a 13 vagy több évfolyamot végzeteknél közel 70%-os volt (vö. Kamarás, 1998). Ez összhangban van más országok – például Franciaország – tapasztalataival, ahol az 1990-es években ugyancsak főként az iskolázottabb nők mondtak le a házasságkötésről (vö. Kierman–Lelièvre, 1995). (A tendencia természetesen az iskolai végzettség általános emelkedésétől sem független.) Ez a fajta struktúraváltozás hasonlít ahhoz, ami az élettársi kapcsolatok vonatkozásában figyelhető meg. Ez nem is csoda, hiszen a nem házasságú születek emelkedése mögött meghatározó módon az együttélések terjedése áll. Szűcs Zoltán az 1990. évi népszámlálást és az 1996. évi mikrocenzus 70 ezer fős próbaszámlálását egybevetve azt mutatta ki, hogy az élettárs párok életkor, iskolázottság, illetve a gazdasági tevékenység jellege szerinti összetétele mind inkább közelít a házaspárokéhoz (vö. Szűcs, 1996). Más szóval, az élettárs megválasztásának kritériumai a párválasztásnak a házasságpiacra érvényesülő hagyományos szempontjait (a férfi és a nő közötti korkülönbség, a hasonló társadalmi háttér) követi. Úgy tűnik, hogy a nem legalizált együttélés mindinkább tudatos választáson alapul, és mintája a hagyományos há-

zasság. Az érintettek értékrendje szerint a különbség csupán a kapcsolatot törvényes megerősítésének ünnepélyes (és sokak számára felesleges, költséges) aktusában van.

A demográfiai elemzések másik, nélkülözhetetlen adatforrását a *népszámlálások* képezik. Ezek révén nemcsak az élettársi életforma elterjedtségéről kapunk megbízható adatokat, hanem olyan „tisztá” termékenységi mutatókat is előállíthatunk, amelyek alkalmasak arra, hogy iskolai végzettség, aktivitás, illetve foglalkozás szerint is megkülönböztethessük az úgynevezett házas és a nem házas termékenységet. (Ez utóbbi természetesen csak a termékenységi időszakukat mindvégig hajadon családi állapotban töltött anyákra vonatkozóan állapítható meg, hiszen az özvegyek, illetve elváltak házasságban is hoznak világra gyermeket.) Az elemzések egybevágnak az előzőekben elmondottakkal: a házasságon kívüli gyermekvállalásban csökkennek az anyák iskolai végzettsége szerinti különbségek.

Mind az éves népmozgalmi feldolgozások, mind pedig a 10 évenként sorra kerülő népszámlálások értelemszerűen a makrostrukturális változásokról tudósítanak. Ezeket azonban az egyéni életstratégiák számtalan finom variációja alakítja. A makro szintű összefüggések érvényesülése közepette ugyanis mindig van bizonyos játéktere az egyéni motivációknak, ízlésnek, választásoknak, döntéseknek is. Tűnjék bármennyire determinisztikus összefüggésnek, hogy a fogamzások számottevő hányada nem házas kapcsolathoz kötődik, a családi relációk kialakításáról, jövőjéről végső soron az egyének, a szülőpárok döntenek, akik előtt manapság sokkal többféle alternatíva nyílik meg, mint a XX. század első évtizedeiben. Ez igen nagy horderejű és feltehetően visszafordíthatatlan változás, hasonlóképpen ahhoz a termékenységi trendeket alapvetően átalakító folyamathoz, amely annak idején a születésszabályozás, a tudatos családtervezés módszereinek elterjedésével és általánossá válásával teljesedett ki. Talán az sem túlzás, ha „forradalminak” nevezzük azt a fordulatot, amelynek következtében az egyéni, családi döntések szerepe meghatározóvá vált a reprodukcióban.

Hogy milyen jellegzetességei vannak azok egyéni ízlésének, választásainak, döntéseinek, akik úgy alapítanak családot, hogy a házasságkötést mellőzik, csak nehezen előállítható reprezentatív minták meglehetősen körülményes kikérdezése révén vizsgálható. Néhány problémának még-

is igyekeztünk nyomába eredni, amikor kérdőíves vizsgálatot végeztünk az 1995-ben házasságon kívül szült nők mintáján.¹

Kutatásunk elsősorban a „miért”-ek felderítésére irányult. A kérdőív kérdéseire adott válaszok természetesen csupán az aktuális attitűd kifejezői, főként a megkérdezett anyák fiatal kora folytán. A gyermek megszületése ugyanis korántsem jelöl ki számukra megváltoztathatatlan életpályát. Az olyan megnyilatkozások, amelyek szerint tudatosan választottak hagyományostól eltérő életformát, sokaknál csak rövid ideig érvényesek; egy újabb partnerkapcsolat akár teljesen más irányba terelheti életüket, a sebtében kialakított élettársi vagy akár házassági kötelék megromlása esetén pedig – az országos statisztikák is ezt tanúsítják – a gyermek egyre kevésbé jelent visszatartó erőt. Egy néhány évvel korábban végzett vizsgálat során például azt találtuk, hogy a serdülőkorban szülő nők többsége 10 évvel az első gyermekszülés után már férjhez ment, ha nem is mindig az első gyermek apjához, és kisebbségben maradtak, akik 10 évvel később is élettársi kapcsolatot tartottak fenn az apával (vö. KSH NKI 53. sz. Kutatási Jelentés).

Egy- és többgyermekesek

Az élve születési sorrend száma a házasságon kívüli születéseknél mindig alacsonyabb. 1995-ben a születési sorrend országos átlaga házas nők esetében 1,97 volt, a nem házasokéban pedig 1,88; a reprezentatív mintában az átlag ennél kissé alacsonyabb: 1,80. Ez abból következik, hogy jóllehet az utóbbiban az első gyermekszülések aránya valamivel alacsonyabb volt (52%), mint a nem házas születések 1995. évi országos statisztikája szerinti érték (54%), a hatodik vagy további gyermeküket házasságon kívül szült nők kimaradtak a mintából.

Az élve születési sorrend átlaga nagyon markánsan különbözik az anya és apa viszonya szerint. Az *élettársi kapcsolatban* történő gyermekvál-

¹ Az 1433 fős minta csak a 18. évüket betöltött anyákat reprezentálja. A serdülőkori szülések problematikája rendkívül speciális, erről néhány évvel korábban külön kutatás készült. A most idézett vizsgálat mintavételi módszerét a Népeségtudományi Kutató Intézet 61. sz. kutatási jelentése írja le. A megkérdezett anyák 52%-a első gyermekét szülte ebben az évben. Mintegy 75%-uk élettársi kapcsolatban élt a megkérdezés idején; 77%-uk hajadon családi állapotú, 22%-uk elvált volt, és mindössze néhány közülük az özvegy. Az adatfelvételt 1996-ban hajtottuk végre, néhány hónappal, maximum fél évvel a gyermek megszületését követően.

lálás hasonlít leginkább a házasokéhoz – esetünkben például az élettárs anyáknál az átlag 1,90. Ennél számottevően csekélyebb volt a szülés után *egyedül maradt* nők gyermekszámátlag (1,56), de alacsonyabb azon, *kis-zszámú csoporté* is, amelynek tagjai a szülést követő 1–2 hónapon belül *férjhez mentek* (1,82). Bár az egyedülálló, illetve a házasságot relatíve gyorsan megkötő anyák körében szemmel láthatóan magasabb az első szülések aránya, mindkét csoportnál előfordult második vagy további gyermekvállalás is. Ennek nehezen kideríthető okai vannak. Az azonban határozottan állítható, hogy a házasság nélküli gyermekszülések egy részét gyakoribb partnerkapcsolatok előzik meg. Ez döntő mértékben az elvált családi állapotúak ismételt kapcsolatkeresésének a következménye (az elváltak esetében a születési sorrend átlaga 2,46 volt). De a hajadonok esetében (akiknél ugyanezen átlag 1,58) sem ritkaság, hogy a korábban (1995 előtt) született gyermekek apja más. Egyáltalán, azt találtuk, hogy a többgyermekes anyák több mint 50%-ának legalább egy gyermeke származott már az 1995-ben született, utolsó gyermek apjától. Ugyanakkor az anyák egyötödének korábbi gyermekei közül egyik sem az 1995. évi apától van.

Lehet-e következtetni ezekből az adatokból arra, hogy az anyák milyen családi életformát választanak?

2. táblázat. Az 1995-ben házasságon kívül gyermeket szült nők megoszlása a gyermekszülés sorszáma és a gyermekek származása szerint (%)

A családok összetétele a gyermekek származása szerint	Az 1995. évi gyermekszülés					Összesen
	az első	a második	a harmadik	a negyedik	az ötödik	
Egy gyermek van	52,1					52,1
Az 1995. évi apától van már:						
1 gyermeke		13,4	4,2	1,8	0,7	20,1
2 gyermeke			3,4	0,8	0,1	4,3
3 gyermeke				1,3	0,8	2,1
4 gyermeke					0,2	0,2
Mindegyik gyermeke más apától származik		12,7	6,4	1,4	0,6	21,1
Összesen:	52,1	25,1	14,0	5,3	2,4	100,0

N=1433

Legkevésbé azok életútja prognosztizálható, akik első gyermeküket születték, hiszen családi életútjuk minden irányban nyitott még.

A táblázatból kitűnik, hogy a többgyermekesek egyik markáns csoportjánál valamennyi gyermek ugyanattól az apától származik, esetenként három, de akár négy, öt gyermek is. Megbízható módon esetükben beszélhetünk csak olyan, *hosszabb ideje fennálló, tartós élettársi kapcsolatról*, amely kevés eséllyel fordul házasságba. Igaz, mégis van példa erre is. Interjúalanyaink egy kis hányada a gyermekszületést követő rövid időn (1–2 hónapon) belül férjhez ment, közülük minden negyedik-ötödiknek volt már gyermeke ugyanattól az apától. Számos egyéni oka lehet annak, hogy miért nem az első gyermek születése előtt vagy közvetlenül azt követően törvényesítették kapcsolatukat. Nehezen magyarázható az a tény is, hogy az 1995. évi szülés után egyedül maradt anyák 11%-ának volt már korábbi gyermeke is ugyanattól az apától. A második, harmadik közös gyermek után vajon miért nem kötötték össze sorsukat akár élettársként, akár házastársként? Ez eredhet abból, hogy beletörődtek egy kényszerhelyzetbe, de jelezheti egy újfajta „független” életstílus igényét is.

Figyelemre méltó azon többgyermekesek aránya is, akiknél az 1995-ben született gyermek egyben *egy új kapcsolat létrejöttét* jelzi; volt már gyermekük, de a mostani apától nem. Vannak közöttük olyanok, akik két, három vagy akár négy „más apától” származó gyermek mellett változtattak életükön, és találtak új társra.

Végül létezik egy kisszámú, úgynevezett „vegyes” csoport. Az ebbe tartozó *anyák életstratégiája nem (vagy még nem) tárul fel egyértelműen*: az 1995-ben született gyermek apjától is, de más férfitől is van már több gyermekük. (A táblázatot tekintve ezek azok az esetek, amikor az 1995. évi szülés sorszáma magasabb, mint az 1995. évi apától származó gyermekek száma.)

Mindez azt sejteti, hogy a nem házasságban születések mögött mozgalmas társkapcsolatok, a családi életformák legkülönbözőbb alternatívái állnak, melyek közül az élettársi együttélés domináns ugyan, de korántsem egyedüli.

Kívánt és nem kívánt terhességek

A nemzetközi szakirodalomban is hangot kapnak olyan aggályok, hogy az élettársi kapcsolatban történő gyermekvállalásról csalóka kép alakulhat ki. Az illúzió forrása az az elképzelés, hogy miután az élettársi kötelék

napjainkban már szinte házasságként működik, ez utóbbi logikáját követve az abból származó gyermekek szigorúan szüleik elhatározásából jönnek világra. Márpedig e szülések számottevő hányada úgynevezett nem kívánt terhesség következménye, s ez a fogamzásgátló eszközök hozzáférhetőségével és árával is összefügghet (vö. Wu, 1996). A valóság természetesen ennél is bonyolultabb. Hiszen házasságban sem minden terhesség „kívánt”, ugyanakkor az élettársi köteléket – csakúgy, mint a házasságkötést – a szülők szándékától függetlenül motiválhatja maga a terhesség is.

Saját vizsgálatunk is ezt támasztja alá: az 1995. évi nem házas születek egyik részének háttérében valóban tudatos családtervezés áll („eredetileg is így tervezték”) a másik részük pedig véletlenszerű, egyáltalán nem kívánt teherbe esésre vezethető vissza („terhes lett, és nem akarta megszakíttatni”, vagy „későn vette észre a terhességet”). A döntési motívumok rangsora nagyon jelentősen eltér az élettársi kapcsolatban élő, illetve egyedülálló nőknél. Ez utóbbiak körében nagy a súlya az anyák

3. táblázat. Az anyák megoszlása a szülés előtti családi állapotuk, életformájuk és a gyermekvállalás motívumai szerint (%)

A gyermekvállalás motívuma	Hajadonok		Elváltak	
	egyedülálló	élettársal élők	egyedülálló	élettársal élők
Eredetileg is így tervezték	6,8	34,6	10,4	43,0
Későbbi időpontra gondoltak	8,5	23,0	13,4	13,9
Az anya ragaszkodott hozzá	17,1	4,7	22,4	6,4
Az apa ragaszkodott hozzá	3,1	4,7	6,0	6,4
Terhes lett, és nem akarta megszakíttatni	44,4	27,3	34,3	22,7
Későn vette észre a terhességet	18,4	5,3	11,9	6,0
Egyéb ok	–	0,4	–	0,8
Nem tudja	1,7	0,9	1,5	0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

kizárólagos akaratának is – mindenképpen, akár apa nélkül is vágnak gyermekre, vagy pedig éppen a szülés révén szándékoznak végleges döntésre bírni társukat. Az azonban nem kétséges, hogy az 1995-ben házasságon kívül született gyermekeknek csak kevesebb mint egyharmada jött világra oly módon, hogy megszületésük időpontját a tudatos családtervezés kritériumainak megfelelően – a szülők *előre* és *közösen* tervezték el.

Életforma-választások

A majdani házasságkötés az anyák meghatározó többségének egyáltalán nincs ellenére. Az élettársi kapcsolatot fenntartók több mint egyötöde, 22%-a 1–2 hónappal a szülés után arról számolt be, hogy „*rövidesen házasságot kötnek*”, további 36%-a pedig „*talán, még nem döntött véglegesen*” erről a lépésről. A férjhez menés gondolatát *végérvényesen* a viszonylag idősebbek (30 éven felüliek), illetve azok vetik el, akik 1995-ben már nem az első gyermeküket hozták világra.

A szülés után egyedül maradt anyák közel fele (48%) szintén arra számított, hogy kapcsolatából később házasság lesz. A terv azonban meghiúsult, mert az apa nem kívánt megnősülni, vagy éppenséggel házas volt, és nem akart (vagy nem tudott még) elválni. Az egyedülálló anyák másik fele (52%) a teherbe esés előtt egyáltalán nem tervezte, hogy férjhez megy. Ám válaszaikból főképp az tűnik ki, hogy a házasságot mint intézményt nem ellenzik, de a gyermekük apjával nem kívánnak megesküdni. Partnerüket nem tekintették végleges kapcsolatnak, a terhesség valóban véletlenszerűen következett be.

Természetesen mindkét csoportban – az élettársi kötelékben és az egyedül élők körében is – fellelhetők a törvényes házasság tudatos elvetésének a jelei. Az előbbieket esetében ez az attitűd a „*nem fontos a papír*” megfogalmazású deklarációkban kap hangot, azt fejezve ki, hogy a hivatalos procedúra nem egyszerűen fölösleges, de törvényes kapocs nélkül a partnerek egymáshoz való viszonya tulajdonképpen őszintébb, mivel kizárólag az érzelmek kötik össze őket, nincsen olyan kényszerítő eszköz, amely a kapcsolat életre szóló jellegét írná elő számukra. Az egyedülálló anyák azért állnak szemben a törvényes házassággal, mert „*önálló, függetlenek szeretnének maradni*”, és ezt csak a gyermekükkel együtt élve tudják biztosítani, míg férj, élettárs oldalán nem.

4. táblázat. házassággal szembeni ellenérzések arányai a házasságon kívül születt nők iskolai végzettsége szerint

Iskolai végzettség	Összesen	„Nem fontos a papír”	„Önálló, független szeretne maradni”
8 osztálynál kevesebb	17	14	3
8 osztály	20	12	8
Szaktanácsiskola	25	16	9
Középiskola	26	19	7
Egyetem, főiskola	35	17	17
Átlag	23	15	8

N = 1433

A házas életformát elvető fenti két nézet az 1995-ben házasságon kívül születt nők közel egynegyedénél (23%-ánál) mutatható ki. Leghangsúlyosabb az egyetemet, főiskolát végzettek körében, akik számottevően preferálják az önálló, független életformát is.

Felmerülhet, hogy a házassággal szembeni ellenérzésekben egyfajta öngazolás, az adott helyzetbe való beletörődés is szerepet játszik, ami a körülmények megváltozása esetén (például egy új partnerkapcsolat révén) akár meg is változhat: a szembenállásból „házasságpártiságra” is válhat. Legalábbis erre gondolhatunk annak alapján, hogy a különböző családi életformákról nem a *saját* élethelyzetre vetítve, hanem *általánosságban* véleményeket alkotva a mérleg egyértelműen a páros lét, ezen belül is inkább a házasság javára billen. Az iskolai osztályozás analógiájára az anyák értékelték, hogy egyetemesen mennyire találják „jónak” vagy „rossznak” az egyes családi életformákat (5 = nagyon jó, 1 = nagyon rossz).

Mennyire jó...	Az osztályzat átlaga
önállóan, egyedül élni, férj, élettárs nélkül, csak a gyermekkel?	1,93
fenntartani a szoros kapcsolatot az apával, de nem lakni együtt vele?	2,32
együtt élni élettárssal és gyermekkel?	4,26
házasságban élni gyermekkel?	4,37

N=1433

Mint látható, a két páros életforma fölénye elsöprő, ám érzékelhető más típusok tudatos választása is. Az „anya gyermekkel” család formáját például 9% „jónak” vagy „nagyon jónak” tartja, 16% pedig ugyanilyen pozitívan vélekedik arról a megoldásról, hogy a szülők legyenek szoros kapcsolatban egymással, de ne lakjanak együtt. Ezzel összhangban 7–8%-uk a házas vagy az élettársi életformát egyáltalán nem tartja kívánatosnak. A szabad választás lehetősége – ha keveseknél is, de – nemcsak kényszerűségből, hanem tudatos megfontolásra alapozva is kibővíti a családról, a családalapításról alkotott tervek, elképzelések alternatíváit.

Vélemények az együttéléstről és a házasságon kívüli gyermekvállalásról

Kutatások igazolják, hogy a közgondolkodás nem emel különösebb gáttakat az élettársi kapcsolat további terjedése elé, vagyis az érintettek választását ma már nem befolyásolja a környezet elítélő magatartása. Természetesen kétirányú kapcsolatról lehet szó, hiszen ha az együttélések száma növekszik, a közvélemény is hajlamos ezt az életformát jobban elfogadni. Igaz, a millió inkább házasságpárti, és az együttélést sokan még ma is csak próbaházasságként tartják elfogadhatónak.

5. táblázat. Milyen életformát javasolnának a házasságot még nem kötött fiataloknak?*

Életformák	Százalék
Éljenek együtt, mielőtt házasságot kötnek	47
Csak házasságkötés után éljenek együtt	41
Éljenek együtt, de ne kössenek házasságot	6
Éljenek egyedül	3
Egyéb forma	2
Nem tudja	1
Összesen:	100

* 18 éves és idősebb férfiak és nők 100 fős országos mintája, 1995.

Az azonban a hagyományos felfogáshoz képest jelentős szemléletmódbeli változás, hogy a próbaházasság ma az emberek többsége szerint kifejezetten javasolt „módszer” a jövődöbéli családalapítás előtt.

Az együttélést választó fiatalok maguk mögött érezhetik a közvélemény támogatását abban az általánosan jelentkező igényben is, amely szerint „az élettársi köteleket a törvényeknek és jogszabályoknak ugyanúgy kellene védeniük, mint a házasságot”. Ezzel összhangban többségi nézet, hogy a törvényes házasságot mellőző együttélés morális elítélése ma elfogadhatatlan hozzáállás lenne.

Az együttélés házassággal szembeni előnyeit hangoztató praktikus-pragmatikus érvelést azonban már kevésbé teszik magukévá az emberek. Így például egyáltalán nem tartják hihetőnek, hogy az együttélés nagyobb függetlenséget biztosít a partnerek számára – ez a nézet megegyezik a házasságon kívül gyereket szült anyák álláspontjával is. Indokolatlannak tartják továbbá azt az életvezetési stratégiát, hogy az elváltak – talán az újabb kudarc elkerülése végett – húzódoznak egy következő házasság megkötésétől, inkább az együttélést választva; a közvélemény a legkevésbé sem veti el az újránházasság lehetőségét. (Érdekes, hogy ebben a kérdésben az idősebb és a fiatalabb generáció véleménye némileg eltér. Az idősebbek inkább megkérdőjelezzik az újránházasság jogosultságát, célszerűségét – talán a régebbi időkben még erőteljesen érvényesülő, szigorú egyházi szabályok miatt.) Egy esetleges újabb házasságot – hasonlóan a fiatalabb generációhoz – maguk a házasságon kívül gyermeket szült nők sem vetik el, jóllehet e kérdésről a véleményük erősen megoszlik.

Észrevehetően nagyobb a távolság a közvélekedés és a vizsgált anyák kissé önigazolásnak tűnő nézetei között, amikor azt latolgatják: igaz-e, hogy az együttélésben kialakult érzelmi kapocs szilárdabb, mint az anyakönyvvezető által megerősített törvényes kötelek. Míg a nem házasságban élő nők körében ez meglehetősen erős többségi álláspont, a közvélemény ebben nagyon is megosztott: csaknem ugyanannyian tagadják, mint amennyien elfogadhatónak tartják ezt az érvelést.

A házasságon kívül született gyermek helyzetének, biztonságának, jövőjének mérlegelése az a problémakör, amelyben a társadalom, illetve az érintett anyák álláspontja merőben különbözik egymástól. A lakosság azzal a gondolattal azonosul, hogy a házasság perspektivikusan nagyobb

HÁZASSÁGON KÍVÜLI SZÜLETÉSEK

6. táblázat. Az „egyetértésindexek” alakulása

Állítások	Lakossági vélemények (N = 1000)	Fiatal felnőttek véleménye		Házasságon kívül gyermeket szült nők véleménye (N = 1433)
		férfiak (N = 1000)	nők (N = 1000)	
1. Az lenne helyes, ha az élettársi kapcsolatot ugyanúgy védenék a törvények, mint a házasságot.	32	41	58	81
2.a) Hogy valaki ragaszkodik-e a házasságkötés hagyományához vagy sem, az egyáltalán nem függ attól, hogy milyenek az erkölcsi.*	-	-	-	57
2.b) Az, hogy egy férfi és egy nő együtt él házasságkötés nélkül, erkölcsileg nem elfogadható.*	-37	-65	-66	-
3. Egy férfi és egy nő csak akkor lehet egymástól független, ha nem kötnek házasságot, hanem élettársi kapcsolatban maradnak.	-60	-	-	-64
4. Ha már egyszer elvált valaki, jobb, ha nem köt újabb házasságot, hanem az élettársi kapcsolatot választja.	-31	-57	-52	-5
5. Az élettársi kapcsolat jobban megfelel a fiatalok igényeinek, mert nem a törvények, hanem az érzelmek kötik össze őket.**	3	-	-	52
6. A házasság hosszabb távon nagyobb biztonságot nyújt a gyermekeknek, mint ha a szülők élettársi kapcsolatban vannak.**	36	-	-	-26
7. A gyermekek számára ma már mindegy, hogy szüleik házasságban vagy élettársi kapcsolatban élnek.	-62	-26	-18	36

* A tartalmilag egymáshoz közelálló két item közül a 2.a) csak a házasságon kívül gyermeket szült nők, a 2.b) pedig csak a lakossági és a fiatal felnőttek kérdőívén szerepelt, mivel az előbbieik számára árnyaltabban kívántunk fogalmazni.

** Az 5. és 6. item a fiatal felnőttek kérdőívén nem szerepelt.

biztonságot nyújt a gyermekeknek, mint ha szüleik „csak” együtt élnek. Az érintett anyáknak viszont ha nem is döntő, de számottevő többsége találja úgy, hogy a gyermekek számára ma már mindegy, milyen kötelek van szüleik között. A közgondolkodás számára ez az érvelés nem elfogadható; az emberek szerint a szülők közötti kapcsolat hivatalos vagy nem hivatalos, törvényes vagy nem törvényes volta a gyermekek számára egyáltalán nem közömbös. Különösen elterjedt vélemény ez az idősebb generációnál, de – ha valamivel kevésbé karakteresen is – a fiatalabb férfiak és nők sem tartják problémamentes gondolatnak, hogy a gyermekek szempontjából egyenértékű lenne a szülők házassága, illetve együttélése. A házasságon kívül gyermeket szült nők nézetei tehát ebben a saját generációjukétól is különböznek.

A 6. táblázat összefoglalja az elmondottakat. Az „egyétértésindex” meghatározásának alapja egy +100-tól –100-ig terjedő skála. A +50 fölötti, illetve –50 alatti értékek az adott állítást elfogadó, illetve elutasító vélemények túlsúlyát, a 0 körüli értékek a pozitív és negatív vélemények erős, mintegy „fele-fele” megoszlását mutatják.

Összefoglalás: a házasságon kívül gyermeket szült nők típusai

A vizsgálati mintánkat képező nők gyermekszámának, családtervezői magatartásának, életforma-választásainak, jövőbeli házasságkötési terveinek, valamint véleményeinek, attitűdjeinek elemzése azt a benyomást keltette, hogy – a szokásos társadalmi-demográfiai paraméterekkel is számolva – ez a populáció elég jól megkülönböztethető típusokba szerveződik. Közel 90 változót használtunk annak tisztázására, hogy megfelelő matematikai-statisztikai módszerekkel (alapvetően többváltozós lineáris regresszióval és a vélemények struktúrájára készített faktorelemzéssel) milyen főbb típusok képezhetők a vizsgált népességben belül (a matematikai-statisztikai elemzéseket Hablicsek László készítette, vö. Hablicsek, 1998).

A következő típusokat különíthettük el:

HÁZASSÁGON KÍVÜLI SZÜLETÉSEK

Típusok	Megoszlás (%)
1. Egygyermekes anya, szülés után az apával házasságot kötött	2,5
2. Két- vagy többgyermekes anya, szülés után az apával házasságot kötött	3,3
3. Egygyermekes anya, az apával élettársi kapcsolatban van	30,3
4. Két- vagy többgyermekes anya, az utolsó gyermek apjával élettársi kapcsolatban van	33,3
5. Egygyermekes anya, az apával nem él együtt	19,4
6. Két- vagy többgyermekes anya, az utolsó gyermek apjával nem él együtt	10,9
Összesen:	100,0

Az 1. és 2. típusba sorolt, vagyis közvetlenül a gyermekszülés után házasságra lépő nők az élettársi és házassági köteleket egyáltalán nem tartják egyenértékűnek. Az egygyermekesek a terhességet megelőzően nem éltek hosszabb ideig az apával, a többgyermekesek esetében pedig az utolsó gyermek tudatosan tervezett és inkább már egy újabb kapcsolat eredménye.

A 3. típust jelentő egygyermekes, élettársi kötelékben élő anyák mögött ugyancsak viszonylag rövidebb együttélési idő áll. Az anyák határozottan „teljes család”-pártiak, és azon vannak, hogy férjhez menjenek; csupán időzavarba kerülve nem tudták ezt a gyermek megszületéséig megvalósítani.

Az 1., 2. és 3. típusúhoz tartozók iskolázottsága többé-kevésbé korosztályuk átlagának felel meg.

A többgyermekes, élettársi kapcsolatban élő nők (4. típus) jellemzői éppen az előbbieket ellentettjei. Az átlagosnál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, és viszonylag régi (több évre visszanyúló) kapcsolatot tartanak fenn az apával. „Tudatos családtervezők, de a házasságon kívüli köteleket erősen preferálják; szinte elképzelhetetlenek tartják maguk számára a hagyományos házasságot. Erősen gyermek- és családcentrikusak, és válás után is kizárólag csak az élettársi együttélést tartják előnyös és követendő családi életformának.”

Az egygyermekes és gyermekük apjától külön élő anyák (5. típus) a minta átlagánál fiatalabbak és iskolázottabbak. Véletlenszerűen estek teherbe, az apával gyakorlatilag soha nem éltek együtt. Határozottan von-

zódnak az elkülönült életvitelhez és gyermekneveléshez, bár azt nem ellenzik, hogy az apával – ugyan külön lakásban lakva – szoros kapcsolatot tartsanak fenn. Nem kívánnak állást foglalni a házasság/élettársi kötelék alternatívájában, minthogy ők maguk ezek közül egyiket sem választanák.

Az utolsó, 6. típusba sorolt többgyermekes, de az apától külön élő nők zömmel alacsonyabb társadalmi rétegekből kerülnek ki, és meglehetősen nehezen nevelik gyermekeiket. Többségük korábban volt már házas, és a mostani apával is régóta ismerik egymást, vagy egy ideig együtt is éltek. Valószínű, hogy bárhogyan is vélekednek a házasságról vagy az élettársi kapcsolatról, nemigen kerülnek (már) reális választási helyzetbe.

Talán e rövid jellemzés is érzékelteti, hogy a körvonalazott változatok igen jellegzetesen különböznek egymástól. Az első három típus esetében kétségkívül számolhatunk azzal, hogy a több-kevesebb késletetéssel, de mégiscsak megvalósuló házasságoknak – és vélhetően a házas termékenységnek is – az „utánpótlásául” szolgálnak. A populáció nagyobbik részét kitevő 4. és 5. típus tagjaitól ez kevésbé remélhető.

A többségi szándékok mellett új és markánsan jelentkező alternatíva a házasságot, sőt az együttélést is mellőző életforma, amelyben – hacsak nem történik igen jelentős változás a nő partnerkapcsolatában – nagy valószínűséggel nem születik újabb gyermek.

A 6. típus pedig egy szociálisan rosszabb helyzetben lévő „egyszülőstöbbgyermekes” családformát ír le, amelybe főként megszűnt házasság vagy az együttélés megszakadása után kerülnek azok a nők, akik az új partnerkapcsolattól és újabb gyermek vállalásától helyzetük jobbra fordulását remélik. Az e típushoz tartozó családok szociális jellemzői alapján az sejthető, hogy ők már jelentős társadalmi segítségre szorúlnak.

Nincs megbízható információnk arról, hogy a házasságon kívüli születések elmúlt évtizedben tapasztalt növekedésében mely típusok játszottak/játszanak szerepet. Az azonban valószínű, hogy – hasonlóan Európa egészéhez – Magyarországon is visszafordíthatatlanná vált a különböző, a házasság/együttélés alternatívájának sokkal változatosabb családformák kipróbálásának folyamata. Mostani tudásunkkal semmiképpen sem bocsátkozhatunk jóslásokba arról, hogy vajon ugyanazt az utat fogjuk-e bejárni, mint azok az európai országok, amelyekben a nem házas születési arány a 60%-ot közelíti, vagy pedig sajátos magyar vagy

közép-kelet-európai változások előtt állunk. A tipizálás, a differenciált elemzések azonban elősegíthetik, hogy a szociális gondoskodás, a családpolitika, a családjog kellő rugalmassággal és toleranciával „országspecifikusan” reagáljon ezekre.

Irodalom

- Guilbert-Lantoine, C.–Leridon, H.–Toulemon, L.–Villeneuve, C.* (1994): La cohabitation adulte. *Population et Sociétés*, szeptember.
- Hablicsek László* (1998): Házasságon kívüli szülések – matematikai-statisztikai elemzés. KSH NKI Kutatási Jelentések, 61.
- Kamarás Ferenc* (1995): Európai Termékenységi és Családvizsgálat Magyarországon. Demográfia, 1.
- Kamarás Ferenc* (1998): Házasságon kívüli szülések. KSH NKI Kutatási Jelentések, 61.
- Klijzing–Macura* (1997): Az IUSSP kínai konferenciájának előadása. KSH (2002): Demográfiai Évkönyv, 2001. Budapest: KSH, 450.
- Lüscher, K.–Engstler, H.* (1990): Pluralität in Grenzen. Eine sozio-demographische Typologie aktueller Formen der Familiengründung in der Schweiz. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 3–4.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit* (1994): Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata. KSH NKI Kutatási Jelentések, 61.
- Szűcs Zoltán* (1996): Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi-demográfiai jellemzői. KSH NKI Kutatási Jelentések, 56.
- Wu, Z.* (1996): Childbearing in Cohabital Relationships. *Journal of Marriage and Family*, 2.

*Kell-e több politikus nő?**

A magyar lakosságban a női politikusokkal szemben táplált bizalmatlanság mellett jelen van az a kívánság is, hogy a családi és a szociális problémákhoz talán jobban értő nők is kapjanak helyet a politikus vezetők között.

A választópolgárok mintegy fele nő, arányuk az életkor előrehaladásával még növekszik is. Jelenlétük a politikusok között jóval szerényebb. A pártok, politikai mozgalmak vezetői közt csak mutatóban van egy-egy, de képviselői székekben is meglehetősen elenyésző számban ülnek. Politizáló nők inkább a „közkatonák” közt lelhetők fel. Tevékenységük a politikai aprómunkák fontos pillérét képezi, de kevésbé látványos. Nem különbözik ez attól, amilyen helyet a nők a társadalmi munkamegosztásban foglalnak el. Senki nem vitatja az elnőiesedett szakmák fontosságát, de ezek (egyres iparágak, gyermekintézmények, oktatás, meghatározott egészségügyi vagy jogi pályák stb.) az „elnőiesedéssel” együtt gyorsan alulfizetettekké válnak. Ám a legmagasabb szintű vezetők ezeken a területeken is túlnyomórészt férfiak.

Hogy a nők aránya általánosságban a vezetők, így a politikusok, a képviselők közt is elég alacsony, az világjelenség: a szerepek és feladatok nemek közötti megosztására vezethető vissza. Jóllehet ez igen sokat változott a történelem folyamán és a különböző társadalmakban, bináris koncepciója azonban egyetemesnek mondható. Egy demokratikusan működő társadalmi rendszernek azonban mégis el kell szánnia magát arra, hogy a politikusi pályát (is) nyitottá tegye az azt ambicionáló nők előtt, sőt az ilyen ambíciókat támogassa, segítse elő. A felnövekvő generációk számára is fontos lenne olyan mintákat nyújtani, amelyek azt mutatják: egy nő is befuthat politikai-karrier-pályát. Az ehhez szükséges képességek és adottságok – mint „női tulajdonságok” ma olyannyira rejtve maradnak, hogy a közgondolkodás már-már előítéletesnek mondható. Sokakban élnek ma olyan hiedelmek, hogy az aktivitás, a bátorság, a szuverenitás, a kreativitás idegen a női alkattól, ezek nőietlen, nőkhöz „nem illő” tulajdonságok.

* S. Molnár Edit: Kell-e több politikus nő? *Jel-kép*, 1990. .3. szám, 58–66. o.

Kérdés tehát, hogy egyáltalán vonzó-e a közvélemény számára a női politikus. Másképp viszonyulnak-e a női politikusokhoz a férfiak és a nők, a fiatalabbak és az idősebbek, a városi és a falusi emberek, a különböző fokon iskolázottak? Egyáltalán, élnek-e ma a közgondolkodásban olyasfajta előítéletek, amelyek szerint egy politikus kizárólag azért nem tud népszerűsége szert tenni, mert nőnemű. Ezekre a kérdésekre keresett választ a Magyar Közvéleménykutató Intézet egyik közvélemény-kutatása 1990 márciusában, a képviselőválasztások első fordulóját megelőző periódusban. Eredményei tanulságosak lehetnek azon pártok, politikai szervezetek számára, amelyek maguk is kívánatosnak tartanak, ha vezetőik közt több nő lenne, de azoknak a nőknek is, akik politikai pályát választanak maguknak.

Hagyományok

A politikusi pálya régtől fogva kimondottan férfifoglalkozásnak számított és számít ma is. (Hiszen történelmi léptékkal mérve maga a női választójog is eléggé újkeletű.) Az emberek túlnyomó többsége, közel 80 százaléka előtt így evidencia, hogy „általában a férfiakat jobban érdekli a politika, mint a nőket”. (Ettől a nézettől leginkább a fiatalok – a 18–30 év közöttiek – térnek el, az ő köreikben „csak” 66 százalék azonosul vele.) Abban a kérdésben, hogy egyáltalán „való-e” politikával foglalkozniuk a nőknek, a többség erősen konzervatív álláspontot foglal el. Azzal a kijelentéssel, mely szerint „a nők feladata a család, a háztartás ellátása, az ország ügyei a férfiakra tartoznak” – a felnőtt lakosság közel fele, 47 százaléka ért egyet, mindössze egyharmaduk utasítja el, a többiek pedig bizonytalanok, nem tudnak erről véleményt kialakítani. Ebben a kérdésben a férfiak és a nők véleményei nem térnek el lényegesen egymástól. Nagy különbség van azonban az alacsonyan és magasan iskolázott, a fiatalabb és idősebb, a városi és a községi lakosság véleménye között a ma meglehetősen korszerűtlennek tűnő nézet elvetése csupán a fiatalabb életkorú, iskolázottabb, városi rétegekben válik többségi véleménnyé.

A véleménymegoszlások ilyenén alakulása mögött kétfajta ok sejthető. Az egyik, hogy – más közvélemény-kutatásaink tapasztalataival egybecsengően – az utóbbi években (kivált az elmúlt négy-öt évben) feltűnően megerősödött az az attitűd, amely szerint „kevesebb családi probléma lenne, ha a nők otthon maradnának, és kizárólag a családdal,

a háztartással foglalkoznának”, továbbá hogy „a női egyenjogúság nem azon múlik: dolgozik-e egy nő, vagy otthon van”. Az otthonmaradás-párti vélemények irányába történő elmozdulás éppen a diplomás nőknél a legszembetűnőbb, azoknál, akik korábban az ún. egyenjogúság legnagyobb hívei voltak. A vélemények módosulását arra lehet visszavezetni, hogy az életszínvonal nehezedése következtében a munkavállaló nőkre ma több teher hárul. Szolgáltatásokat kevésbé tudnak igénybe venni, a férfiak pedig – a sok különmunka miatt – kevésbé vesznek részt a családi feladatok ellátásában. Valószínűnek tűnik, hogy ez az attitűd a nők politikai életben való intenzívebb részvételének megítélésére sem hatástalan.

A vélemények életkor szerinti eloszlása azonban egy másik ok szerepére is felhívja a figyelmet. Az 51 évesek és idősebbek csaknem 70 százaléka tartaná azt helyesnek, ha a nők – politizálás helyett – inkább családi feladataikkal foglalkoznának, s az ország ügyeit a férfiakra hagynák. Ám ennek a korcsoportnak a zöme (az 51–60 év körüliek) éppenséggel az ötvenes években élte ifjúkorát, politikai szocializációjának leghatékonyabb időszakát, amelynek egyik jelszava a nők politikai életbe, közéletbe való „bekapcsolása” volt. Konzervatizmusukat így akár indokolatlannak is vélhetnénk. Az ötvenes években deklarált, voluntarista „egyenjogúságelv” azonban, amely a nők biológiai sajátosságait, valamint a családi életben, a gyermeknevelésben betöltött szerepét háttérbe szorította, s az egyenjogúságot mint a férfiakkal minden tekintetben „egyformaságot” értelmezte, a közgondolkodásban inkább ellenérzést keltett. A családi élet is erősen megsínylette, hogy a nőknek – figyelmen kívül hagyva személyes érdeklődésüket, ambícióikat – a munkavégzés mellett vagy után a politikai munkát is kellett végezniük, gyűléseken, ideológiai továbbképzéseken részt venniük stb. Joggal gondoltunk arra, hogy a ma idősebbnek számító generáció ellenkezésében az erőszakkal keresztülvitt, kötelezően előírt „politizálás” elvetése is helyet kap.

1. táblázat. Egyetértenek azzal, hogy a nők feladata a család ellátása, az ország ügyei pedig a férfiakra tartoznak, százalékban

Életkor	Település	Iskolai végzettség
18–30 évesek	29 Budapest	34 8 osztálynál kevesebb 76
31–50 évesek	42 Városok	48 8 osztály 61
51 évesek és idősebbek	66 Községek	53 Középiszkola, egyetem, főiskola 29

Népszerűség

Az a kérdés, hogy lehet-e olyan népszerű politikus egy nő, mint egy férfi, erősen megosztja a közvéleményt. A megkérdezettek 45 százaléka úgy gondolja: igen, ez lehetséges, elképzelhető. De alig vannak kevesebben (39 százalék), akik szerint ilyen nem fordulhat elő. (A kérdésről 14 százaléknak nem volt határozott véleménye.) Ezúttal már a férfiak és a nők véleménymegoszlásai közt is van egy 11 százalékpontnyi különbség. A nők a férfiaknál kevésbé hisznek abban, hogy közülük valaki népszerű politikussá válhat. Az átlagosnál jóval többen kételkednek ebben az idősebbek, a kevésbé iskolázottak és a községekben élők is.

Azok vannak tehát – ugyan nem túlságosan markáns – többségben, akik a női politikusoknak a férfiakéhoz hasonló népszerűségét lehetségesnek tartják. E nézet legfőbb képviselői a városokban élő, 50 évesnél nem idősebb, legalább középiskolát végzett emberek. Ám mégis másképp viszonyulnak a dologhoz akkor, ha olyan helyzetbe képzelik bele magukat, amelyben személyes kontaktusba kerülnek egy női politikussal.

Nyolc hagyományosan „férfias” foglalkozásról kellett a megkérdezetteknek nyilatkozniuk: adott esetben férfiban vagy nőben bíznanak-e

2. táblázat

Kiben bízna jobban? ...

Ha férfi vagy ha nő	index
1. ...annak a busznak a vezetője, melyben éppen utazik.	95
2. ...a miniszter.	93
3. ...annak a pártnak a vezetője, amellyel ön rokonszenvezik	92
4. ...a sebész, aki operálni fogja.	90
5. ...az ön országgyűlési képviselője.	87
6. ...az ön munkahelyi főnöke.	71
7. ...az ügyvéd, aki védeni fogja.	64
8. ...a helyi tanács elnöke.	52

jobban. Ezek közt ún. politikus-foglalkozások (képviselő, pártvezető, miniszter) is szerepeltek. A férfi-párti vélemények aránya elsöprő, és az előzőekben tapasztalt társadalmi-demográfiai különbségek is szinte elmosódnak.

A nyolc foglalkozás itt következő rangsora egy olyan index kiszámításán alapul, amelynek értékei elvileg -100-tól +100-ig terjednek, s minél magasabb a pozitív érték, annál nagyobb fokú, annál erősebb „férfipártiságról” van szó.

3. táblázat. Egyetértenek azzal, hogy egy nő is lehet olyan népszerű politikus, mint egy férfi (százalékban):

Nem	Életkor	Település	Iskolai végzettség				
Férfi	51	18-30 évesek	65	Budapest	53	8-nál kevesebb osztály	18
Nő	40	31-50 évesek	49	Városok	50	8 osztály	37
		51 évesek és idősebbek	28	Községek	36	Középiskola	54
						Egyetem, főiskola	60

Amint a rangsorértékek mutatják, csak azokon a területeken megengedőbbek a vélemények, amelyeken a nők jelenléte ma már megszokottabb – ilyenek a felsoroltak között a tanácselnök, a védőügyvéd, esetleg a munkahelyi főnök. Meg kell jegyezni: ezekben az esetekben is igen alacsony, mindössze 5-6 százalék körüli volt azok aránya, akik – állításuk szerint – a nőkben jobban bíznának. Inkább az olyan válaszok aránya növekedett meg, mint „egyformán bízna akár férfiban, akár nőben”, „mindegy”. Úgy tűnik fel, népszerűsége szert tenni, az emberek bizalmát megnyerni egy politikusi pályára készülő nő számára a férfiaknál sokkal nehezebb.

Imágó

A hagyományok, a nemzetközi és a hazai politikai élet tapasztalatai mellett (amelyek szerint a politikus pálya túlnyomórészt mégiscsak a férfiaké) a nehezen megszerezhető népszerűséget az is befolyásolja: milyen képet alakít ki magának a közvélemény a ténylegesen működő női politikusokról, egyáltalán kiket ismertek meg politikus nőkként az emberek.

Be kell vallani, hogy az elmúlt évtizedek kevés jóval szolgáltak. A közvélemény-kutatás mintájában szereplő, ma 50 évesnél idősebb korosztály „fiatal életében” a pártvezetőnő, a miniszternő, a képviselőnő is megjelent. Ám Schlachta Margit vagy Kéthly Anna hivatalos képe inkább a „sikertelen”, vagy éppen „kártékony” nőpolitikus képét erősítette. Letűnt miniszterasszonyaink – például Ratkó Anna, Benke Valéria, Keserű Jánosné – kifejezetten rosszemlékűek. (Rosszemlékű miniszterek persze a férfiak közt is szép számmal vannak. Ám a miniszterasszonyok „egyedisége” külön is magára vonta a figyelmet. Kivált Ratkó Annáé, akinek nevéhez éppenséggel egy speciális női probléma, az abortusztilalom kapcsolódott.) De a számos, ún. „nőpolitikai határozat” a statisztikai szemléletmód erősítése (például annak „kicentizése”, hogy szám szerint hány és milyen életkorú-foglalkozású nő legyen a politikai vezetők, vagy éppenséggel az előre jóváhagyott képviselők között) inkább az egyenjogúság karikatúrájának volt nevezhető, és semmiképpen nem szépített a politikusnők köztudati képén.

Az idei képviselőválasztások első fordulóját megelőző hetekben – a pártok választási propagandaműsorainak révén, de számos más módon is – megjelentek politizáló nők is a közönség előtt. A megkérdezettek azonban csak 63 százaléka állította azt, hogy „az utóbbi időben” a rádióból, tévéből, újságokból női politikusokat ismert meg. (A kevésbé iskolázottaknál ez még alacsonyabb, 44 százalék.)

A politikusnők azonban nem tettek különösebben mély benyomást az emberekre. Azoknak, akik megismertek ilyeneket, alig egyötöde tudott csak konkrét nevet említeni. (Voltak, akik csupán általánosságban hivatkoztak arra, hogy „képvisezőnőket ismertek meg, vagy „külföldi vezetőnőkre” gondoltak, mindenekelőtt Margaret Thatcherre.)

Legtöbben Petrasovits Annának, az MSZDP elnökének a nevére emlékeztek, akinek sztárolására pártja valóban nagy gondot fordított: a konkrét személyt is említeni tudók mintegy felében az ő neve maradt meg. Ennél alacsonyabb, de még említésreméltó számban szerepelt Csehák Judit neve – ezt feltehetően inkább miniszteri funkciójával összefüggő közszerepléseinek, semmint politikusi-vezetői tevékenységének köszönheti. Emelett – most már csak töredéknyi arányokban – találkozhattunk Maléter Pál özvegye, Ormos Mária, Tatai Ilona, Beke Katalin, valamint Balla Éva nevének említésével.

A tabló meglehetősen szegényes. Mégis megmutat valamit abból, hogy egy-egy női politikus képes volt többé-kevésbé maradandó benyomást kelteni függetlenül attól, hogy milyen politikai platformon vagy politikai összefüggésben jelent meg. Döntő szerepe a tömegkommunikációban való megjelenés gyakoriságának van. Valószínűleg ez a magyarázata annak is, hogy kevésbé ismert személyek – például vidéki választókerületekben induló, újonnan feltűnt – képviselők nevei – gyakorlatilag egyáltalán nem szerepeltek az említések között.

Legyen-e több nő a politikus vezetők között?

Szinte mindenkinek határozott véleménye van erről (a „nem tudja” válaszok aránya csak 9 százalék). A véleménnyel rendelkezők többsége (53 százalék) *kifejezetten ellenezné*, 32 százaléka *jónak tartaná*, ha többen lennének a női politikusok. A maradék 15 százalék ún. „egyéb” véleményének adott hangot. Ők állásfoglalásukat főképp azzal indokolták, hogy „ha megfelelő, erre alkalmas személyről van szó, akkor nem helyes kritériumként megszabni: férfi-e vagy nő az illető”. Ez ma még sajnálatosan kicsi arány, a véleménymegoszlások inkább a női politikusoktól való idegenkedést sejtetik.

Az okok után kutatva először a válaszadók társadalmi-demográfiai paraméterei szerinti megoszlásokat érdemes áttekinteni. Nem szorul különösebb indokolásra, hogy a férfiak e tekintetben ellenállóbbak a nőknél: 10 százalékpontnyival kevesebben tartanak jónak, ha a politikus-vezetők közt több nő lenne. Legtöbb „nőpárti” a 30 évesnél fiatalabbak és a fővárosi lakosok között, legtöbb „ellenző” pedig az idősebb generációk, valamint a nyolcnál kevesebb osztályt végzettek közt található.

A vélemények – úgy tűnik fel – valamiféle „konzervatív-modern” gondolkodásmód tengelyén helyezkednek el, amelyben legnagyobb szerepe a hagyományoknak van. Az idősebb korú, kisvárosokban, községekben élő emberek szemléletmódjától az átlagosnál sokkalta idegenebb, ha a vezetők közt nők is vannak. A fiatalabb korosztályok, az urbanizáltabb településeken élők gyakrabban kerülhetnek kontaktusba olyan nőkkel, akik vezetői beosztásokat töltenek be, s akikről könnyen feltételezhető, hogy akár politikai szerepre is alkalmasak.

4. táblázat. Jó lenne-e, ha a politikus vezetők közt több lenne a nő?
(százalékban)

	Jó lenne	Nem lenne jó	Egyéb vélemény	összesen
Nem				
Férfi	28	56	16	100
Nő	38	50	12	100
Életkor				
18–30 évesek	44	39	17	100
31–50 évesek	36	52	12	100
51 évesek és idősebbek	23	64	13	100
Iskolai végzettség				
8 osztálynál kevesebb	18	66	16	100
8 osztály	30	55	15	100
Középiskola	37	50	13	100
Egyetem, főiskola	36	50	14	100
Település				
Budapest	41	46	13	100
Városok	30	57	13	100
Községek	31	52	15	100
Összesen:	32	53	15	100

De nemcsak erről van szó. Hiszen itt már nem az volt a kérdés, hogy egyáltalán *politizáljanak-e* a nők, vagy pedig inkább hagyják az ország ügyeit a férfiakra, hanem arról, hogy jó lenne-e, ha közülük többen kerülnének a politikus vezetők közé. De a többség ezt is ellenezné. E mögött már-már az előítéletesség határát súroló attitűdök állnak. Az összes megkérdezett kerek egyharmada van azon a véleményen, hogy azért nem lenne jó, ha több női politikus vezető lenne, mert a nők *nem elég felkészültek, határozatlanok, nincsen tekintélyük, érzékenyek, egymással szemben pedig kegyetlenek, nők a nőkkel inkább rossz viszonyban vannak.* Vagyis – női mivoltukból adódóan – eleve alkalmatlanok arra, hogy vezető politikusi pályát fussanak be.

További, nem kevésbé jelentős indok, hogy a *politikusi pálya ellentétes a női, anyai hivatással.* (Az összes megkérdezett több mint 20 százaléka vall-

ja ezt a nézetet.) „Aki ilyesmit vállal, az már nem is igazi nő” – vélekedett egyik megkérdeztünk.

Maguk a nők saját alkalmatlanságukat gyakrabban hangoztatják, míg a férfiak a nőknél szívesebben hivatkoznak arra, hogy egy nőnek a családi, anyai hivatást kell elsődlegesen tekintenie, amit lehetetlen összeegyeztetni a politikusi munkakörrel.

Az előítéletes attitűdök ilyen intenzitású jelenléte – valljuk be – nem különösebben biztató egy politikusi pályára készülő nő számára. Már csak ezért sem szabad lebecsülni – még ha kisebbségben maradt is – azt a véleménycsoportot, amely szerint kifejezetten *jó lenne* ha a politikus vezetők közt több nő kapna helyet. A felnőtt lakosság egyharmada mégiscsak erre voksolt. Ezt – főként a férfiak – éppenséggel a *női egyenjogúság biztosítása, a kellő „egyensúly” megteremtése, a speciális női, családi, anyai érdekek megfelelő képviselése* miatt tartanák fontosnak. Mint a táblázatból leolvasható, a nők közt számottevően többen vannak, akik szívesen látnának maguk közül nagyobb számú politikus vezetőt. Hogy milyen indokok vannak e „többlet” mögött? A nők válaszaiból az tűnik ki: úgy érzik, hogy *ők jobb ismerői a családi élet mindennapi gondjainak, érzékenyebbek a szociális problémák iránt, mint a férfiak*: nagyobb a megértés bennük, ezekről a kérdésekről a férfiaknál reálisabban, gyakorlatiasabban, nemegyszer higgadtabban gondolkoznak.

A vélemények alapján kétirányú következtetéshez is juthatunk. Az egyik, hogy a családi problémákkal foglalkozást az emberek a politikus vezetők feladatai közé tartozónak tekintik. A másik: nagy valószínűséggel igaz lehet, hogy a közvélemény akkor fogad nagyobb bizalommal, kevesebb előítéletességgel női politikusokat, ha működési területük közel áll a hagyományos női–anyai–családi szerepekhez és problémákhoz. Ez szinte az egyedüli olyan tematika, amelyben a nőknek a férfiaknál nagyobb fokú hozzáértése, áttekintőkészsége, toleranciája általánosan elismert.

Politikusi tulajdonságok

Vajon eltérőek-e a politikusoktól megkívánt tulajdonságok a férfiak és a nők esetében? Gyakran támad olyan benyomásunk, hogy a tömegkommunikációs és propaganda-szakembereknek vannak erről bizo-

nyos fajta elképzeléseik. Külföldi vezető politikusnők esetén is feltűnő, hogy olykor milyen megkülönböztetett figyelmet szentelnek az érintettek „nőiességének”: kihangsúlyozzák, hogy az illető – mily rendkívüli! – egyetemi tanulmányokat folytatott, jó megjelenésű, elegáns, szép mosolya van stb. Ez – főként – hazai női politikusok bemutatása során is érzékelhető. A női politikusokkal készített interjúk állandó kérdése, hogy miként tudják összeegyeztetni pályájukat, munkájukat családi tennivalóikkal, szóba kerülnek az öltözködés–divat–frizura kérdései (például Petrasovits Anna bemutatásánál), vagy éppen azt hangsúlyozzák, hogy az illető „kislányosan törekeny”, „bájos” (például: Balla Éva) stb. Nem lehet tudni, éppen ez használ-e a politizáló nők népszerűségének, elvárja-e a közönség, hogy az érintettek e tulajdonságairól részletesebb információkhoz jusson. Férfi politikusok esetében – legalábbis humoros lenne.

Mi a magunk részéről abból indultunk ki, hogy a férfi-, illetve női politikusoktól elvárható tulajdonságok köre nagyjából azonos lehet, s inkább abban vannak különbségek, hogy azok egyikét-másikat az emberek fontosabbnak érzik a férfi, mint a női politikusoknál.

A kérdőíven nyolc tulajdonságot soroltunk fel, s a kérdezettek azt a feladatot kapták, hogy válasszák ki azt a hármat, amelyiket egy férfi-, illetve amelyiket egy női politikusnál fontosnak érzik. A „kívánatos tulajdonságok” rangsora némileg valóban eltért egymástól. A „harciaság, vitatkozóképeség” általános követelmény mindkét nemhez tartozó politikus esetében, bár – amint a számok mutatják – mintha kevésbé tartanak „nőkhöz illőnek”. A rangsor végére került két tulajdonság, a szerénység és a tapintat azonban a közvélemény szemében nem igazán előnyös politikusi tulajdonságok. Az érettebb kor, valamint az egyetemi diploma jobban megkövetelt a férfi, mint a női politikusoktól. Ám ha egy nő választ politikusi pályát, önála szigorúbb mércével mérik az erkölcöket és a külső megjelenést, mint ha férfiről van szó.

A vélemények differenciálódását vizsgálva többfajta evidens összefüggés is mutatkozik. Nem szorul például magyarázatra, hogy az egyetemet végzett emberek mindenki másnál fontosabbnak tartják: férfi és női politikusok egyaránt diplomások legyenek. Az is szinte magától értetődő, hogy a fiatalabbak többsége azt találná jónak, ha a politikusok a 40 éveseknél nem idősebbek körül kerülnének ki, az idősebbek azonban az érettebb korú politikusokat részesítenék előnyben.

Három olyan politikusi tulajdonságot külön is érdemes kiemelni, amelyekről a vélemények leginkább a válaszadók eltérő korcsoportjaiban különböznek egymástól.

5. táblázat

„Kívánatos tulajdonságok” rangsora			
Férfi politikusnál (százalékban)		Női politikusnál (százalékban)	
1. harciasság, vitatkozókézség	66	1. harciasság, vitatkozókézség	54
2. 40 évesnél idősebb életkor	50	2. erkölcsös magánélet	48
3. egyetemi végzettség	46	3. megnyerő, ápoltság	46
4. erkölcsös magánélet	41	4. egyetemi végzettség	42
5. 40 évesnél fiatalabb életkor	32	5. 40 évesnél idősebb életkor	37
6. megnyerő, ápoltság	27	6. 40 évesnél fiatalabb életkor	33
7. szerény magatartás	19	7. szerény magatartás	21
8. mások iránti tapintat	19	8. mások iránti tapintat	17

(Mivel mindenki három tulajdonságot választhatott ki, a százalékok összege a 100-at meghaladja.)

A *harciaság, vitatkozókézség* követelménye sokkal nagyobb súllyal jelentkezik a fiatalabb korosztályok, mint az idősebbek részéről, az azonban általánosan jellemző, hogy ezt inkább férfi, semmint női politikusoktól várják el az emberek.

Figyelemreméltó az *erkölcsös magánélet* követelményére szavazók életkor szerinti megoszlása is. Az önmagában érthető, hogy minél idősebb emberekről van szó, annál nagyobb súlyt fektetnek erre. A legidősebb korosztály e tekintetben nem tesz különbséget férfi és női politikus között. Ám a fiatalok – jóllehet, kevésbé tartják fontosnak, hogy a politikusok magánélete erkölcsös legyen – a női politikusokat szigorúbban ítélik meg. Végül sajátosan „női” követelmény a *megnyerő, ápoltság*. Mindegyik vizsgált korcsoport nagy különbséget érez attól függően, hogy férfiről, vagy nőről van szó. Ám a jó megjelenést főképp a 18–30 év közöttiek veszik jónéven – akkor is, ha a politikus éppenséggel férfi.

6. táblázat. Egyes kiválasztott tulajdonságokat férfi és női politikusra fontosnak tartók részaránya, korcsoportok szerint

	Életkor			Összesen (százalékban)
	18–31 éves	31–50 éves	51 és több éves	
A harciasságot, vitakozókészséget fontosnak tartják:				
Ha a politikus férfi:	82	70	48	66
Ha a politikus nő:	66	60	37	54
Az erkölcsös magánéletet fontosnak tartják:				
Ha a politikus férfi:	24	38	54	41
Ha a politikus nő:	32	47	56	48
A megnyerő, ápolat küllemet fontosnak tartják:				
Ha a politikus férfi:	35	25	24	27
Ha a politikus nő:	54	44	41	46

A generációk eltérően súlyozott követelményei némiképp átstrukturálják a „fontosnak tartott” politikusi tulajdonságok rangsorát a vizsgált korosztályokban. De így talán pontosabb képet alakíthatunk ki arról, hogy a kívánatosnak tartott férfi és női tulajdonságokról a fiatalok és az idősebbek némiképp máshogy gondolkoznak. Jól illusztrálja ezt a három legfontosabbnak tartott tulajdonság alakulása az egyes korcsoportokban. (lásd az előző táblázatot).

A közvélemény-kutatás végeredményeképpen az rajzolódik ki, hogy ma az emberek nem tartják különösen lényeges szempontnak nagyobb számú nő bekerülését a vezető politikusok közé. Ennek a múltira emlékeztető, bürokratikus kezelésmódját, a nők közéletbe történő, erőszakolt bekapcsolását, elvonásukat a megnehezedett családi feladatoktól kifejezetten ellenszenvvel fogadnák. Sokakban élnek azonban előítéletek is: kevésbé tartják alkalmasnak a nőket arra, hogy vezetői feladatokat oldjanak meg. A múltbéli – és a jelenlegi – tapasztalatok, a mintát nyújtó, mai női politikusok még nemigen segítik elő, hogy ezek az előítéletek egyhamar leépüljenek.

7. táblázat. Az egyes tulajdonságokat fontosnak tartók részaránya korcsoportok szerint, százalékban

18–30 évesek		31–50 évesek (százalékban)		51 évesek és idősebbek	
Ha a politikus férfi					
1. harciasság, vitatkozókézség	82	Harciasság, vitatkozókézség	70	40 évesnél idősebb életkor	61
2. 40 évesnél fiatalabb életkor	47	40 évesnél idősebb életkor	49	Erkölcös magánélet	53
3. egyetemi végzettség	41	Egyetemi végzettség	48	Harciasság, vitatkozókézség	48
Ha a politikus nő					
1. harciasság, vitatkozókézség	66	Harciasság, vitatkozókézség	60	Erkölcös magánélet	56
2. megnyerő, ápolit küllem	54	Erkölcös magánélet	47	40 évesnél idősebb életkor	44
3. 40 évesnél fiatalabb életkor	51	Egyetemi végzettség	45	Megnyerő ápolit küllem	42

A lakosságnak mintegy egyharmada – főképp a fiatalabbak, az iskolázottabbak, a városokban élők – azonban kifejezetten kívánatosnak tartanák, ha a jelenleginél több vezető politikusnő lenne. Ezt mindenek előtt arra alapozzák, hogy úgy érzik: a nők jobban értenek a családi és a szociális problémákhoz, mint a férfiak. A politikusi feladatok ellátásához a nőknél is a harciasságot, a vitatkozókézséget találnák a legfontosabbnak. A legtöbb ember az egyetemi végzettség követelményét férfi politikusok esetében fontosabbnak tartja, mint nőknél, önállók viszont nagyobb szerepet tulajdonítanak a megnyerő, ápolit küllemnek és az erkölcsös magánéletnek. Az idősebb generáció követelményei kicsit máshogy alakulnak. Politikusi pályán működő nőktől kevésbé várják el a felkészültséget, az aktivitást, mint a fiatalabbak. Mintha titkon arra gondolnának: a nők – ha már politizálni akarnak – éppenséggel szigorúbb erkölcsökkel, nőiességükkel színesíthetnék a politikusok egyébként eléggé szürke és rideg palettáját.

Generációk egymás szemében

*Fiatalok családképe**

A próbafelvétel tapasztalatai

Előzmények

Az 1974–1975-re tervezett kutatás célkitűzése szerint a 14–18 éves fiatalok családképét kívántuk vizsgálni (e fogalom tartalmát a kutatási koncepcióban definiáltuk), továbbá azt, hogy ennek alakításában milyen szerepet töltenek be, s milyen feladatai lehetnek a tömegkommunikációs eszközöknek. E célkitűzéseket azon népesedéspolitikai törekvéseknek rendeltük alá, amelyek a 4–5 év múlva szülőképes korba jutó fiatalok termékenységi magatartásának befolyásolását tűzték ki, abból kiindulva, hogy népesedési szempontból az lenne kívánatos, ha a két-től több gyermekes család eszménye a korosztály számára már általánossá válnék.

Tervünk szerint a fiatalok véleményeit gazdagon variált változókkal kívántuk elemezni, ezt részben a differenciált családi változók, részben szociológiai változók, részben pedig a felnőtt közvélemény elemeiből képezett változók mentén kívántuk végrehajtani.

A kutatást megelőző próbafelvétel – melyet különböző okok miatt végül is csak 1975 végén sikerült lebonyolítani – természetesen arra nem volt alkalmas, hogy ezen elemzési lehetőségeket is kipróbáljuk, arra azonban igen, hogy a mérőeszközül szolgáló kérdések működképességét előzetesen kontrolláljuk. Mindazonáltal a – mintegy 300 fiatal véleményeit magukban foglaló – adatok önmagukban is figyelemreméltó jelzéseket adhatnak, főként az ifjúsági műsorok szerkesztői számára.

* S. Molnár Edit: *Fiatalok családképe*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1976. (Részlet)

A próbafevétel mintája

1974-ben 300 fiatal nevét és lakcímét vettük listába próbafevétel céljából. (A teljes adatfevételt 1500 fős mintára terveztük.) A budapesti és székesfehérvári címlistán összességében 100 középiskolás, 100 ipari tanuló és 100 munkásfiatal szerepelt, mindegyik „alminta” 50 budapesti és 50 székesfehérvári fiatalra oszlott, továbbá nemenként is feleződött, vagyis lényegében 12 darab 25 fős részmintát tartalmazott.

A listabavétel és a kérdezés időpontja között eltelt egy esztendő jelentősen rontotta az eredeti kvótát. A közben 19 évéssé váltak helyett új 14 éveseket kellett kiválasztani, korrigálni kellett a foglalkozási változásokat (ipari tanuló közben munkás lett stb.), sőt egy-egy esetben még a családi állapot is megváltozott. A korrekciók után is adódtak még előre nem látható változások, amelyek miatt a tervezett és a tényleges kvóta nem teljesen esik egybe.

A próbafevétel során 296 kérdőívet töltöttünk ki, ezek alminták szerinti összetétele a következő volt:

Tekintettel az alacsony mintaelemszámra, továbbá arra, hogy a kérdezettek négy legfontosabb demográfiai ismérvét (nem, életkor, foglalkozás, lakóhely) a kvóta-kiválasztás következtében ismerjük, a további személyi adatok kitáblázásától eltekintettünk, így csak megemlítjük,

1. táblázat

Alminta	Fiú	Lány	Együtt
Budapesti középiskolások	21	21	42
Vidéki középiskolások	27	22	49
Középiskolások összesen	48	43	91
Budapesti ipari tanulók	21	30	51
Vidéki ipari tanulók	38	12	50
Ipari tanulók összesen	59	42	101
Budapesti munkások	28	29	57
Vidéki munkások	27	20	47
Munkások összesen	55	49	104
Mindösszesen	162	134	296

hogy a kérdőíven ezek igen nagy részletességgel szerepelnek, különös tekintettel a kérdezettek családi hátterére, családjuk összetételére, jövedelmi és lakásviszonyaikra. Ezekből azonban a 21–29 fős alcsoportokra vonatkozóan még tendenciaszerű összefüggéseket sem állapíthatunk meg.

A kérdezettek jellemzése néhány szociológiai változó szerint

Tömegkommunikációs exposura

A kérdezett fiatalok igen nagy része, 66%-a még nem rendelkezik a szokásos „hírfogyasztási-index”-szel mérhető rádióhallgatási, televíziózási, újságolvasási szokásokkal, jóllehet a tömegkommunikációs eszközökkel valamilyen kapcsolata szinte mindegyiküknek volt.

Az összes válaszadó 3%-a a rádióban, a tévében és a napilapokban rendszeresen hallgat, illetve olvas híreket, 14%-uk a rádiót és tévét kisebb intenzitással használja e célból, de napilapokat olvas, s 17%-uk – mellőzve a napilapokat – a rádiót és tévét használja politikai tájékozódásra.

Úgy tűnt, hogy a budapesti középiskolások és munkásfiatalok inkább újságra-orientáltak, mint a hasonló foglalkozású vidékiek, illetve az ipari tanulók. Ez utóbbi csoport – főként a vidékiek – tömegkommunikációval való kapcsolata a legkevésbé kialakult. A fiúk és lányok hírfogyasztási szokásai lényegében nem tértek el egymástól. Válaszadóink általában jól ellátottak könyvvel. Az egész mintának több mint fele olyan, akinek családjában legalább 100, vagy annál több könyv van. A vidéki munkásfiatalok és ipari tanulók otthonában lévő könyvek száma az átlagosnál kevesebb, ezek mintegy 10%-ának családjában 10-nél kevesebb könyv található.

A Magyar Ifjúságot és az Ifjúsági Magazint valamivel több fiú olvas, mint lány, és a fiúk között találunk olyanokat is, akik mindkettőt olvassák, mint a lányok között.

A lányok – ha már választani lehet – inkább az Ifjúsági Magazint preferálják, a fiúk pedig inkább a Magyar Ifjúságot, az IM különösen a középiskolás lányok kedvenc olvasmánya. Elgondolkoztató azonban, hogy a válaszadók kerek 30%-a egyik ifjúsági lapot sem olvassa.

A két kiemelt ifjúsági lap olvasótáborának zöme, 40%-ot meghaladó aránya a fiatalság speciális problémáival, a szerelemmel, a szexuális élettel, a családi élettel foglalkozó írásokat keresi e lapokban, s e törekvésükben a lányok messze felülmúlják a fiúkat. Viszonylag kevesen olvassák a két lapot politikai információ miatt, e témakört a munkásfiatalok jelölték az átlagosnál sűrűbben, csakúgy, mint – érthető módon – a munkahelyi problémákat. A mozgalmi élettel, KISZ-élettel foglalkozó írásokat mindhárom almintának csak elenyésző töredéke olvassa, keresi a lapokban.

A „felnőtt” családi mintákhoz kötődés

A fiatalok családképét, jövődől, önállól családi életükre vonatkozó elgondolásaikat feltételezéseink szerint az is meghatározza, hogy nézeteik milyen mértékben fűződnek a családdal kapcsolatos, tradicionális nézetekhez, szemléletmódhoz, normákhoz, értékekhez. Ezt több vonatkozásban is vizsgáltuk, s a próba eredményei alapján arra gondolunk, hogy a családi minták által továbbított kép – jóllehet eléggé szilárdan él a fiatalokban – sok tekintetben már nyitottabb egy modernebb, egalitariánusabb életvitel irányában, mint a korábbi generációk. (A próbafelvételben falun élől fiatalok nem szerepeltek, így nem tudhatjuk, mennyire általános e tendencia.) E jellegzetességeket három témakörben: a párválasztás, a nőök keresől munkája és a családi szerepük közötti konfliktus, valamint az ideálisnak tartott gyermekszám témáiban vizsgáltuk.

Párválasztás

A fiúk és lányok párválasztási szempontjait ún. tulajdonság-preferenciákkal vizsgáltuk. Szám szerint 14 tulajdonságot vettünk listába, s arra kértük válaszadóinkat, jelöljék meg közülük azokat, amelyekkel a partner (fiú vagy lány, akivel szívesen járnak együtt), a jó férj és a jó feleség kellene, hogy rendelkezzen.

A preferenciák alakulásának két érdekes sajátosságát figyelhetjük meg:

- A jó partnerrel kapcsolatos követelmények általában mind a fiúk, mind pedig a lányok részéről egy olyan egalitariánus kapcsolat igé-

nyéről tanúskodnak, amelyben a szellemi tulajdonságok szerepe igen intenzív. (Pl. művelt, okos, tájékozott stb.) A fiúk és lányok preferenciái közt alig találtunk különbséget, a legjelentősebb talán az volt, hogy a fiúk igényesebbek partnerük szexuális megfelelésével szemben, mint a lányok.

- A házastárssal kapcsolatos igényekben ugyanakkor – az előbbivel ellentétben – dominálnak a jó férjjel, illetve jó feleséggel szembeni tradicionális normák (családszerető, ért a háztartáshoz, ügyes, beosztó stb.), s ezt erősíti, hogy a lányok és a fiúk preferenciái itt már elválnak egymástól. A családi kohézió erősítését szolgáló tulajdonságok a lányok véleményei szerint egyaránt kell, hogy a jó férjet és a jó feleséget jellemezzék, a fiúk azonban e követelményeket a jó feleségre nagyobb mértékben tartják kötelezőnek, mint saját magukra (mint leendő férjekre), mivel szerintük az okosság, a műveltség, az, hogy „ügyes legyen az életben” stb. – sokkal inkább a férj, semmint a jó feleség tulajdonságai kell, hogy legyenek.

A nők kereső munkája és a családi szerepük közötti konfliktus

Az összes válaszadó 65%-a szerint, ha a család meg tud élni a férj keresetéből, a nőnek nem kell kereső munkát vállalnia, s csak 32% véli úgy, hogy ez esetben is szükséges, hogy a feleség dolgozzék. E hagyományos, a felnőtt közvélemény megoszlásával is egybevágó többségi vélemény kötődése a tradicionális normákhoz még kifejezőbb, ha a fiúk és lányok eredményeit külön-külön szemléljük:

2. táblázat.

	(százalék)		
	Fiúk	Lányok	Együtt
Ha meg tudnak élni a férj keresetéből is, akkor a feleség			
dolgozzon	14	41	32
ne dolgozzon	73	54	65

3. táblázat

Az a legfontosabb, ha:	(százalék)		
	Fiúk	Lányok	Együtt
– a férj eltartja a családot, a feleség háztartást vezet, gyermeket nevel	15	11	14
– a feleség könnyebb munkát végez, hogy több ideje maradjon a családra, háztartásra	22	14	18
– mindketten szakképzettségüknek, érdeklődésüknek megfelelően dolgoznak, a háztartási munkákat egyenlően osztják el	62	75	66

A fiúk és lányok e nagyon erősen eltérő véleményei az ipari tanulóknál és a munkásoknál különösen jellegzetesek.

Érdekes ugyanakkor, hogy a „dolgozzon” véleményen lévők nézeteiket nem azzal indokolják, hogy ez az önállóság, anyagi függetlenség, a szakképzettség hasznosítása stb. miatt fontos (ezek az indokok csak töredékesen szerepelnek), hanem legtöbbször arra gondolnak: „kell, hogy az ember – mármint a nő – emberek közt legyen”.

Amikor kérdésünket nem ebben a – a szinte „normatív” – formában fogalmaztuk, hanem differenciáltabban, akkor megváltozott a kép. Olyan alternatívákat kínáltunk, amelyek között a házasfelek számára legelőnyösebb megoldást kellett a kérdezetteknek kiválasztaniuk. Ezzel kapcsolatban azt is megkérdeztük: mit gondolnak, mi a véleménye erről a felnőtteknek.

A három alternatívával kapcsolatban a felnőtteknek tulajdonított vélemények megoszlása sorrendben: 54%, 30% és 13%.

Válaszadónk nagy többsége itt már a leghumánusabb megoldást választotta, s láthatóan tudatában vannak annak is, hogy e nézetük szemben áll a korábbi generációk hagyományaival. Igen figyelemreméltó, hogy a munkásfiatalok többsége a felnőtteknek tulajdonított, leginkább tradicionális családi munkamegosztást preferálja.

Egyébként a fiatalok szerint a nő kereső munkája a családi életet inkább kedvezően, mint kedvezőtlenül befolyásolja. Elgondolkoztató, hogy – bár a többség a családi, háztartási tennivalók egyenlő felosztása mellett foglal állást – az összes válaszadónak több mint fele megkülönbözteti a jellegzetesen női és a jellegzetesen férfi-munkákat, s eze-

ket a hagyományos munkamegosztás „normái” szerint differenciálják. (A mosás, főzés, mosogatás, takarítás e korosztály fiai-lányai szerint is olyan tevékenységek, amelyek „méltatlanok” az erősebb nemhez.)

Az ideálisnak tartott családnagyság

A megkérdezett 14–18 éves fiatalok általában a családonként két, legfeljebb három gyermeket találnák ideálisnak, a vélemények szerint az ideális helyzet az lenne, ha 100 családra 234 gyermek jutna. (A fiúk között többen vannak, akik inkább a 2 gyermekre szavaznak, az ideális gyermekszám-átlag a fiúknál 2,22, a lányoknál pedig 2,48 volt.) A saját, jövődő családjuk számára kívánt gyermekszám átlaga ennél alacsonyabb, 2,26. (Fiúknál 2,14, lányoknál 2,40.) A születendő gyermekek közötti különbségeket általában egy, legfeljebb két évben határozta meg a túlnyomó többség. Mind az ideális, mind a kívánt gyermekszáma, mind pedig a születek időrendjére vonatkozó vélemények igen szorosan kötődnek a jelenlegi termékenységi gyakorlathoz.

A család optimális létszámáról beszélve válaszadóink általában nem gondolnak a nagyszülőkkel való együttélésre, sőt, rákérdezés után 58%-uk ezt kifejezetten előnytelennek tartja.

A kérdezett fiatalok 59%-a válaszolta azt, hogy tudomása szerint nincsen olyan, „hivatalosnak tekinthető” álláspont, amely a családok számára kívánatosnak tartana, javasolna egy adott gyermekszámot. A fennmaradó, mintegy 40% *tud* ilyen hivatalos állásfoglalásról, erről – mint mondták – a tömegkommunikációs eszközökből értesültek (csak néhányan említettek más információforrást). Értesüléseik azonban irreálisnak tűnnek, véleményeik összegzéseként 100 családra átlagosan 412 gyermeket vélnek a népesedési propaganda preferált álláspontjának.

Felkészülés az önálló családi életre: érdeklődés, igények, elvárások

A szexuális ismeretek

Gyakran tapasztalható, hogy a fiatalok családi életre való felkészülését még hivatalos szervek (pl. iskolai oktatás) is azonosítják a szexuális felvilágosítással. Próba felvételünk tapasztalatai egyrészt mutatják a felfogásmód helytelenségét, másrészt azt is, hogy ez a korosztály szexuális ismeretekben bővebb, átfogóbb ismeretanyagot ért, információigényük a terhesség megelőzésén, a fogamzásgátláson túlmenően a szexuális élet gyakorlatára is kiterjed, vagyis mindazokra az ismerettartományokra, amelyeket a felnőttek – gyakran prűdériából, álszeméremből – nem nyújtanak megfelelő szinten számukra.

A kérdezettek nagy többsége, 61%-a megfelelőnek tartja jelenlegi szexuális ismereteit, legtájékozottabbnak az ipari tanulók gondolják magukat, legkevésbé tájékozottnak pedig a munkásfiatalok.

A középiskolások és munkásfiatalok körében a fiúk tájékozottabbnak tartják magukat, mint a lányok, s ugyanezen két foglalkozási csoporton belül a fővárosiak is előnyben érzik magukat a vidéki, hasonló foglalkozásúakkal szemben. Ez utóbbi tendencia az ipari tanulókra is érvényes, azzal a különbséggel, hogy a fővárosi ipari tanuló-lányok úgy vélekednek magukról, hogy szexuális kérdésekben tájékozottabbak, mint fiú-tanulótársaik.

Akik kisebb-nagyobb mértékben hiányosnak érzik ismereteiket, azoknak túlnyomó többsége, 83%-a a megfelelő, jó szexuális élet gyakorlására vonatkozó ismereteket igényelné, s csak kismértékben gondolnak a fogamzásgátlással, a terhesség-megelőzéssel kapcsolatos ismereteik bővítésére. Ez utóbbi iránt a lányok természetesen nagyobb mértékben érdeklődnek, mint a fiúk, a fiúk viszont a lányoknál szignifikánsan nagyobb mértékben gondolnak a jó szexuális gyakorlat megtanulására, amikor ismereteik bővítését igénylik.

Eddigi szexuális ismereteik forrásaként a szülőket említették a leg-sűrűbben, ezt követi a barát, barátnő, ismerős említése, harmadik helyen az iskola, negyedik helyen pedig az orvos, egészségügyi személy szerepelnek. A tanár, mint szexuális ismeretek forrása természetesen a középiskolásoknál nagyobb arányú. Igen elenyésző – csak a budapesti

középiskolásoknál számottevő – azok száma, akik könyveket, brosúrákat használtak ismereteik bővítésére, a tömegkommunikációs eszközök pedig igen-igen elvétve szolgálnak ismeretforrásul.

A megfelelőnek vélt szexuális ismeretek mellett is az összes kérdezett több mint fele vélekedik úgy, hogy a 20 éven aluli lányok körében túlságosan is sok a művi abortuszok száma, további 35% pedig azt tartja: nem különösebben sok, de nem is kevés. A lányok sokkal inkább sokallják a fiatalkori művi terhességmegszakítást, mint a fiúk, s ennek fő okát maguk is a tapasztalatlanságban, tájékozatlanságban látják.

A családdal kapcsolatos témák helye a fiatalok érdeklődési körében

Egyik kérdésblokkunkkal azt szeretnénk volna tisztázni: az önálló családalapítással kapcsolatos problémák milyen helyet töltenek be a fiatalok érdeklődésében.

4. táblázat

	(százalék)		
	Nagyon	Nem különö- sebben	Egyáltalán nem
	érdeklő		
A sikeres párválasztás problémái	57	24	18
A jó szexuális élettel kapcsolatos ismeretek	57	32	11
A szexuális élet tudatos irányítása, modern fogamzásgátlási módszerek	39	46	15
A gyermekszülésre, a szülés gyakorlatára vonatkozó ismeretek	29	48	23
A jó családi élet, a család érzelmi életére, egyensúlyára vonatkozó pszichológiai kérdések	58	32	10
A családi, háztartási munkák megszervezése, jó, ésszerű elosztása	30	45	25
A nők helyzete a munkahelyen és a családban	36	46	17
A helyes jövedelem-beosztás, családi gazdálkodás	33	48	19
Az ún. „felnőtt élet” megalapozására vonatkozó, alapvető ismeretek	72	23	5

5. táblázat

A témák megnevezése (rövidítve)	Az érdeklődés intenzitása az átlagoshoz viszonyítva	
	sokkal nagyobb	sokkal kisebb
Pályaválasztás	középiskolások	munkásfiatalok
Jó szexuális élet	–	–
Fogamzásgátlási ismeretek	–	munkásfiatalok
Szülési ismeretek	lányok mindhárom almintában	–
Gyermeknevelés	lányok mindhárom almintában	–
Családi élet	–	középiskolások
Háztartás	ipari tanuló- és munkáslányok	–
Jövedelem-beosztás	munkásfiatalok és fiúk mindhárom almintában	középiskolások
Felnőtt élettel kapcsolatos ismeretek	munkás- és ipari tanuló lányok	középiskolások

10, különböző témakört tartalmazó listát nyújtottunk át a kérdezeteknek, kérve őket, mindegyikről mondják meg: nagyon érdeklí-e őket, nem különösebben, de azért igen, vagy pedig egyáltalán nem érdeklí őket az illető témakör.

Az egyes témakörökkel kapcsolatban válaszadóink az érdeklődés alábbi intenzitásáról számoltak be:

Az érdeklődési intenzitás rangsora önmagáért beszél, a próbafelvétel során ezen belül néhány rétegspecifikus jellemzőt is megfigyelhettünk:

Az őket nagyon érdeklő témakörökből valamennyi foglalkozási csoport elsősorban olvasmányokból, másodsorban a televízióból talál megfelelő informatív anyagot, legkevésbé pedig a rádió műsoraiból. Részletesebb elemzés lenne szükséges ahhoz, hogy a kutatási eredmények orientáló hatást gyakoroljanak a rétegspecifikus ifjúsági műsorok készítésére.

A „házassághoz fontos” értékekről, s azok megszerzési lehetőségeiről alkotott vélemények

Az érdeklődési preferenciákhoz hasonlóan egyik kérdésblokkunkkal azt kívántuk vizsgálni: melyek azok az értékek (részben anyagiak, részben szellemiek, részben bizonyos készségek, ismeretek), amelyek meglé-

te már a házasságkötés pillanatában szükséges a fiatalok szerint, továbbá, milyenek találják ezek megszerzési lehetőségeit.

Érdekes megfigyelni, hogy a fiúk és a lányok értékpreferenciái a különböző családi szerepek tradícióinak felelnek meg. A rangsor mellett közölt értékek az adott preferencia iránti igény és megszerzési lehetőségéről alkotott vélemény közötti százalékpontos különbséget fejezik ki. Minél közelebb áll ez az érték az 1-hez, annál valószínűbb, hogy a válaszadók úgy látják: a megszerzés lehetősége megfelel a szükségletnek, igénynek. Az 1-nél jelentősen magasabb pozitív érték azt fejezi ki, hogy a megszerzési lehetőségek messze meghaladják a szükségleteket, igényeket, és fordítva, minél alacsonyabb a negatív érték, annál inkább arról van szó, hogy a megszerzés lehetőségei messze elmaradnak a szükségletektől, igényektől.

6. táblázat. A fiúk és lányok értékpreferenciái

FIÚK			LÁNYOK		
Rang-sor	Házassághoz fontos	A megszerzés lehetősége	Rang-sor	Házassághoz fontos	A megszerzés lehetősége
1.	Önálló jövedelem	-12	1.	Önálló jövedelem	-21
2.	Azonos gondolkodásmód	6	2.	Azonos gondolkodásmód	2
3.	Szexuális összhang	19	3.	Gyakorlat a főzésben	24
4.	Befejezett iskola, szak-képzettség	-3	4.	Gyakorlat az egyéb háztartási munkákban	30
5.	Önálló lakás	-34	5.	Befejezett iskola, szak-képzettség	1
6.	Gyakorlat a főzésben	35	6.	Szexuális összhang	16
7.	Családtervezési gyakorlat, fogamzásgátlási ismeretek	28	7.	Önálló lakás	-30
8.	Gyakorlat a pénz beosztásában	47	8.	Családtervezési gyakorlat, fogamzásgátlási ismeretek	33
9.	Anyagiak a háztartás berendezéséhez	8	9.	Gyakorlat a pénz beosztásában	18
10.	Gyakorlat az egyéb háztartási munkákban	48	10.	Anyagiak a háztartás berendezéséhez	-11

A korszerűsödő szemléletmódra jellemzően a vizsgált korosztály az első öt érték között említi az önálló jövedelem mellett a megfelelő képzettség fontosságát. Ezzel együtt ismét a tradicionális normák erősségére gondolhatunk, amikor azt látjuk, hogy a lányok – a fiúk által erősen preferált szexuális összhanggal és az önálló lakás meglétével szemben – inkább a főzésben és egyéb háztartási munkákban való jártasságot részesítik előnyben.

Érthető módon az önálló lakás megszerzése tekintetében a leginkább pesszimisták a fiatalok. Az önálló jövedelem megszerzésében mutatkozó pesszimizmust részben az is magyarázza, hogy ez a válaszalternatíva a kérdőívben ezzel a kiegészítéssel szerepelt: „önálló jövedelem, amelyből segítség nélkül meg lehet élni”. Ismeretes, hogy a családalapító fiatalok igen nagy többsége – legalábbis az első 1–2 évben még szülői, rokonai segítségre szorul. Az iskolai végzettségnek és a szakmai képezésnek megfelelő elhelyezkedést illetően viszont a lehetőségek az igényeknek megfelelőek.

A „szubjektívebb” értékek megítélése, amelyek megszerzése voltaképpen az egyéni adottságokon, elhatározásokon, ambíciókon múlik, igen optimista. (Gondolkodásmód, szexuális összhang, fogamzásgátlási ismeretek, főzési, háztartási gyakorlat stb.)

Az igények és szükségletek egybevetése a fiúknál és a lányoknál egy pontban tér el jelentősebben: a háztartás berendezéséhez szükséges anyagiak terén. Itt a fiúk inkább optimisták, a lányok pedig inkább pesszimisták, s ez valószínűleg annak tudható be, hogy a 14–18 éves lányok realisabban tudják értékelni a háztartáshoz szükséges berendezések „leltárát” és árát, mint a hasonló korú fiúk.

*A tájékozódás lehetőségei és igényei néhány,
az ifjúságot érintő témakörben. A tömegkommunikációs
tartalmakkal kapcsolatos igények*

Hat témával kapcsolatban vizsgáltuk meg, hogy azokban a kérdezettek véleményei szerint

- a) mennyire jók a tájékozódás lehetőségei általában
- b) mennyire tájékoztatják a témákról őket a szülők, és
- c) szeretnék-e, ha e témákkal többet foglalkozna a rádió és a televízió.

A vizsgált témák a következők voltak:

- továbbtanulás, megfelelő szakma szerzése;
- a megfelelő foglalkozás, megfelelő munkakör kiválasztása;
- a szakmán, tanuláson kívüli, egyéb érdeklődés kielégítése, színvonalas szórakozás, szabad idő eltöltése;
- a szexuális életre vonatkozó, korszerű ismeretek, a modern fogamzásgátlás;
- olyan ismeretek, amelyek egy fiatal számára fontosak ahhoz, hogy önálló családi életet kezdjen;
- ismeretek olyan alapvető állami intézkedésekre vonatkozóan, amelyek a fiatalok önálló családalapítását érintik.

Az egyes témák említési gyakoriságai alapján kialakított rangsornak az összes megkérdezettre vonatkozó súlyozott átlagát jelző mutató szerint az alábbi helyezési átlagok alakultak ki:

7. táblázat. *Aszerint, hogy mennyire jók a tájékozódás lehetőségei általában*

Rangsor	Témakörök	Helyezési átlag
1.	Továbbtanulás, szakma	1,6
2.	Érdeklődés, színvonalas szórakozás, szabadidő	2,0
3.	Szexuális ismeretek	3,0
4.	Foglalkozás, munkahelyválasztás	3,5
5.	Ismeretek az önálló családi életéről	5,1
6.	Családalapítással kapcsolatos állami intézkedések	5,7

Megfigyelhettük, hogy a rangsorban utolsó két helyen szereplő témakör minden vizsgált almintában az 5. és 6. helyre került, az önálló családi élet megkezdésében érzik tehát magukat a legkevésbé informátnak a fiatalok.

A rangsorban előkelő, második helyen álló témakör helyezése viszont eltérő volt a budapesti és vidéki kérdezettekénél: mindhárom foglalkozási csoporton belül a fővárosiaknál első, a vidékieknél pedig harmadik helyre került a szabadidőtöltésről való tájékozottság lehetőségének megítélése.

8. táblázat. b) Aszerint, hogy a szülők mennyire tájékoztatják őket

Rangsor	Témakörök	Helyezési átlag
1.	Foglalkozás, munkahelyválasztás	2,1
2.	Továbbtanulás, szakma	2,5
3.	Ismeretek az önálló családi életéről	2,6
4-5.	Szexuális ismeretek	3,8
4-5.	Érdeklődés, színvonalas szórakozás, szabad idő	3,8
6.	Családalapítással kapcsolatos állami intézkedések	6,0

A vizsgált témakörökről való általános tájékozódási lehetőségekben kialakult rangsorhoz képest most eléggé lényeges változásokat tapasztalhattunk. A helyezési átlagok nem húzódnak úgy szét, mint az előző esetben, hanem három különálló blokk látszik kialakulni:

- a szülők gyerekeiket elsősorban a foglalkozás, munkahely, továbbtanulási forma, szakma megválasztásában orientálják, továbbá – ezekkel csaknem egyenlő mértékében – az önálló családi élet megkezdéséhez nyújtanak ismeretet,
- a közepesnél rosszabb tájékoztatást nyújtanak gyermekeiknek szexuális ismeretek terén, továbbá színvonalas szórakozás, szabadidőtöltés tekintetében,
- legkevésbé pedig a fiatal, családalapítás előtt álló fiatalokat érintő állami intézkedésekről tájékoztatják őket.

A továbbtanulás, szakmaválasztás terén leginkább a munkásfiatalok hiányolják a szülői tanácsadást. Legnagyobb mértékben – valamennyi vizsgált témakört illetően – a középiskolások számíthatnak a szülői tájékoztatásra. A lányok minden témakörben lényegesen több tájékoztatást kapnak szüleiktől, mint a fiúk, s ez különösen érvényes a családra, a családi életre való felkészítés terén. (Valószínűnek tarthatjuk, hogy a lányok igényei is nagyobbak a szülői tanácsadás iránt, mint a fiúkéi.)

A rangsorolás mutatóit tekintve azt is megállapíthatjuk, hogy a szülők csak kismértékben tudják pótolni azt az információhiányt, amelyet az adott témakörben *általánosan* tapasztalnak a megkérdezettek.

9. táblázat. *Aszerint, hogy szeretnék-e, ha a tömegkommunikációs eszközök e témakörökről tájékoztatnák őket*

Rangsor	Témakörök	Helyezési átlag
1.	Ismeretek az önálló családi életéről	1,7
2.	Érdeklődés, színvonalas szórakozás, szabadidő	2,8
3.	Családalapítással kapcsolatos állami intézkedések	2,8
4.	Továbbtanulás, szakma	3,8
5–6.	Szexuális ismeretek	5,0
5–6.	Foglalkozás, munkahelyválasztás	5,0

A rangsor ismét változott: most azok a témák kerültek az első helyekre, amelyekről a fiatalok szerint a tájékozódás lehetőségei általában a legrosszabbak: az önálló családalapítással és az erre vonatkozó állami intézkedésekkel kapcsolatos kérdések. A vizsgált mezőnyön belül ezekben várnának tájékoztatást a rádiótól, televíziótól. (Az, hogy a színvonalas szórakozásra vonatkozó, fokozott igények is a rangsor elején szerepelnek – természetesnek tekinthető.) Legkevésbé a foglalkozás, munkahelyválasztás és a szexuális ismeretek terén gondolják a tömegkommunikációs eszközöket a tájékozódás forrásainak.

Szembevetünk az ipari tanulók és a munkásfiatalok szinte minden témakörnél megmutatkozó, fokozottabb igényessége a rádióval, televízióval szemben – a középiskolások, kivált a budapesti diákok arányaihoz képest. Úgy véljük, önáluk a legerősebb az igény arra, hogy a hiányos szülői tájékoztatást a tömegkommunikációs eszközökkel pótolják. Azt is érdemes volt megfigyelni, hogy a továbbtanulás, valamint a pályaválasztás terén a lányok sokkal jobban szeretnék támaszkodni a tömegkommunikációs eszközök információira, mint a fiúk, a fiúk igényei viszont a színvonalas szórakozás, szabadidőtöltés és szexuális ismeretszerzés tekintetében haladják meg a lányok igényeit.

Válaszadóinkat arról is megkérdeztük: az általuk igényelt témakörökről milyen műsortípus formájában szeretnék legtöbbet hallani, látni a televízióban, rádióban. E kérdésünk – úgy véljük – sokat segítene a fiatalokat érintő témakörök megfelelő műsorformáinak kidolgozásában. Tapasztalataink a következők voltak:

- a) A fiatalokkal készített riport- és dokumentumműsor-forma, amely pozitív és negatív példákkal mutatja be, milyen problémái is vannak az érintett területeken a fiataloknak – csak kismértékben vonzza az érdeklődést. (Átlagosan 11% tartaná ezt jónak.)
- b) Már nagyobb érdeklődésre tarthatnának számot – átlagosan 31% vélekedett így – a vitaműsorok, amelyekben a fiatalok elmondhatják véleményüket, megvitathatják a kérdéseket.
- c) Legnagyobb érdeklődésre azok a műsorok számíthatnának, amelyekben szakemberek válaszolnak olyan kérdésekre, amelyeket a témához kapcsolódóan előzetesen bárki feltehet. (E műsorformát a kérdezettek 41%-a javasolta.)

Igen figyelemreméltó, hogy a többségi vélemény az ipari tanulók és a munkásfiatalok érdeklődését jelzi, míg a középiskolások inkább az előző formára, a vitaműsorokra szavaznak.

Érdekes volt a fiúk és a lányok közti véleménykülönbség is: valamennyi almintán belül azt találtuk, hogy a lányok inkább vitaműsorok formájában szeretnének tájékozódni a számukra érdekes témákról, a fiúk pedig inkább a szakember – kérdéseikre adott – válaszát hallgatnák szívesen.

*Életmód és közérzet az idősödés korában**

A népesség öregedése Európa egészére jellemző, és a folyamat még korántsem zárult le. Az előreszámítások szerint néhány évtized múlva egyes országokban a 40%-ot közelíti a 60 éven felüliek aránya, és ehhez fokról-fokra felzárkóznak a ma még fiatalabb korstruktúrájú, újonnan csatlakozó országok is. Magyarországon például 2050-ben a 60 éven felüliek a népesség több mint 36%-át teszik majd ki (World Population Prospects, 2001; Ezüstkör, 2003: 25. oldal). Ez a társadalmi cselekvésben is egyfajta paradigmaváltást tesz szükségessé. A feladatok egyik részét az idősokorúak ellátása, a nyugdíj-ellátás, egészségügyi ellátás problémái jelentik, ami várhatóan a nyugdíj-rendszer, a társadalombiztosítási rendszer átalakítását is szükségessé teszi, s ez nem lesz mentes generációs konfliktusoktól. A másik oldalon az áll: vajon milyen minőségű élet vár e növekvő arányú népességcsoportra, hogyan tudják minél hosszabb ideig megőrizni egészségüket, aktivitásukat, hogyan tudnak alkalmazkodni a nyugdíjas életmódhoz. Ez utóbbi kérdések egyre aktuálisabbá válnak az idősokutatásokban (szociál-gerontológiában).

Ebben a tanulmányban az idősödés korában lévő, 60–75 év közötti népesség életminőségének néhány jellegzetességét igyekszünk megmutatni. Először az idős korba lépés három nagy, sorsfordító veszteségéről szólnunk. Ezt követően az idősokori „visszavonulásnak” a mindennapi aktivitásban, az igényszint, az életstílus leépülésében mutatkozó jeleivel foglalkozunk. Végül azt mutatjuk be, hogy az idősödő korosztály visszatekintve milyenek találja eddigi életkörülményeit és milyenek a jövőre vonatkozó várakozásaik.¹

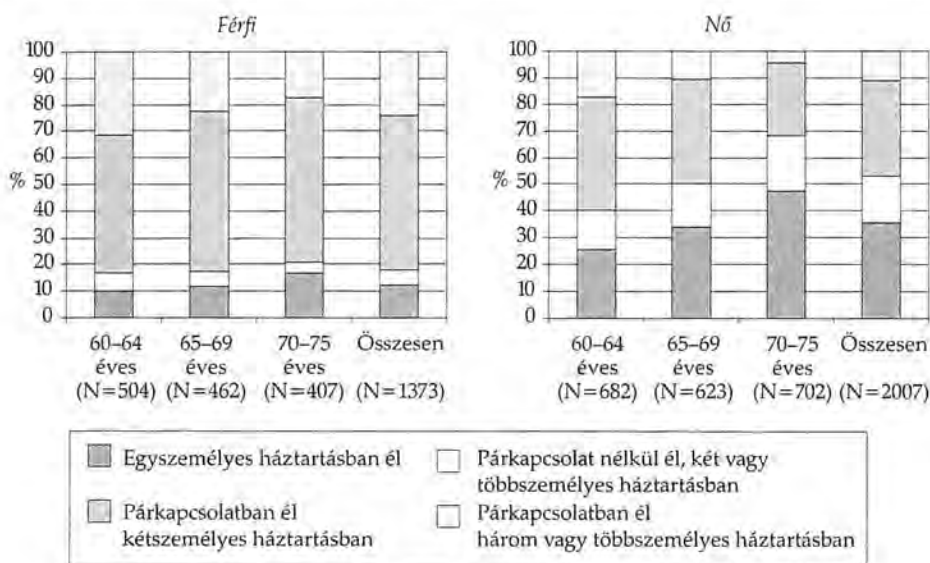
* S. Molnár Edit: Életmód és közérzet az idősödés korában. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Ríport*. Budapest, Tárki, 2004. 152–164. o.

¹ Az adatok a Népeségstudományi Kutatóintézet 2001/2002 fordulóján indított demográfiai panel-vizsgálata első kérdezési hullámának adatbázisából származnak. Egy több mint 16 ezer 18-75 év közötti férfit és nőt reprezentáló országos mintát kérdezték ki, amelynek 20%-a töltötte be 60-ik évét, de 75 évesnél nem voltak idősebbek. A 2. kérdezési hullámot 2004/2005-ben hajtják végre.

*Belépés az időödés korába
– három sorsfordító változás*

Az első maga a gazdasági aktivitás megszűnése és az ezzel járó jövedelemcsökkenés, ami a 2001/2002 fordulóján 60–75 év közötti férfiak nagy többségénél már a 60-ik évük betöltése előtt lezajlott, a hasonló korú nők közel 80%-a esetében pedig legalább 5 évvel korábban. Ez részben a hosszú ideig rendkívül alacsony nyugdíjazási korhatárral függ össze. (A mai 62 éves korhatárhoz képest a mintába került 60 éven felüli nők még hivatalosan is 55, a férfiak 60 éves korban mehettek nyugdíjba.) Az 1990-es évek elején – összefüggésben a társadalmi-gazdasági változásokkal – a munkanélküliség elől is sokan kényszerültek erre a lépésre. Népszámlálási adatok szerint 1990-ben a 60 éven felülieknek még 24%-a volt gazdaságilag aktív, 1996-ra azonban ez 2,5%-ra csökkent le. (Azóta az arány valamivel kedvezőbb, de ez nem változtat azon a tényen, hogy a nyugdíjkorhatárt elért emberek gyakorlatilag eltűnnek a munkaerőpiacról.) Így mire elérik a 60-ik évet – önkéntesen, kényszerű módon, vagy a bizonytalanság elől menekülve – de kevés kivétellel mindenki átéli a gazdasági aktivitás megszűnésének, az egzisztenciavesztésnek, a jövedelemcsökkenésnek korántsem felemelő élményét.

A második, sorsfordító változás a családi együttélés típusaiban következik be. A házastárs/élettárs halála, a megözvegyülés következtében sokak számára éppen 60 és 75 év között zárul le a klasszikus „családi életciklus”. Jórészt erre az életszakaszra esik a gyermek(ek) szülői családból való végleges kiválása is. E két családi esemény – hasonlóan a nyugdíjba vonuláshoz – az érintetteket újfajta életmód kialakítása felé tereli. A háztartás egyszemélyessé alakul, vagy az idős pár magára marad. Egy további családforma, ha az egyedül maradt szülő (többnyire az idős özvegy nő) arra kényszerül, hogy önállóságát feladva, akár mint „befogadó”, akár mint „befogadott”, összeköltözzön gyermekével, és a továbbiakban a fiatal család, háztartás „peremén” éljen. A háztartási jövedelmek vizsgálatai egyértelműen alátámasztják ennek az együttélési formának a kényszer-jellegét: az összeköltözés inkább az alacsonyabb jövedelmű családok választása (Salamin, 2004; Dobossy-S. Molnár-Virágh, 2003: 77–82. oldal).

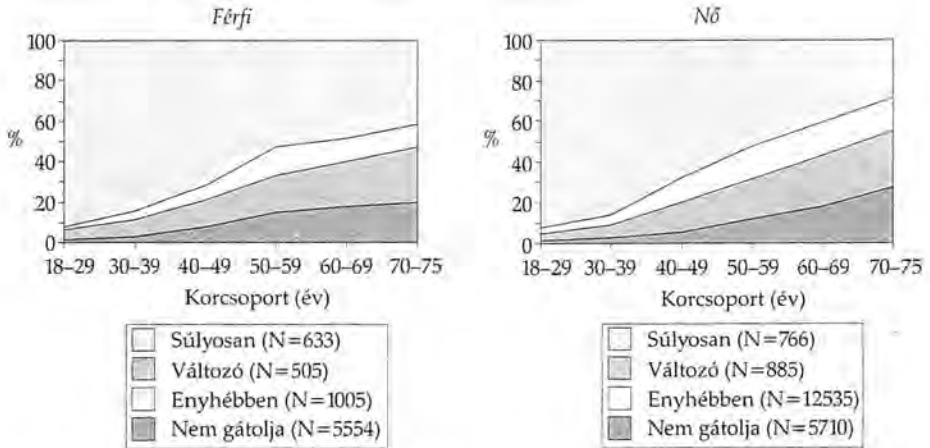

1. ábra. A 60-75 éves válaszadók családi együttélési típusai korcsoport és nemek szerint

A változások dinamikája markánsan eltér a 60 és 75 év közötti női és férfi- népességben. A nők körében 15 éven belül csaknem megduplázódik az egyszemélyes háztartást alkotók aránya, és ugyanilyen mértékben csökken a párkapcsolatban élőké. A férfiaknál más a helyzet. A 75-ik év vége felé közeledve kissé náluk is növekszik az egyszemélyes háztartásban élők hányada, de növekszik a kétszemélyes, párkapcsolatos családot alkotóké is. Mögötte az áll, hogy feleségeik és gyermekeik fiatalabbak, így a gyermekek nagy része édesapjának csak ebben az életszakaszában kezd kiválni a családból – ez a hasonló korú nők gyermekeinél már korábban megtörtént. Más szóval: a férfiak családi életciklusa a nőkhöz képest hosszabban, elnyúlóbban zárul le, igaz később is veszi kezdetét.

Harmadik változás az *egészségi állapot megromlása*. Az egészségügyi statisztikák adatai arra vallanak, hogy az időskorúak gyakrabban szorulnak orvosi kezelésre. 2001-ben például a kórházban kezelték egyharmadát, a járóbeteg-szakellátások klinikai szakrendeléseinek 20%-át 65 éven felüliek tették ki (Paksy, 2004). Ennél többet mond az egészségi állapot szubjektív megítélése, mivel az a kérdés, hogy „mindennapi tevékenységeinek ellátását gátolja-e valamilyen egészségi probléma, betegség?” azokhoz is szól, akik az orvostól, egészségügyi intézményektől távol maradnak.

Az életkor előrehaladásával dinamikusan növekszik a kisebb-nagyobb egészségi problémákkal küszködők száma. A nyugdíjas kor küszöbéhez érkezve már egyenesen azok vannak többségben, akik mindennapi tevékenységeiket nehezen tudják csak ellátni.

2. ábra. A mindennapi tevékenységeket különböző mértékben gátló egészségi problémák jelentkezése a 18–75 évesek körében korcsoport és nemek szerint

A férfiak és a nők egészségiállapot-érzékelésében figyelemreméltoak a különbségek. A férfiak kedvezőtlen halandóságuk ellenére is jobb egészségi állapotúnak tartják magukat, mint a nők – az „életben maradtak” úgy tűnik, egészségesebbek. A gyengébb nem ugyanakkor gyakrabban keresi fel az orvosokat problémáival, így betegségtudata is nagyobb a férfiakénál.

A munkaerőpiac végleges elhagyása, a családi életciklus lezárulása s vele együtt a háztartás-összetétel megváltozása, valamint az egészség visszafordíthatatlan megromlása az idős korba lépés három nagy vesztesége. Késleltetésük, a változások ütemének lassítása az egyéneknek és a társadalomnak egyaránt érdeke.

Visszavonulás az aktivitásban, az éle tstílusban, igényszintben

A Központi Statisztikai Hivatal 1999/2000 évi időmérleg-vizsgálata szerint az idősödő korosztály napi időtöltésében a háztartási, ház körüli, a saját gazdaságban végzett munkák és természetesen a különböző sza-

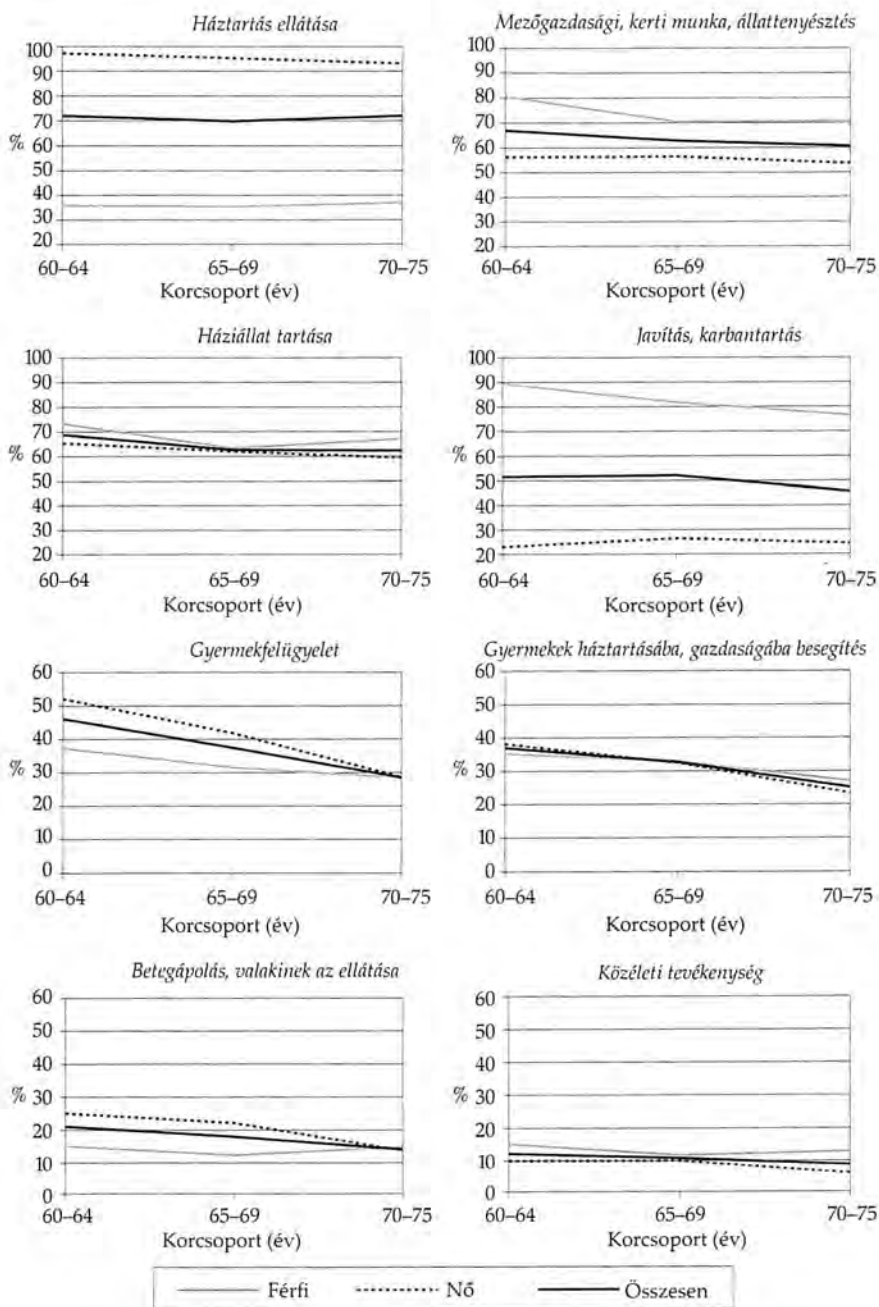
badidős tevékenységek (ezen belül meghatározó módon a tévézésre fordított idő) mennyisége növekszik meg jelentősen a fiatal és középkorú generációkhoz képest. Az életkor növekedésével a nagyobb aktivitást, helyzetváltoztatást, társas együttléteket igénylő tevékenységek fokozatosan leépülnek, és ezek helyét mindinkább a lakáshoz kötődő, kisebb aktivitással járó, passzívabb időtöltés-formák foglalják el (Sebők–Harcsa, 2002: 55–65 oldal). Ebben az egészségi állapotnak is nagy szerepe van.

Az idősödő korosztály életmódja másfajta megközelítéssel is vizsgálható. Mind a szellemi, mind a fizikai kondíció megőrzése érdekében fontos, hogy az idős embereknek legyenek olyan ismétlődő elfoglaltságaik, amelyek teljesítését kötelességüknek érzik, amelyek strukturálják számukra a mindennapokat, amelyek révén hasznosnak érezhetik magukat. A 60–75 év közötti nyugdíjasok nyolc, napi rendszerességgel végzett tevékenységfajtájának rangsora például a következőképpen alakul:

1. A háztartás ellátása /mosás, főzés, bevásárlás stb./ (71,2%),
2. Háziállat /pl. kutya, macska, halak/ tartása (65,2%),
3. Mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés (63,5%),
4. Ház körüli munka, javítás, karbantartás (50,2%),
5. Gyerekek, unokák gondozása, felügyelete (37,7%),
6. Gyerekek háztartásába gazdaságába besegítés (31,7%),
7. Betegápolás, valakinek az ellátása (17,8%),
8. Közéleti tevékenység, önkéntes munka (10,6%).

A „tipikusan női”- és „tipikusan férfi”-elfoglaltságok idős korban is elkülönülnek. A napi feladatoktól való fokozatos visszavonulás azonban mindkét nem esetében jól érzékelhető. Különösen áll ez a gyermekek, unokák felügyeletére, illetve a gyermekek gazdaságába, háztartásába való besegítésre – e nagyszülői feladatok 60–75 év között zuhanásszerűen csökkennek. Ezzel valószínűleg a fiatal generációktól való távolodás is felgyorsul.

A párkapcsolat fennállása érthető módon nagyobb aktivitást, mozgalmasabb, eseménydúsabb tevékenységstruktúrát biztosít az idősek számára, míg az egyszemélyes háztartásban élő nőket szinte teljesen leköti a háztartás ellátása. Az egészségi állapot romlása pedig egyértelműen arra indítja az idős embereket, hogy kevesebb napi feladatra vállalkozzanak. A súlyosabb egészségi akadályokat érzékelők között (az egészségesekhez képest) mintegy 15 százalékponttal kisebb azok hányada, akiknek aktivitást igénylő, hasznos napi elfoglaltságaik vannak.

3. ábra. A rendszeres feladatokat ellátó 60-75 éves nyugdíjasok arányai nem és korcsoport szerint

ÉLETMÓD ÉS KÖZÉRZET AZ IDŐSÖDÉS KORÁBAN

1. táblázat. Egyes életstíluselemek megvalósítása és a hiányok okai korcsoportok szerint (%)

Életstíluselemek	18–59 éves	60–64 éves	65–69 éves	70–75 éves	Összesen
Új ruhák vásárlása					
– megteszi	36,6	13,7	10,3	6,9	31,6
– nincs rá pénze	39,3	35,0	29,5	23,3	37,2
– nem igényli	23,1	51,3	60,2	69,7	31,6
Bútorok cseréje					
– megteszi	13,6	10,3	6,8	3,2	12,2
– nincs rá pénze	40,4	33,1	28,9	21,6	37,8
– nem igényli	46,0	56,6	64,3	75,2	50,0
Havonta egyszer étterem					
– megteszi	13,4	6,6	3,9	3,3	11,5
– nincs rá pénze	29,8	24,8	22,0	17,2	28,1
– nem igényli	56,9	69,6	74,2	79,4	60,5
Vacsoravendég hívása					
– megteszi	27,0	16,8	15,1	12,0	24,4
– nincs rá pénze	15,5	12,1	10,2	8,5	14,4
– nem igényli	57,5	71,1	74,6	79,6	61,2
Havonta színház, múzeum, hangverseny					
– megteszi	14,4	8,8	8,6	6,5	13,1
– nincs rá pénze	22,4	21,0	21,4	16,9	22,4
– nem igényli	64,5	70,2	70,8	76,6	64,5
Évi 1 heti üdülés					
– megteszi	40,5	20,9	18,0	13,3	35,8
– nincs rá pénze	42,4	46,3	42,5	37,5	42,4
– nem igényli	17,0	42,5	39,5	49,2	21,8

Ez alól egyedül a háztartási munka kivétel, ezt – legalábbis 75 éves korig – a nők szinte teljes köre ellátja, akár vannak, akár nincsenek egészségi nehézségeik.

Az aktivitás csökkenésével együtt az életstílus, az igények leépülése is intenzívebbé válik. Korcsoportról korcsoportra csökken azok aránya, akik különböző életstílusbeli hiányaikat *anyagilag okokkal* indokolják, és növekszik azoké, akik szerint azokra „*nincsen is szükségük*”, akik a „jó már nekem így is” – szemléletmódot teszik magukévá.

Az „igények visszavonulásának” tendenciája – mint látható – az üdülés vonatkozásában nem érvényesül, ez iránt erős igény mutatkozik az idősek részéről. Az évi egyhetes üdülés e korosztály számára többnyire rekreációt szolgáló gyógykúrát, gyógyfürdőt jelent, ám ennek igénybevétele mintegy 40%-uk számára anyagilag kivitelezhetetlen.

Az életkörülmények érzékelése – tapasztalatok és jövőre vonatkozó várakozások

A 18–75 év közötti népesség 2001/2002 fordulóján „erős közepes”-re értékelte *jelenlegi életkörülményeit*; egy 11 fokú skálán (0=legrosszabb, 10=legjobb) az osztályzatok átlaga 5,84 pont. Erre a szintre rosszabb helyzetből jutottak. *Életük eddigi alakulásáról* ugyanis ennél kedvezőbben vélekednek az emberek, az osztályozás hasonló módja alapján átlagosan 6,49 pontot számolhattunk. Ezzel összhangban a teljes mintának csupán egyharmada tapasztalta azt, hogy 1990 (vagyis a rendszerváltozás) óta *életkörülményeik romlottak*. Óriási azonban a szakadék e helyzet-értékelések és „*a saját maguk számára „megérdemeltnek tartott életkörülmények”*” osztályozása között (8,49 pont). Ennek az inkonzisztenciának sokféle oka lehet, amelyek elemzésére ezúttal nincs módunk kitérni.

Az idősödő (60–75 év közötti) generáció – kis lemaradással ugyan – de jól illeszkedik az országos átlaghoz (osztályzat-átlagaik 0,1–0,8 ponttal maradnak le a 60 évesnél fiatalabbakétól). Nagyobb eltérés mutatkozik az életkörülmények 10 éves alakulásának megítélésében: az idősödő korosztályban 10 százalékponttal nagyobb azok aránya, akik a rendszerváltozás óta körülményeik romlását tapasztalták (43%). A három sorsfor-

dító változás (a gazdasági aktivitás elvesztése, a párkapcsolat megszűnése és az egészség megromlása) azonban érzékelhető nyomot hagy az életkörülmények megítélésében is.

Legkritikusabbnak a „friss nyugdíjasok”, a 60–64 év közöttiek bizonyulnak. Ennek az lehet az oka, hogy leginkább ők szembesülnek (szinte egyik napról a másikra) az egzisztenciavesztéssel és a jövedelemcsökkenéssel, a szerényebb körülményekhez való adaptálódás nehézségével. Az életkor előrehaladásával az átállás megpróbáltatásai enyhülnek, az idősebbek egyre inkább megtanulnak alkalmazkodni a megváltozott helyzethez.

2. táblázat . Az életkörülmények megítélése korcsoport, családi helyzet és egészségi állapot szerint

	Megérdemelnék tartott életkörülmények	Jelenlegi életkörülmények	Élete eddigi alakulása	Azok aránya, akik körülményei 1990 óta romlottak (%)
	(osztályzatátlag, 0=legrosszabb, 10= legjobb)			
18–59	8,55	5,86	6,51	32,2
60–64	8,33	5,65	6,39	45,4
65–69	8,29	5,74	6,40	42,7
70–75	8,22	5,89	6,44	39,8
60–75 évesek családi helyzete				
– egyedül él	8,02	5,50	5,85	47,7
– pár nélkül, de családban él	8,14	5,41	5,91	44,3
– párjával kettesben él	8,39	6,01	6,80	38,5
– párjával, de nagyobb családban él	8,41	5,82	6,68	45,3
60–75 évesek egészségi akadályai				
– súlyosak	8,17	5,26	5,64	49,9
– enyhébbek, változóak	8,22	5,72	6,25	45,0
– nincsenek	8,34	6,04	6,65	36,9
60–75 évesek együtt	8,26	5,77	6,43	42,7
18–75 évesek együtt	8,49	5,84	6,49	32,7

A párkapcsolat fennállása jótékonyan befolyásolja az életkörülmények értékelését. Ha párjukkal kettesben élhetnek az idős emberek, mind jelenlegi életkörülményeiket, mind életük eddigi alakulását kedvezőbbnek tartják, mint az országos átlag, és jóval kedvezőbbnek, mint akár az egyedül, akár a nagyobb családban élő, de pár nélkül maradt kortársaik.

A három tényező közül talán az egészségi állapot hat leginkább a helyzetmegítélésekre. Minden szempontból azok látják legsötétebbnek jelenlegi körülményeiket és eddigi életútjukat, akik mindennapi tevékenységét súlyos egészségi problémák gátolják. Egyben ők azok is, akiknél legnagyobb a távolság a „megérdemeltnek tartott” és a ténylegesen tapasztalt életkörülmények között.

Arra, hogy a „megérdemeltnek tartott életkörülményeket” akár az *elkövetkező 5 év múlva*, akár általánosságban, a *jövőbeli kilátásokra* gondolva megközelíthetik-e, gyakorlatilag senki nem számít, se a fiatalok, se az idő-

3. táblázat. Jövőre vonatkozó várakozások a jelenlegi helyzethez viszonyítva* (%)

Korcsoport (év)	5 év múlva reálisan várható életkörülmények	Jövőbeli kilátások
	100% = jelenlegi életkörülmények	
18–59	113,0	110,6
60–64	97,9	99,5
65–69	96,0	97,0
70–75	95,9	95,2
60–75 évesek családi helyzete		
– egyedül él	96,5	92,7
– pár nélkül, de családban él	99,1	97,2
– párjával kettesben él	95,5	98,0
– párjával, de nagyobb családban él	97,1	100,5
60–75 évesek egészségi akadályai		
– súlyosak	92,0	86,8
– enyhébbek, változóak	97,2	78,3
– nincsenek	97,8	100,3
60–75 évesek együtt	96,4	97,1
18–75 évesek együtt	109,8	107,9

sek. A generációk jövőképéről realisabban informál, ha várakozásaikat, reményeiket a jelenlegi életkörülmények értékeléséhez viszonyítjuk.

Az idősödő korosztály azzal számol, hogy mostani életkörülményeit sem rövid, sem hosszabb távon nem tudja megőrizni. Ez alól azok jelentenek – egyelőre – kivételt, akik most még teljes családban (párjukkal, gyermekeikkel) élnek, illetve akiknek nincsenek egészségi problémáik – ők hosszabb távon még helyzetük némi javulásában is reménykednek. Legpesszimistábbak az egyedül élő, de még inkább az egészségi akadályokkal küszködő idős emberek, az a két kritikus csoport, amelynek száma és aránya az életkor előrehaladásával gyorsuló ütemben növekszik.

Az „időskori visszavonulás” néhány, 60–75 év között már jól kitapintható jellegzetességéről (a mindennapi aktivitás, az életstílus, az igény-szint leépülése és a pesszimistább jövőkép jeleiről) ezúttal egy keresztmetszetszerű képet adtunk. Hogy a nyugdíjas lét, a családi helyzet, az egészségi állapot és számos más társadalmi-demográfiai tényező (például a munkatörténet, az iskolázottság, a lakóhely) hogyan gyorsítja vagy lassítja az öregedés folyamatát, azt az *egyéni életutak követése* révén lehet csak hézagmentesen magyarázni. Erre a 2004/2005-ben sorra kerülő második kérdezési hullám adatai nyújtanak majd lehetőséget.

Hivatkozások

- Dobossy Imre-S. Molnár Edit-Virágh Eszter (2003):* Öregedés és társadalmi környezet. KSH NKI Műhelytanulmányok 3. sz., 77–82.
- Harcza István-Sebők Csilla (2002):* A népesség időfelhasználása 1986/87-ben és 1999/2000-ben. Életmód-Időmérleg, KSH. 50–65.
- Ezüstkor – Időskorúak Magyarországon – 2002. (2003).* Adattár, KSH-ESZCSM, 130 old. 1. Időskorú népesség c. fejezet, 3–12. oldal és 2.6. tábla, 25.
- Paksy András (2004):* Az időskorúak egészségi állapotának jellemzői, Budapest, KSH.
- Salamin Pálné (2004):* Az idősek megélhetési viszonyai a 2002. évi Háztartási Költségvetési Felvétel tükrében. In: Giczi Johanna-Sághi Gábor (szerk.): Időskorúak Magyarországon. Budapest, KSH, 123–141. o.
- World Population Prospects. The Revision (2001). United Nations, New York.

Magyar szólások és közmondások az öregségről*

(Tartalomelemzés)

Az öregedéssel, az idős emberekkel való együttéléssel kapcsolatos, ma élő előítéletek között számos olyan van, amelyek eredete feltehetően régebbi korokra nyúlik vissza. Vizsgálatunk egyik lehetséges forrásául kínálkoztak azok a magyar szólások és közmondások, amelyek az öregekkel való együttélés tapasztalatait, ennek az együttélésnek, az öregekkel való bánásmódnak a normatíváit sűrítik magukba.

Összegyűjtésük a MAGYAR SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK című, O. Nagy Gábor által összeállított gyűjteményből történt, amely – mintegy húszezer szólást, közmondást tartalmazva – ma a legteljesebbnek tekinthető.¹ Megfelelő tartalmi csoportosítás után bőven meríthettünk belőle a véleménykutatás kérdőív-kérdéseinek elkészítéséhez is. Más oldalról pedig úgy találtuk, talán nem lenne érdektelen ezen az anyagon egy olyan célzatú, leegyszerűsített tartalmi elemzést elvégezni, amely azt próbálja megfejteni: *üzennek-e számunkra, a ma embere számára valamit a régi idők közmondásai.*

Nem szakterületünk, így nem is vállalkozhatunk annak kifejtésére, hogy a szólások és közmondások milyen funkciókkal alakultak ki, s hogyan módosultak tartalmukban, jelentésükben, az adott környezettől, kortól függően. (Érdekes, hogy erre vonatkozóan a népszerű, de a szűkebb szakmai közönségnek szánt lexikonok, s egyéb anyagok sem kínálnak sok támaszt.)

De ahhoz aligha fér kétség, hogy kisebb-nagyobb közösségek konszenzusa alapján kikristályosodott véleményelemeket tartalmaznak, tömör és frappáns megfogalmazásúak, szuggesztív erővel bírnak, mai

* Pataki Judit–S. Molnár Edit: Magyar szólások és közmondások az öregségről. In: „Túl van már az innen”: vélemények és előítéletek az öregségről. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont–Magyar Rádió, 1983. 65–87. o.

¹ A tartalomelemzés alapját 160 közmondás képezte, amelyeket a Mutatóban található, témánkhoz közvetlenül kapcsolódó címszavak segítségével gyűjtöttünk ki.

szakkifejezéssel élve véleménybefolyásoló – így is mondhatnánk: tömegkommunikációs – funkciójuk van.

Úgy gondoljuk, akkor, amikor oly kevés forrással rendelkezünk a különböző magatartásokat, cselekvéseket vezérlő, orientáló, régebbi korokra jellemző értékek, normák megismeréséhez, általánosságban is gyakrabban fordulhatnánk ehhez a sajátos műfajú, és tartalmában gazdag anyaghoz.

Jóllehet, a mi próbálkozásunk is magán viseli a hagyománynélküliség jegyeit, előre kell bocsájtanunk, hogy éppen a rendelkezésünkre álló anyag jellege miatt tartalomelemzésünk számos olyan kérdésre nem tud felelni, amelyre egyébként maga a módszer lehetőséget adna.

Így például eleve számolnunk kell azzal, hogy – minden „gyűjtemény”, lexikon, szótár stb. – a közmondások gyűjteménye is rendelkezik olyan korlátokkal, amelyek az egyes tartalmi csoportok nagyságának, súlyának, gyakoriságainak értelmezésekor óvatosságra kell, hogy intsenek. Például azt, hogy az öreg emberek *fizikai állapotáról* jóval több közmondás van, mint az öregek *igényeiről*, e korlátok miatt nem magyarázhatjuk teljes biztonsággal úgy, hogy az öregkorral kapcsolatos vélemények, előítéletek nagyobb súlyt helyeznek az előbbire, mint az utóbbira, csupán csak sejthetjük, hogy valószínűleg erről is szó van.

Gyűjteményünk tartalmaz olyan szólásokat, közmondásokat is, amelyeket több értelemben használtak. Ilyen például a KÖNNYEN HULL AZ ÉRETT GYÜMÖLCS, amelynek egyik jelentése: az öreg embert olyan betegség is elviszi, amelyet a fiatal még kihever, a másik: akkor lehet valamit könnyen elérni, megszerezni, ha eljött az ideje. Vagy a TÚL VAN MÁR AZ INNENEN, amely jelenti azt is: leélte már élete javarészét, de azt is: valaki túl van valaminek a kezdeti szakaszán, nem kezdő már valamilyen vonatkozásban. Esetenként egy-egy közmondás értelmezésének kettőnél több variációja is van. Ilyen például a JÓ AZ ÖREG A HÁZNÁL, HA KÁR NINCS, KÁRT CSINÁL, HA BAJ NINCS IS, BAJT CSINÁL (vagy: HA EGY CSEPP ESZE SINCS IS), amelyet egyik jelentésében öregek mondják magukról tréfásan, ha sikerült magukat valamivel hasznossá tenni, ekkor a mi besorolásunk szerint *pozitív kontextusú, ironikus hangvétellű* megfogalmazásról van szó, másik használati módja: ha idős embernek mondják kötődésként, vagy tréfás szemrehányásként, ha valami baj okozott, vagy kárt tett, ekkor kontextusa *negatív*, ám hasz-

nálták arra a (nem öreg) emberre is, aki váratlanul, vagy tudtán kívül helyesen tesz valamit, segít valakinek valamiben. A több jelentéssel bíró szólások, közmondások esetén semmiféle támaszpontunk nincsen arra, hogy azok mely kontextusának használata volt a gyakoribb, az elfogadottabb.

Végül szegényesebb tartalomelemzésünk amiatt is, hogy a feldolgozott szólások és közmondások keletkezési időpontja nem ismert, nem tudunk hát semmit mondani arról, hogy az idők folyamán vajon növekedett-e, vagy pedig csökkent a pozitív; illetőleg negatív kontextusú megfogalmazások száma (ami közvetett módon az öregek iránti tolerancia csökkenésére, vagy növekedésére utalhatna). Valamit azonban mégis megmutatnak egy olyan, régebbi kor tapasztalataiból és életvezetési normáiból, amelyben az életmód egyik fő jellemzője a „nagy család”, az öregekkel szoros családi kötelékben való együttélés volt.

Tartalom

- 1 – Az öregség – természetes állapot, az öregedés a természet rendje
- 2 – Az idős korúak fizikai állapota
- 3 – Az idős korúak szellemi állapota, képességei
- 4 – Az idős korúak szexuális élete
- 5 – Az idős korról járó tulajdonságok
- 6 – Az idős korúak érdemei, hasznuk
- 7 – Az idős korúakkal való bánásmód
- 8 – Az idős korúak igényei.

A tartalmi csoportok e széles skálája jól mutatja, hogy a szólások, közmondások rendkívül érzékenyen rezonálnak az idős korúak életének szinte valamennyi területére, vonatkozására. Tanulságos lehet ez számunkra, hiszen az idős kor szociológiai problémáival foglalkozó kutatások gyakran még ma is hajlamosak azokat kizárólag mint anyagi-szociálpolitikai, vagy egészségügyi problémákat, feladatokat tárgyalni. Csak a nukleáris család mind általánosabbá válása következtében magányosan és céltalanul élő idős korúak növekvő aránya az, ami az utóbbi időben a figyelmet az ún. „emberi vonatkozásokra” is felhívja, arra a pszichikus károsodásra, amely az ismert anyagi és egészségügyi problé-

mákkal közel azonos nagyságrendű lehet, s amelynek mérsékelése soha nem válhat a szociálpolitikai és egészségügyi intézmények kizárólagos feladatává. *A szólások és közmondások e széles skálája éppenséggel azt mutatja, hogy értékeinkben, normáinkban van hagyománya az idős kor valamennyi „emberi problémája” egységben kezelésének.*

Kontextus

Az egyes tartalmi csoportokhoz tartozó közmondások durván három fajta kontextusban jelennek meg.

Tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextusnak neveztük az olyan megfogalmazásokat, amelyek nem emelik ki az öreg embernek sem valamely pozitív tulajdonságát, hasznát, érdemét, sem pedig negatív tulajdonságát, fogyatékoságát, hibáját, csupán „tényszerűen”, mai kifejezéssel élve így is mondhatnánk: az ismeretterjesztés céljából rögzítik az élet e periódusával kapcsolatos tapasztalatokat. (Például SOK KÖHÖGŐ TÁRSSAL JÁR AZ ÖREGSÉG; TAVASSZAL FELFÚJJA A SZÉL A KAPARÉKOT = tavasszal rendszerint jobban érzik magukat és új erőre kapnak azok az öregek is, akik télen sokat betegeskedtek, s ezért legyengültek.)

Pozitív kontextusú megfogalmazás az, amely az öregek pozitív tulajdonságát, hasznát, érdemét emeli ki, például AZ ÖREG A KUTYA(= némely öregember felülmúlja a fiatalokat tehetségben, tudásban, kedélyben), a JOBB A VÉN FA ÁRNYÉKA, MINT AZ IFJU KARDJA(= megbízhatóbb védelem az öregek óvatossága, mint a fiatalok harciassága).

Negatív kontextusú megfogalmazás az, amely az öreg ember ek valamely negatív tulajdonságát, fogyatékoságát, hibáját emeli ki, például NAGY SZOMORÚSÁG KURVÁS VÉNET LÁTNI; CSÚF DOLOG, HA VÉNNEK ESZE KÉSŐN ÉRIK.

Hangvétel

Érdemesnek tűnt egymástól megkülönböztetni a kontextust és a hangvételt, mivel feltűnő volt, hogy – legalábbis a tárgyilagos és a pozitív – kontextus többfajta hangvételben is megjelenhet, s ilyenkor éppenséggel a hangvétel jeleníti meg az adott szólás, közmondás érzelmi atmoszféráját.

Az *ünnepélyes* hangvétel az öregek iránti tiszteletet, megbecsülést, toleranciát sugallja, az *ironikus* hangvétel tréfás élcelődő, csúfolódó, kirívóbb esetekben akár sértő, az öregeket nevetség tárgyává tevő, végül pedig a semleges hangvétel érzelemmentességével mintha azt célozná: vegyük tudomásul, hogy az öregség az életnek olyan velejárója, amelyet – akár tetszik, akár nem – el kell fogadnunk. Attól függően, hogy a különböző hangvételű megfogalmazások mely kontextusokkal kapcsolódnak össze, változhat az adott szólás, közmondás érzelmi atmoszférája, olykor pedig jelentése, funkciója is.

A MEGÉRT GABONÁJA AZ ISTENNEK tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextusa ünnepélyes hangvételű, tiszteletet ébresztő. Kontextus tekintetében ezzel azonos az UNJA MÁR A FRISSET, CSAK A LASZÚT JÁRJA, hiszen csupán azt a közismertényt közli, hogy a nagyon öreg ember lassan tud járni, alig bír mozogni, ironikus hangvétele miatt azonban ez a szomorú tény elfogadhatóbbá, természetesebbé válik.

A korábban már említett példánk (JÓ AZ ÖREG A HÁZNÁL, HA KÁR NINCS IS, KÁRT CSINÁL, HA BAJ NINCS IS, BAJT CSINÁL) esetében a negatív kontextus és az ironikus hangvétel összekapcsolódása inkább tréfálkozóvá teszi a szemrehányást, mintegy kisebbíti az öreg ember fogyatékoságát, s így toleranciát sugalló. Ám az ugyancsak negatív kontextusú MINÉL VÉNEBB, ANNÁL FÖSVÉNYEBB semleges, tényközlő kontextusa már inkább bíráló, vagy bántó.

Hasonlat

Nem lehetett nem figyelni arra, hogy az öregségről szóló közmondások milyen gazdagon élnek a hasonlat eszközeivel, s úgy találjuk, ez nem csak a stílust, a kifejezésmódot teszi rendkívül széppé és plasztikussá, hanem az érzelmi atmoszféra jelentésmódosító funkciójának ellátását is elősegíti. Így például semmiképpen sem találhatjuk véletlennek, hogy a bőségesen használt *vallási motívumok* kizárólag a legelső tartalmi csoportba sorolt közmondásokban (Az öregség természetes állapot, az öregedés a természet rendje) jelennek meg (például VÉNEBB, MINT A BECSEI KRISZTUS; SOKSZOR MEGETTE MÁR A HÚSVÉTI BÁRÁNYT; KIKOPOTT A SÁTOROS ÜNNEPEKBŐL; ÖREG, MINT A SZENT PÉTER SZAMARA; VÉNEBB A TIZPARANCSOLATNÁL), még ha nem

is mindig ünnepélyes, hanem éppenséggel ironikus hangvétellel. A régebbi időkre jellemző életmódnak megfelelően jóval több a *természeti hasonlat* (öreg ló, vén ökör, érett gyümölcs, vén fa, agg eb, hegy, föld stb.), de a *tárgyi világból* vett hasonlatok is igen jellegzetesek (például kaszakő, borotva, köszörűkő, kard), s – ha némileg önkényesen is – e csoport-hoz soroltuk a mindennapi tevékenységre utaló hasonlatokat is (például tánc, vendégjárás, nóta, muzsikus, teherhordás, hadvezetés stb.). Az idős korúak szexuális életéről szóló közmondások csak a természeti hasonlat eszközével élnek (A FIATAL KECSKE IS MEGNYALJA A SÓT, AZ ÖREG MEG ZACSKÓSTUL ELSZALAD VELE; VÉN DARÁZS IS MEGDONGJA A MÉZES KÖRTÉ). Az ünnepélyes hangvétellű megfogalmazások valamivel bővebben élnek a tárgyi hasonlatok, tevékenységekből vett hasonlatok eszközével (AGG, MINT A BELSŐ VÁR, RÉGI BOR JÓ BOR – ÖREG ÉSZ FINOM ÉSZ), míg az ironikus hangvételhez inkább a természeti hasonlatok szolgálnak eszközül (NEHEZEN TANUL A VÉN ÖKÖR, MÉG A BODZAFÁNAK IS KÖSZÖN).

A következőkben bemutatjuk az egyes tartalmi csoportokat, kontextusuk szerint taglalva. Azokban az esetekben, amikor egy-egy közmondás jelentése nehezen érthető, a *Magyar szólások és közmondások* által megadott értelmezéseket is közöljük.

Az öregség – természetes állapot, az öregség a természet rendje

A szólások és közmondások legnagyobb csoportját azok alkotják, amelyek az öregedés folyamatát, a halál bekövetkezését, mint természetes állapotot, mint a dolgok rendjét mutatják be. Kontextusuk *tárgyilagos, ténymegállapító, leíró*. Mint általánosságban, ezeknél is dominál az elcelődő, *ironikus* hangvétel, de itt a legszámottevőbb az *ünnepélyesebb* és a *semleges* megfogalmazás is.

E tartalmi csoport szólásai, közmondásai különösen gazdagon élnek a hasonlat eszközével. Az élet–halál sorsdöntő problémáiról lévén szó, nem véletlen, hogy vallásos motívumok csak ezeknél fordulnak elő, de a természetből és az ember alkotta tárgyi világból vett hasonlatok gazdagsága is annak bizonyítását szolgálja: az ember – ugyanúgy, mint a természet, vagy használati tárgyaink – elkopik, megöregszik, elmúlik.

Ennek hangsúlyozása az öregkorral kapcsolatos szorongások enyhítését, az öregkor iránti megértést szolgálja.

1. Megért gabonája az istennek
2. Öregebb az atyaisten kertésznél
3. Vén, mint az isten kertésze
4. Lefelé jár már a hegyen
5. Nő már a hegy
6. A föld is öregszik
7. Ha a fa megszárad, nem nyersül az meg
8. Agg, mint a belső vár
9. Hatvan felé, hazafelé
10. Vénebb, mint a becsei Krisztus
11. Sokszor megette már a húsvéti bárányt
12. Kikopott a sátoros ünnepekből
13. Öreg, mint a szent Péter szamara
14. Vénebb a tízparancsoltnál
15. Olyan vén, mint Matuzsálem
16. Vénebb a bűnnél
17. Sok pénteket ért már meg
18. Már számlálgatja az ebeket
19. Egyidős a heterénnyel (heterény = fiastyúk)
20. Hosszú belet húztak neki
21. Vénebb a Mátránál
22. Vénebb, mint a mátrai út
23. Vénebb, mint a postaút
24. Vénebb Paksnál
25. Olyan vén, mint az országút
26. Eljárt az idő, mint az öreglányon
27. Túl van már az innenen
28. Öregnek az ajtóban, ifjúnak lesben a halál
29. Legjobb futót is eléri az öregség
30. Elkopik az ember, mint a kaszakő
31. Kelletlen vendég a vénség
32. Fiatalnak is meg kell halni, de az öregnek már muszáj
33. Az ifjú meghalhat, az öregnek meg kell halni
34. Nem egyszerre n születünk, nem is egyszerre halunk meg

Az idős korúak fizikai állapota

Az előzővel csaknem azonos súllyal, a szólások és közmondások másik legtekintélyesebb csoportja az öreg emberek fizikai állapotát jellemzi. Érthető, hogy ennek főként *negatív kontextusa* igen hangsúlyos, az egészség, a teherbíró képesség megromlása, gyengülése, bár a közmondások olyan tapasztalatot is tükröznek, mely szerint a jó fizikai állapot hosszú ideig fennmaradhat. Az öregkor fizikai velejáráói ritkábban pozitív, sűrűbben pedig negatív tapasztalatokban rögzítődnek. A hangvételre a csúfolódás, irónia jellemző, amelyre ugyancsak jó lehetőséget kínálnak a természeti és tárgyi világból bőségesen merített tapasztalatok.

Pozitív kontextus

35. A fáradt ökör erősebben rakogatja a lábát
36. Tavasszal felfújja a szél a kaparékot
37. Énekel az még a fia temetésén
38. Jól bírja a farát
39. Úgy megmegy, úgy megmegy, jobban se kell

Negatív kontextus

40. Kiverte az ág a szemét
41. Vénembert venyigével is agyonüthetni
42. Öreg ember, öreg ló
43. Maga árnyékának is köszön (= olyan vén, hogy a feje is reszket)
44. A bodzafának is köszön (= olyan vén, hogy a feje is reszket)
45. A szöszt is pösznek mondja
46. A hamut is mamunak mondja
47. Unja már a frisset, csak a lassút járja
48. Nehéz az öregnek a frisset eljárni
49. Ócska kocsi, vén ember – zityeg-zötyög
50. Az öregnek kicsi kell, egyet iszik, bukik fel
51. Ki vén korában házasodik, dajkát keres
52. Öregasszonyok tánca nem sokat ér
53. Szép asszony is, ha megvénül, csúnya

54. Öreg már akkor ugrik, mikor botlik
55. Már csak akkor ugrik, hogyha botlik
56. Vénember mindenhez lassú, csak a koporsóhoz gyors
57. Tágul az ina
58. Mihelyt botlik, mindjárt esik
59. Elkölt immár az ő turpissága (= megcsúfult az öregségtől)/
60. Az öregember olyan, mint a törött fazék
61. Vén fa magától is kidől
62. Könnyen hull az érett gyümölcs
63. Maga a vénség elég betegség
64. Öregség – mindennapi betegség
65. Sok köhögő társal jár a vénség

Az idős korúak szellemi állapota, képességei

A közmondások között relative kisebb aránnyal, ám igen kontúrosan jelenik meg az idős korra jellemző szellemi állapot demonstrálása. A negatív kontextusú megfogalmazások aránya itt is meghaladja a pozitívokét, és ez az idős korrallal együtt gyengülő szellemi képességek megítélésének széles skálájával párosul, a tréfálkozó-csúfolódó hangvétel gyakoriságára már önmagában elégséges magyarázatnak látszik, hogy a gyenge szellemi képesség általánosságban (a kortól függetlenül) is köznevetség tárgya. A szigorú elítélés például, (CSÚF DOLOG, HA VÉNNEK ESZE KÉSŐN ÉRIK), illetve bizonyos képességek – mindenekelőtt az emlékezőképesség – romlásának sokfajta említése pedig arra vall: a közvetlen környezet, a szűkebb család számára ez meglehetősen terhelő velejárója az idős korú családtaggal való együttélésnek. A mai tapasztalat is ez: könnyebb a családnak egy fizikailag kevésbé teherbíró, esetleg betegeskedő idős ember felügyeletét, gondozását ellátni, mint az olyanét, akinek szellemi képességei megromlottak (/például feledékeny, „gyerekes viselkedésű”, megbízhatatlan, veszélyes stb.).

Ugyanakkor a közmondások olyan tapasztalatról is beszámolnak, hogy a gyenge szellemi állapot, a szellemi képességek romlása nem szükségszerű jellemzője az idős kornak: az öregek megfontoltsága, megállapodottsága, bölcsessége, tanácsai – szerencsés kiegészítői lehetnek a fiatalabbak fizikai erejének, vállalkozó szellemének, lendületének.

(Szinte magát kínálja az a – ki nem mondott – következtetés, hogy a jó szellemi képességek tartós fennmaradása éppen attól várható, ha a különböző generációk közötti intenzív együttműködés nem szakad meg.) A pozitív szellemi képességek demonstrálását olykor ünnepélyes hangvétel is erősíti.

Pozitív kontextus

- 66. Vén elme, fiatal erő veri meg a hadat
- 67. Régi bor, jó bor – öreg ész, finom ész
- 68. Ifjúnak ereje, öregnek esze
- 69. Nehéz az agg rókát törbe keríteni
- 70. Nem fog a vénen a ravasz tanács

Negatív kontextus

- 71. Nehezen tanul a vén ökör
- 72. Végtére a maga nevét is elfelejti az ember
- 73. Öreg cigány minden nap egy nótát felejt
- 74. Vén hegedűs minden nap egy nótát felejt
- 75. A vén muzsikus minden nap egy nótát felejt
- 76. Vén brugós minden nap egy nótát felejt
- 77. Az öreg ember minden nap egy nótát felejt
- 78. Öreg embernek szárába száll az esze
- 79. A lába szárába száll az esze
- 80. Inába szárad az esze
- 81. Csúf dolog, ha vénnek esze későn érik
- 82. Százesztendős gyermek is félbolond
- 83. Átkozott a százesztendős gyermek

Az idős korúak szexuális élete

Talán éppen a magányosan élő öregek számának növekedése miatt, de megfigyelhető, hogy az idős emberek partnerkapcsolatait ma kevesebb bírálat éri a környezet részéről, mint régebben, bár napjainkra sem ritka, hogy szexuális életüket, intim kapcsolatok keresése, megteremtése

iránti igényeiket előítélet, prudéria övezi. Az ambivalens megítélés mód a közmondásokban is tükröződik. A pozitív kontextusban megjelenő megfogalmazások jól érzékeltetik: a régebbi kultúráktól sem volt idegen annak elfogadása, hogy az élet élvezete, a szexuális kapcsolat természetes joga az idős embernek is, s hogy a szexuális élet képessége hosszú ideig fennmaradhat. Ugyanakkor a negatív kontextusú megfogalmazások nem csak annak megállapítását foglalják magukban, hogy az életkor előrehaladásával a szexuális igények, képességek is csökkennek, hanem azt is: idős korban „nem illő” dolog szerelmesnek lenni, kapcsolatokat keresni. Jellegetes, hogy e tartalmi csoporthoz tartozó szólások és közmondások szintes kizárólag ironikus hangnemben jelennek meg, amelynek eszközeül természeti hasonlatok szolgálnak.

Pozitív kontextus

84. Öreg ember, ifjú menyecske, ott terem Jancsika
85. Vén darázs is megdongja a mézes körtét
86. Nehéz vén kecskétől a sót eltiltani
87. A fiatal kecske is megnyalja a sót, az öreg meg zacskóstul elszalad vele
88. Vén ló is megröhögi az abrakot
89. Némely hegy akkor is ég belül, mikor tetejét ellepte a hó
90. Többet ér a vén sas az ifjú bagolynál
91. Jó a vén fa árnyékában megpihenni (= idős férj mellett van a menyecskének jó élete)
92. Jól bírja a farát

Negatív kontextus

93. Vén kecske
94. Este virágozik a tök
95. Öreg is, vén is, kell neki mégis
96. Csak a melle kívánja
97. Nagy szomorúság kurvás vénet látni

Az idős korral járó tulajdonságok

A szólások és közmondások egy kisebb csoportja azokat a megfigyeléseket rögzíti, amelyek a kor előrehaladása és a személyiség, az emberi tulajdonságok változása közötti kapcsolatra utalnak. Közöttük viszonylag ritkább annak említése, hogy az életkor nem befolyásoló (pozitív kontextusban: a fiatalos lendület, kedély hosszú ideig fennmaradhat, negatív kontextusban: a fiatalkori rossz tulajdonságok tartósulnak az idős korra is), a többségük azonban inkább az előrehaladott életkor új tulajdonságok kialakulására gyakorolt hatására utal. Itt már kifejezetten a negatív kontextus kap hangsúlyt, ilyen „öregkori” tulajdonságok a fösvényesség, gonoszság, éles nyelv, pletykálkodás, családi béke megbontása stb. Hangvételükre az irónia jellemző.

Pozitív kontextus

- 98 Az öreg a kutya (= némely öregember felülmúlja a fiatalokat tehetségben, tudásban, kedélyben)
- 99. Öreg ember nem vén ember, csak az idő járt el rajta (= ha valaki fölött eljárt is az idő, még lehet benne életerő, lehet szellemileg friss)
- 100. Fiatal korában a falat is átugrotta, most meg a garádot sem bírja (= amennyire szoknyavadász vagy kikapós volt fiatalon, annyira jámbor és hűséges lett, mire eljárt fölötte az idő)

Negatív kontextus

- 101. Aki délig kutya, délután is kutya (= a rossz ember öreg korára sem javul meg)
- 102. Aki délelőtt bolond, délutánra is az
- 103. Aki délig kurta, délután sincs farka
- 104. Aki délig nem jó, délután sem jó
- 105. Olyan már az öreg, mint a vén
- 106. A vénasszony dér-dur, mihelyt egy kis szél fúj
- 107. A vénasszony nyelve élesebb a borotvánál
- 108. Mennél vénebb, annál fösvényebb
- 109. Minél vénebb a farkas, annál maróbb
- 110. Egy öregember elég a háznál, egy vénasszony sok
- 111. A vénasszony füle hegyesebb a nyúlénál

Az idős korúak haszna, érdemei

Ha nem is túlságosan nagy számban, de jó néhány olyan szólást, közmondást is találhattunk, amelyek azt latolgatják: milyen haszon származhat az öregek felhalmozott tapasztalataiból, munkabíráásából. E tekintetben a mérleg a pozitívumok felé billen: a környezet számára biztonságot, támaszt nyújtó megfontoltság, bölcsesség, megállapodottság ünnepélyes hangvételben jelenik meg, a különböző munkatevékenységekben mutatott szívósság és rutin a kedves hangú, tréfálkozó „vállvergetés” formájában. Néhány közmondás utal csak arra – negatív kontextusban –, hogy az öreg emberből már semmi haszon nem származik, teher a környezet számára. Akár pozitív, akár negatív kontextusról van szó, gazdagon élnek mind a természeti, mind a tárgyi világból vett hasonlatokkal.

Pozitív kontextus

112. Jó a vén fa árnyékában megpihenni (= jó az öregember tanácsait meghallgatni, tapasztalatait felhasználni)
113. Vén fa alatt jó nyugodni
114. Jobb a vén árnyéka, mint az ifjú kardja
115. Öregek vezérlik a hadat
116. Gyakorta agg lovon verik agyon a farkast (= az idős ember olykor jobban ellátja a dolgát, mint a fiatal)
117. A nyulat agg lovon verik néha agyon
118. Mentül öregebb a kos, antul erősebb a szarva
119. Arra való az öreg, hajtsa a köszörűkövet
120. A vénember mindenre jó, mint a szalonna
121. Jó az öreg a háznál
122. Öreg ember erősebben dolgozik, mint a fiatal

Negatív kontextus

123. Vén falusi mester végtére a tanításból is kikotlik
124. A vén ember olyan, mint a lőrinc (poshadt) dinnye (= az idős korára tehetetlenné vált embernek már semmi hasznát nem lehet venni)

125. Szösszé válik az abrosz, mire megöregszik (= öreg korára hasznavehetetlenné válik)
126. Öreg írás – vén firkálás (= elaggott, hasznavehetetlen ember)
127. Jó az öreg a háznál, ha baj nincs is, bajt csinál, ha kár nincs is, kárt csinál (vagy: ha egy csepp esze sincs is)

Az idős korúakkal való bánásmód

Meglehetősen nagy számban jelennek meg azok a szólások és közmondások, amelyek elsősorban a normatíva-jellegükkel tűnnek ki: a fiatalabb és idősebb generációk egymáshoz való viszonyára utalnak, közelebbről e viszony azon szituációira, amelyekben az életkori különbségek elsődleges szerepet játszanak. A tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextusban fogantak ironikus – de akár „akasztófahumornak” is nevezhetnénk – hangvétellel konstatálják, hogy a munkából kiöregedett, teljesíteni keveset képes embereket a környezet már nem sokra becsüli. Sokszínű a pozitív kontextusban megfogalmazódó normatívák tablója: a kornak kijáró tisztelet szinte erkölcsi kódexbe illő követelménye ünnepléses hangvételű, az ironikus hangvételűek részben arra figyelmeztetnek: érdemes megszívlelni az öregek tanácsát, részben pedig kíméletességre, tapintatosságra intenek az öregek iránt, akiknek nemcsak fizikai erejük kevesebb, hanem érzékenyebbek, sértődékenyebbek is.

Normatíva jellegüket a negatív kontextusú közmondások is megtartják: többségük azt hangsúlyozza, hogy idős korban már nem nevelhető, nem javítható az ember, kár energiát – vagy anyagiakat – beléjük fektetni, de olyan megfogalmazások is akadnak, amelyek éppenséggel óvatosságra intenek a zsugori, ravasz öregekkel szemben.

Tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextus

128. Agg ebnek, öreg szolgának egy a fizetése (= nemigen becsülik az olyan embert, aki már kiöregedett a munkából)
129. Agg ebnek, vén szolgának száll a becse
130. Vén szolgának, vén kutyának egy a fizetése

Pozitív kontextus

131. Öregség, elsőség (= tiszteld az idősebbeket!)
132. Öreg ember előtt kelj fel!
133. Becsüld meg az ősz szakállt!
134. Ősz fejnek süveget vess!
135. Jó a vén eb ugatására kitekinteni (= nem árt az öregek figyelmeztetéseit megszívlelni)
136. Kétfelé tekints, mikor az agg komondor ugat (= az öregek figyelmeztetéseit meg kell szívlelni)
137. Vén lóra könnyebb terhet rakj
138. Szakállas szolgának a szó is vereség (= az idős emberekkel, a meglett korban lévő alkalmazottakkal kíméletesen kell bánni, mert inkább szívükre veszik a korholó szót, mint a fiatalok)
139. Szakállas szolgának a szó is elég
140. Bajuszos szolgának pirongatás is verés
141. Szakállas béresnek a pirongatás is verés
142. Nehéz a vén fognak a koncba harapni (= nem való öreg embernek a megerőltető munka)

Negatív kontextus

143. Késő agg ebet szelídíteni (= öreg korban már nem nevelhető az ember)
144. Késő az agg ebet táncra tanítani
145. Nehéz már a vén fát hajlítani
146. Nehéz agg fából guzst tekerni
147. Nehéz a görbén nőttet sudárrá nőttetni (= nehéz már az idősebb embert nevelni, javítani)
148. Nehéz a vén lóból poroszkát csinálni
149. Félre öreg, megrúg a csikó (= öreg korában már ne legénykedjék az ember)
150. Kettőt nem tanácsos elvenni: vénasszonyt pénzéért, ó kocsit vásáért
151. Kétfelé tekints, mikor az agg komondor ugat (= vigyázz magadra, ha vén, ravasz emberrel van dolgod)
152. Vén ebre korpa is veszteség

Az idős korúak igényei

Ha úgy tetszik, némi önkényesség is van abban, hogy igyekeztünk elkülöníteni azokat a közmondásokat és szólásokat, amelyek általánosságban, vagy pedig egy-egy vonatkozásban érintik az idős korúak igényeit, kívánságait, közöttük olyan is szerepel, amely akár más tartalmi csoportba is bekerülhetett volna. Ezzel az „önkényes” eljárással azonban talán még inkább fel tudjuk hívni a figyelmet arra, hogy más tartalmi csoportokhoz képest mennyire szegényesek azok a tapasztalatok, amelyek az idős emberek igényeinek megfigyelésén alapulnak. Amit ide sorolhattunk, azok tárgyilagos, leíró vagy pedig negatív kontextusban fogalmazódtak meg.

Tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextus

- 153. Nincs olyan öreg, ki tovább ne kívánna élni
- 154. Nem remélhet sokat a vén
- 155. Puha kenyér, meleg ágy (= az öregek a könnyen megrágható ételt, a pihenést és a meleget szeretik)
- 156. Vénembernek kása a peccsenyéje, bor a patikája (= az öreg ember leginkább olyan étellel él, amelyet nem kell megrágnia, a bort meg orvosságként issza)
- 157. Vénembernek bor a leveese, kása a sültje
- 158. Nehéz már a vén fát megbolygatni (= nem való öreg embernek a tartós környezetváltozás, az új életmódhoz, új szokásokhoz való alkalmazkodás)

Negatív kontextus

- 159. Kedvetlen az öreg, olyan, mint a lánc, melyet ha felvesznek is, jaj, ha letesznek is, jaj (= az idős embernek semmi sincs kedvére, mindenért zsörtölődik, mindig kedvetlen)
- 160. Jó immár őnéki a banyavirág is (= öreg már, kevéssel is beérheti)

Összegzésként tekintsük most át, mit mutatnak a fentebbi tartalmi szempontok szerint csoportosított közmondások. Először vizsgáljuk meg a közmondások egyes tartalmi csoportjainak kontextus szerinti megoszlását:

1. táblázat. Az öregekre vonatkozó magyar szólások és közmondások megoszlása főbb tartalmi csoportjaik és kontextusuk szerint

Tárgyilagos kontextus	Százalék
– Az öregség természetes állapot, az öregedés a természet rendje	21
– Az öregek koruknak megfelelő bánásmódot igényelnek	4
– Vannak érthető igényeik	2
	27
Pozitív kontextus	Százalék
– Az öregeknek tisztelet, kímélet jár	8
– Az öregeknek van hasznuk, vannak érdemeik	6
– Az öregeknek jogos szexuális igényeik vannak	6
– Az öregek jó szellemi képességekkel rendelkeznek	3
– Az öregeknek jó a fizikai állapotuk, a munkabírásuk	3
– Jó tulajdonságok jellemzik az öregeket	2
	28
Negatív kontextus	Százalék
– Az öregek egészsége meggyengült, fizikai állapotuk rossz	17
– Az öregek szellemi képességei csökkentek	8
– Az öregeknek rossz tulajdonságaik vannak /alakultak ki/	7
– Felesleges törődni az öregekkel	7
– Az öregek szexuális aktivitása gyengül, illetlen, ha szexuális igényeik vannak	3
– Nincs semmi hasznuk	2
– Az öregek igényei nem számítanak	1
	45

Mint látható, a közmondások centrumában – tartalmi szempontból – a tárgyilagos megfogalmazású, „az élet rendje” mondanivalót hordozó bölcselkedés áll, s ehhez társul – kiemelkedő gyakorisággal – az öregség szemmel legjobban látható jeleinek, a rossz fizikai állapotnak, a meg-

gyengült egészségnek a megállapítása. Meglehetősen hitelesnek hangzik számunkra, hogy ezek középponti szereppel bírnak az öregségről, az öreg emberekről alkotott vélemények között. S hihető az is, hogy éppen a velük való együttélés intenzitásának mértéke az, ami e sztereotípiákat oly kiélezetten osztja meg: a tárgyilagos és a pozitív kontextusú, az öregedés, az idős emberek iránti toleranciát sugalló megfogalmazások 55 százalékos, együttes arányával szemben a negatív kontextusúak 45 százalékos arányt képviselő tömbje áll. Ha tehát arra akarnánk felelni, hogy közmondásaink vajon „öregpártiak-e inkább, vagy pedig „öregellenesek”, azt kellene válaszolnunk: a vélemények megoszlására az a jellemző, hogy két módusuk van.

A pozitív és a negatív kontextusú megfogalmazások megoszlását vizsgálva az tűnik ki, hogy míg a pozitív kontextusúaknál a normatívaközlés – ez esetben a toleranciára intés – a gyakoribb, s a pozitív tulajdonságok (akár fizikaiak, akár szellemiek, akár pedig a személyiségre utalóak) elenyésznek, a negatív kontextusúaknál megfordul a helyzet. Éppenséggel a tulajdonságok (fizikaiak, szellemiek, személyiségre utalóak) azok, amelyeknek inkább a negatívumai hangsúlyozódnak ki a közmondásokban, és a normatíva jellegűek, az öregekkel való bánásmódra utalóak „tűrik el” ritkábban a negatív kontextust, az intoleranciát.

Amennyire azonban hitelesnek érezzük az érzelmi intenzitás ilyen alakulását a régebbi időkre vonatkozóan, annyira bizonytalanok vagyunk abban, hogy az életmód elmúlt évtizedekben bekövetkező változásai, amelyek a családok összetételére sem voltak hatástalanok (ez mind a családok létszámának igen jelentős lecsökkenésében, mind pedig a csak inaktívokból álló családok számának jelentős növekedésében érzékelhető), miként hatottak e sztereotípiákra. Baljóslatú lenne arra gondolni, hogy az idős korúakkal való együttélés ritkulása, lanyhuló intenzitása e hűvösen semleges, tartózkodó, vagy éppen negatív kontextusú előítéleteket szaporítja, bár ennek igen sok példájával találkozhatunk. A szólásokban tükröződő tapasztalatok azonban arra is utalnak: a közvéleményben kifejezetten *van* hagyománya annak a készségünknek, hogy elismerjük: a jó fizikai és szellemi képességek, a nemes emberi tulajdonságok hosszú ideig megőrizhetőek, ha a generációk közötti együttműködés nem szakad meg. Ez az egyik legfontosabb üzenete az öregekkel kapcsolatos közmondásoknak, s hogy a generációk közötti együttműködést milyen objektív feltételek mellett tudjuk

a legoptimálisabban biztosítani, annak megoldása mind sürgetőbb feladattá válik.

Csoportosításunk másik szempontja a közmondások hangvétele volt. Nem kis interpretációs problémát jelentett azonban, hogy nem tudjuk bizonyosan: a semleges, az ünnepélyes és az ironikus hangvétélű megfogalmazások arányai az öregedés, az idős emberek megítélésére jellemzőek-e, avagy pedig a szólások, közmondások általános sajátosságai. Meglepő volt számunkra, hogy ez utóbbira – a közmondások általános sajátosságaira – vonatkozóan milyen kevés nyelvészeti, stilisztikai, esztétikai segédanyagra támaszkodhatunk. Arra természetesen nem tudunk vállalkozni, hogy e szempontból más – a nem öregekre vonatkozó – közmondásokat is tartalmi elemzésnek vessük alá. Az ironikus hangvétél igen erős dominanciáját azonban valószínűleg inkább a közmondások általános műfaji jellemzőjének kell tekintenünk, semmint az öregekkel kapcsolatos sztereotípiáknak. (Bár alakulását a kontextus is megszabta. A vizsgált közmondások mintegy $\frac{3}{4}$ -e ironikus hangvétélű, de ezen belül a pozitív kontextusúaké 44 százaléka, a tárgyilagos kontextusúaké 49 százalék és a negatív kontextusúaké 93 százalék!) A kontextus és a hangvétél kapcsolatát az alábbi adatsorok mutatják:

Sajátosan az öregekkel kapcsolatos sztereotípiákra lehet azonban jellemző az irónia – kontextustól függő – eltérő funkciója. Míg a tárgyilagos kontextus ironikus megfogalmazásai az öregedésbe való beletörődést segítik elő (az ember sincs másképpen, mint bármi más a természetben, vagy tárgyi környezetünkben, elmúlik, elkopik, előregszik), pozitív kontextussal társulva inkább tréfálkozó, incselkedő, negatív kontextus-

2. táblázat. Az öregséggel kapcsolatos magyar szólások és közmondások megoszlása azok kontextusa és hangvétele szerint (százalékban)

Hangvétél	Kontextus			Összesen
	Tárgyilagos	Pozitív	Negatív	
Ironikus	13	21	42	76
Semleges	8	1	3	12
Ünnepélyes	6	6	–	12
Összesen:	27	28	45	100

sal együtt pedig kifigurázó, csúfolkodó, olykor pedig szinte sértő, bántó funkciója domborodik ki.

A kontextus és a hangvétel együttes megfigyelése még inkább alátámasztja azt a megállapításunkat, amely az öregekkel kapcsolatos tolerancia (intolerancia érzelmi intenzitás tekintetében igen kontúros megosztottságára – bimodális jellegére vonatkozik): a mérleg egyik serpenyőjében a negatív kontextusú, ironikus hangvételű sztereotípiák foglalnak helyet, a másik serpenyőben pedig a toleranciát sugalló kontextusok, amelyek mondanivalójuk erősítéséhez a hangvétel szélesebb skáláját is felhasználják.

Az incselkedés, tréfálkozás gazdag megjelenése a tárgyilagos és a pozitív kontextusú megfogalmazásokban, valamint az ünnepélyesebb megfogalmazások – főként erkölcsi kódexszerű normatívák – visszafogottsága és szerényebb arányai mintha azt közvetítenék: *volt egy olyan kor, amikor a fiatalabb generációk az idősebb emberek gyengeségeit nem tartották természetellenesnek, elviselhetetlennek, jó tulajdonságaikat nem érezték rendkívüli, kiemelkedő, emberfeletti képességeknek. Úgy tekintették az öregeket, mint mindennapi életük állandó szereplőit, egyenrangú társait. Úgy gondoljuk, számunkra ez a közmondások másik fontos üzenete.*

*Népesedéspolitikai
kérdések*

*Megőrizhetjük-e a család értékét?**

A családok létszámát, összetételét, élettartamát, felbomlását a társadalom sokféleképpen szabályozza: a hagyományok íratlan szabályai mellett vallási normatívák, állami törvények, jogszabályok, és helyi szinten a „kötelező érvényű” népszokások által. Az ezekhez való igazodás formál ki olyan társadalmi értékeket és normákat, amelyek meghatározzák a családi étellel kapcsolatos magatartásunkat. Azonban az értékek és normák nem mindig simulnak rá a hivatalos törvényekre és szabályokra; olykor éppenséggel szembe is kerülhetnek azokkal.

A modern társadalmakban a családdal, családi étellel kapcsolatos normák két fő összetevőn alapulnak:

1. a család – alapvető funkciójából adódóan – az emberi élet legintimebb szférája, amely az egészséges élethez nélkülözhetetlen érzelmi biztonságot, az emberi kapcsolatok teljességét, a gyermekvállalással pedig a jövőre irányultság belső kötelezettségét adja tagjainak;

2. ezt az intim világot a környezet és a társadalom szigorúan ellenőrzi: magánéletünk maximálisan a nyilvánosság előtt zajlik. A család így annak is eszköze, hogy az emberek jó képet mutathassanak fel magukról; igazolhassák, hogy a törvényeknek és az erkölcsi normáknak megfelelően élnek. A külvilág – mindenekelőtt a sokféle közösségi intézmény: az egyház, az iskola, a tömegkommunikáció, a művészetek – különböző viselkedési mintákat nyújt, amelyek visszaigazolják, mennyire felelnek meg az emberek a családi étellel kapcsolatos igényeknek.

E kettősség határozza meg a családról alkotott képet. Mai kultúránkban az életmód változása, „modernizációjának” felgyorsulása nem ma-

S. Molnár Edit: Megőrizhetjük-e a család értékét? *Magyar Szemle*, 1993. 10. szám, 1047–1055. o.

rad hatás nélkül a házasságkötési szokásokra, a család funkcióira, a szülői szerepekre és a gyermeknevelés eszközeire, módszereire sem. Ennek következménye, hogy – bár a „szülők gyermekekkel” összetételű család dominál változatlanul – az utóbbi évtizedekben egyre inkább számolni kell a másfajta családi formációk súlyának megnövekedésével is. Leginkább talán az ún. egyszülős családokéval. De a házasságkötés nélküli, élettársi kapcsolatok száma is megnőtt, továbbá az ún. mostoha családoké is (amelyekben a szülők korábbi kapcsolataiból származó nem édes- és gyakran nem is féltestvérek nevelkednek együtt). Sajátos formáció a gyermektelenséget preferáló párkapcsolat. A „kollektív család” vagy „kommuna” nálunk nem honosodott meg.

A házasodási kedv lanygulása (úgy az első, mint az újránházasodás terén), a magas válási arányszám, az élettársi kapcsolat egyre gyakoribb a fejlett országokban – nem kivétel ez alól Magyarország sem –, és kedvezőtlenül hat a termékenységre. Nem csoda tehát, hogy a demográfusokat egyre inkább érdekli: vajon e folyamatok tartós, visszafordíthatatlan változásokat okoznak-e a társadalom érték és normarendszerében, vagy sem? Annál is fontosabb, hogy tiszta képünk legyen e folyamatokról, mert kívánatos, hogy a családpolitikai elvek és célok összhangban legyenek a közgondolkodás normáival, ugyanakkor tudjanak olyan prioritásokat biztosítani, amelyekről a népesedési helyzet romlásának megállása, sőt akár javulása remélhető.

Hogyan vélekednek az emberek a családról?

Közvélemény-kutatásokban erre a kérdésre: „Mi kell ahhoz, hogy az ember elégedettnek mondhassa magát?” a legtöbb válaszoló kiemeli a jó családi életet, mint második legfontosabbat (az anyagiak után) az elégedettséghez szükséges dolgok rangsorában. A család megfelelő voltát szinte minden ember annak érzelmi biztonságot nyújtó funkciójával azonosítja, ilyen jelzőket használva: *szeretetteljes, megértő, harmonikus, boldog, egymást segítő* stb. De igen hangsúlyos a vélemények között az ún. normális család képe is: sokak számára az jelent elégedettséget, jó közérzetet, ha a családi élet úgy mond *rendezett, rendes, normális*: megfelel a külső elvárásoknak. Tehát a közgondolkodás szerint az ember magánélete akkor működik jól, ha kifelé mutatott képe kiállja a társadalmi megítélés próbáját.

Az elmúlt években végzett, népesedési témájú közvélemény-kutatásaink azonban jól jelzik a bevezetőben említett folyamatokat is. Ez érthető: minél több elvált, élettársi kapcsolatban élő van az emberek közvetlen környezetében, rokonságában, annál nagyobb megértést mutatnak a hagyományostól eltérő életformák iránt – és fordítva: a hagyományostól eltérő életvezetés választását egyre kevésbé korlátozza a környezet elítélő véleményétől való félelem.

Természetesen mindez csak általánosságban mondható el. Ma is vannak, akik igen erősen kötődnek a hagyományos családi életformához, és a házasságot „egy életre szólónak”, az élettársi kapcsolatot „erkölcsileg nem elfogadhatónak” tartják. Érthető módon ez ma inkább az idősebb korosztályok, illetve a vallásos emberek véleménye.

Van, amikor a nézetek mögött előítéleteket, ellenségességet kell sejtünk. Meglehetősen markáns nézet például az, hogy „a gyermeküket egyedül nevelő szülőket jobban támogatja az állam, mint az úgynevezett normális családokat”. Említhetném a három-négy gyermeknél többet vállaló szülőkre vonatkozó vélekedést is, amely szerint ezek a szülők „tudatlanok, felelőtlenek, mások terhére, a szociálpolitikai kedvezmények miatt vállalkoznak csak ennyi gyermekre”. Ilyen nézeteket sokszor éppen olyanok hangoztatnak, akik maguk is azon erőlködnek, hogy a peremre szorulást a lehetőségek szerint elkerüljék.

Van azonban egy olyan terület, amelyen a közvélemény – legalábbis ma még – nemigen fogad el más alternatívát: túlnyomó többsége egyetért azzal, hogy a gyermek szempontjából mindenképpen jó, ha családban nevelkedik, együtt mindkét szülőjével. Amíg például abban a kérdésben, hogy „ha már felmerült a válás gondolata, jobb nem várni vele”, a vélemények fele-fele arányban oszlanak meg, addig közel 80% nézete, tapasztalata szerint okoz súlyos lelki törést a gyermekeknek, ha szüleik elválnak. Az élettársi kapcsolatok megítélését illetően a közvélemény inkább megértő, elnéző, ám a túlnyomó többség kívánatosnak tartja, ha az élettársak gyermeket vállalván, legalább a szülés időpontjára házasságot kötnek. Egyszóval: Magyarországon a lakosság család- és házasságcentrikus. Ez értelemszerűen magában foglalja azt is, hogy a közgondolkodásban a gyermeknek megkülönböztetett szerepe van.

A gyermek „értéke” sokat változott a történelem folyamán. A család funkcióinak változásaival fokozatosan megszűnt korán jövedelmező munkaerőforrás lenni, és növekedett, majd dominánssá vált mint

örömforrás, mint a családi harmónia és a szülők önmegvalósításának beteljesítője. A szakképzettség megszerzéséhez szükséges tanulási idő meghosszabbodása a gyermeki státus időtartamát is kitolta, az eltartás, a taníttatás árával növelve a gyermek értékét. A szülői státusnak presztízfunkciója is van: a szülői tekintély gyakorlásának pozitív élménye és a ma is élő hagyományos felfogás, amely szerint az „igazi” felnőtté válás a családalapítással, a gyermekszüléssel veszi kezdetét. Az idősödő szülők önbecsülését pedig növeli, ha gyermekeik hosszú ideig igénylik, hogy segítsék őket akár anyagilag, akár a háztartásban, az unokák gondozásában.

Ugyanakkor „gyermekcentrikuságon” hazánkban – és a többi fejlett országban is – már hosszabb ideje a családonként egy-kettőnél nem több gyermeket kell érteni, mint kívánatos normát. Biztató azonban egyfelől, hogy nálunk a gyermektelenség eszményét – legalábbis ma még – gyakorlatilag elvetik az emberek, és másfelől, hogy a felmérések szerint meghaladja az 50%-ot azok aránya, akik nagyon jónak vagy legalább jónak érzik azt, ha a családban három gyermek nevelkedik. Négy vagy annál több gyermek vállalásáról viszont a többség negatívan vélekedik.

1. táblázat.. A különböző gyermekszámú családok minősítése* (%)

Mennyire tartja jónak, ha egy házaspárnak	Nagyon jó	Jó	Nem jó, nem rossz	Rossz	Nagyon rossz	Nem tudja	Összesen
Nincs gyermeke	0,8	1,8	11,7	31,4	52,6	1,7	100,0
Egy gyermek van	2,2	31,3	45,2	16,5	3,0	1,8	100,0
Két gyermek van	23,7	63,6	9,1	1,5	0,4	1,7	100,0
Három gyermeke van	19,1	36,2	27,5	12,1	1,7	3,4	100,0
Négy vagy több van	6,1	13,5	27,0	30,8	18,4	4,2	100,0

*18 évesnél idősebb férfiak és nők országos, reprezentatív mintáján. Lásd Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási jelentései, 38. sz. (1990).

Vázlatosan ezek tehát a közzgondolkodás azon jellemzői, amelyekre a családpolitika elveinek és gyakorlatának kialakítása során építkezni lehet.

Feladata-e a családpolitikának a közgondolkodás befolyásolása?

A jelenlegi szerény gazdasági lehetőségek is hozzájárulnak ahhoz, hogy a mai családpolitikai törekvések szinte kizárólag a gyermeknevelés anyagi terheinek csökkentésére koncentrálnak, s így „célközönségük” leginkább a szociális támogatásra szoruló család. A családpolitika programját azonban tágabban kellene megfogalmazni, mivel az minden családot, de a potenciális szülőket és a párkapcsolatra készülő fiatalokat is érinti. Kutatási tapasztalataink szerint pedig a családok – a szociális helyzetüktől függetlenül – számtalan olyan problémával küszködnek, amely életüket bizonytalanná, könnyen megingathatóvá, konfliktusokkal telítetté teszi. Hiányos a családi életre való felkészítés, nincs kitől segítséget kérni a konfliktusok megoldásához, a környező világ nem eléggé gyermekbarát: „joggal” gondolhatják hát sokan: kevesebb a bajuk, ha nem kötnek házasságot, ha egy, legfeljebb két gyerekük van, ha konfliktusaikat válással oldják meg; talán a társadalom is „jó néven veszi”, ha egyéni problémáikkal nem teszik próbára tűrőképességét.

Semmiképpen sem jó azonban a családok, házaspárok „direkt módon történő” rábeszélése, vagy döntéseik szabályozása, korlátozása. Az ilyen törekvések diszfunkcionálisak, amint ezt a közelmúlt történelmi példái is bizonyítják. Közvélemény-kutatásaink szerint akár házasságkötésről, akár gyermekvállalásról, akár terhességmegszakításról, akár válásról van szó, szinte minden ember visszautasítja, hogy e szférába kívülről beavatkozzanak: ezek magánügyek.

Olyan értékek hangsúlyozására kellene törekedni, amelyek megmutatják: az egészséges életvezetéshez, a gyermekek megfelelő szocializációjához elengedhetetlenül hozzátartozik a kiegyensúlyozott, hosszú távon is biztonságosan funkcionáló családi közösség, s ennek érdekében a társadalom is hajlandó áldozatot hozni. Az utóbbi időben, a hazánk népesedési helyzetéről folyó szakmai és közéleti vitákban, elemzésekben mind gyakrabban merül fel az igény: létrehozni valaminő koordinációs tanácsot vagy szervezetet, amely folyamatosan vizsgálja, elemzi a gazdaságpolitikai döntések és történések lehetséges népesedési hatása- it. E szervezet feladata lenne olyan kezdeményezéseket tenni, amelyek következtében a társadalmi döntések családdbarát jelleget kapnak; deklarálják, hogy a család, a gyermeknevelés biztonsága – az anyagi feltételeken túlmenően is – az egész társadalom érdeke. Mik lehetnének ezek a javaslatok? A teljesség igénye nélkül említeném a következő példákat:

A fiatalok felkészítése a családi életre

Több, az elmúlt években végzett közvélemény-kutatás szerint a lakosság körében folyamatosan növekedett azok aránya, akik ezt rossznak, hiányát pedig gyakori válási oknak tekintik. A nők – érthető módon – szükségesebbnek tartják, mint a férfiak. Fontosságát leginkább a magasabban iskolázottak hangsúlyozták; valószínű, hogy éppen a ma középkorú vagy idősebb diplomások azok, akik fiatalságuk alatt – részben a továbbtanulás miatt – kevés időt fordíthattak a családi élettel kapcsolatos ismeretek megszerzésére, s így gyermekeiknek is kevésbé tudtak megfelelő mintát adni.

A családi életre felkészítés tematikája az elképzelt igények alapján eléggé széles. A családtervezésen és a szexuális felvilágosításon kívül a legtöbb ember idetartozónak érzi a házaspárok egymás közötti nézeteltéréseinek kezelésére vonatkozó tudnivalókat, s nem utolsósorban az úgynevezett háztartási ismereteket is: a háztartásvezetés, a főzés, a pénzbeosztás, a gyermeknevelés, a betegápolás „tudományát”, amelyeknek nem kellő ismerete a mai nehéz gazdasági helyzetben nagy anyagi veszteségeket okoz a családok mindennapi életében. Valamikor, a nők tömeges munkába állításának kezdetén, a női egyenjogúság túlhangsúlyozása mellett hivatalosan deklarálták, hogy e tennivalókat egytől egyig az állami szolgáltatás látja majd el, szimbolikusan alacsony térítés fejében. Polgári csökevénynek tűnt föl az az igény, hogy oktatni kellene a háztartási ismereteket. Ma, amikor a nők – akár dolgoznak, akár nem – gyakorlatilag visszakényszerülnek a fakanálhoz, érthető, ha a közvélemény egyre szükségesebbnek, a családi élet egyik alapfeltételének érzi azokat.

Számottevő azoknak az aránya – a felnőtt lakosság egynegyede gondolta így már néhány évvel ezelőtt is –, akik szerint a családi életre való felkészítésnek össztársadalmi feladattá kellene válnia, akár kormány-szintű programok részévé is, amelyben társadalmi szervezetek, orvosok, pszichológusok és a média is részt vesznek. A megkérdezettek közel fele várná el, hogy az iskolák többet vállaljanak ezen a téren. Most, hogy nemsokára bevezetik az iskolai oktatásba a szexuális felvilágosítást és a családtervezési ismereteket, érdemes lenne elgondolkodni a tematika szélesítésén; különösen a tervezett, tíz osztályos iskolákban, amelyek elvégzése valószínűleg sokak számára egyben a tanulás befejezését fogja jelenteni.

Családi tanácsadó szolgáltatás

Jelenleg a családsegítő szolgálatok – kétségkívül nélkülözhetetlen és hasznos munkát végezve – csak a rászoruló vagy pedig a deviáns, szélsőséges élethelyzetbe került családok megsegítésére képesek. Nem szabad azonban elfeledkezni a normális, egészséges családok nem anyagi természetű problémáiról sem. Sokan várnának eligazítást, támogatást, biztatást a gyermekneveléssel, a házastársi viszonytal, vagy akár a válással kapcsolatos, olykor az anyagiaknál is súlyosabb nehézségeik megoldásához.

A Népeségtudományi Kutatóintézet egy nemzetközi összehasonlító vizsgálatának (amelynek során fiatal szülőket, többek között gyermeküket egyedül nevelő anyákat kérdeztünk meg) magyarországi tapasztalata azt mutatja, hogy a csonka családoknak távolról sem a nehezebb anyagi helyzet az egyetlen problémájuk. A megromlott házasságtól vagy kapcsolattól megszabadult anya először csak az új, független élet pozitívumaira gondol. Pedig élete elkövetkező periódusát – például a gyermek apjával való, továbbá a gyermek és az új társ között kialakítandó kapcsolatot, jobban meg tudná szervezni, ha előre számolni tudna az ekkor felmerülő pszichológiai és más nehézségekkel.

Az „anya gyermekkel” összetételű családok körülményeinél azért is érdemes elidőznünk, mert ezt a családtípust ma már – meglehetősen nagy és sajnálatosan növekvő aránya miatt – szinte a hagyományossal egyenrangú, „normális” formának kell tekintenünk (azon családoknak, amelyekben 15 éves vagy fiatalabb gyermekek nevelkednek, közel egy-egyede csonka), kezelése azonban speciális eljárást igényel, éppen az érintett több százezer gyermek érdekében. A válás előtt álló szülőknek, ha azt igénylik, szakszerű segítséget kellene kapniuk ahhoz, hogy döntésüket reálisan tudják mérlegelni – hátha megoldható a konfliktus –, később pedig, ha mégis szükséges, jövődő életük megszervezéséhez, az „egyszülőssé” váló gyermekek neveléséhez is.

Gyermekbarát környezet

Nemcsak tapasztalati adatok, hanem kutatási eredmények is szólnak amellet, hogy a szülők erősen kifogásolják a környezet „gyermekellenességét”. A már említett, fiatal szülők körében végzett kutatás szerint,

ha az iskolai osztályzatok szerint értékelünk, elégségesnél alig jobb a minősítés a munkahelyek, az éttermek, a játszóterek, a tömegközlekedés és az autósok esetében, közepes a hivatalos helyek és az utcai járókelők minősítése, jó a gyermekintézményeké, az orvosoké és a szomszédoké.

Fontos lenne megtalálni azokat a lehetőségeket, amelyek segítségével a gyermekes családok jobban éreznék magukat. Megvalósításukhoz kormányzati, önkormányzati eszközök mellett számolni lehetne egyes intézmények, lakossági és karitatív szervezetek támogatásával

Támogatások

Nem vagyok jogász, ezért csak nagy vonásokban szeretném felvázolni ezt a problémát. Jóllehet, mint említettem, sokan nehezményezik, hogy a szociálpolitika jobban támogatja az úgymond felelőtlenebb szülőket, ám ezen nézetek mögött nemritkán előítéletek állnak; mégis felvetődik: az „egészséges, normális” családok megkapják-e intézményes oldalról is azt a kitüntetett figyelmet, amelyben őket a közgondolkodás részesíti? Nehéz és szövevényes kérdés ez, amely mögött a „rászorultság, vagy érdem” jóval általánosabb dilemmája áll.

A hetvenes-nyolcvanas években végzett közvélemény-kutatások vizsgatérően azt mutatták, hogy a közgondolkodás erősen megosztott abban a kérdésben, kiket kell támogatnia az államnak. Azokat-e, akik rászorulnak, vagy azokat, akik munkájukkal, magatartásukkal kiérdemlik azt? Jellemzően azok, akik a rászorulók támogatását részesítették előnyben (kezdetben ők voltak kisebbségben), főleg egyéni okokkal magyarázták, míg a munkát, az érdemeket hangsúlyozók inkább társadalmi okokra vezették vissza a szegénységet. Ez utóbbiak aránya a nyolcvanas évek végére csökkent, és a mérleg mindinkább a rászorulók támogatása felé billent; valószínűleg ez lehet a jellemző napjainkban is. Ezt csak részben lehet az újonnan kialakult körülményekkel (munkanélküliség stb.) magyarázni. Emlékezetes, hogy hosszú ideig tilos szónak számított a „szegény”, és a szakkutatások sajátos műszavakat alakítottak ki helyette („halmozottan hátrányos helyzet” stb.), hogy a problémát szalonképesse tegyék. Ezzel szemben ma a hivatalos szociálpolitika teljesen nyitottan kezeli a kérdést, következetesen és deklaráltan arra törekszik, hogy a szűkös lehetőségeket a rászorulók megsegítésére használja föl; ez a hozzáállás a társadalom szolidaritásérzetét is növeli.

Nézetem szerint azonban a szociális és a családpolitikai elvek és célok nem simíthatók minden vonatkozásban egymásra. Ezért biztosítani kell olyan – olykor külön anyagi ráfordítást sem igénylő – prioritásokat, amelyek tiszteletben tartják ugyan a rászorultság elsőségét, ám jogi vagy más lehetőségek, szabályozások útján mégis érzékeltetik, hogy a társadalom egésze a normális, egészséges családot óhajtja.

Megoldható-e ez anélkül, hogy más alanyi jogok sérüljenek? Azt gondolom, igen. Kedvező hatású lehetne például a házasságkötés megkülönböztetett támogatása, elősegítése – akár a lakás-előtakarékosság mintájára. Máshonnan nézve: igaz, magánügy, az ember szabad döntése, hogy megszünteti-e házasságát. Az azonban elgondolkodtató, hogy nagyobb szociális kedvezmény, magasabb családi pótlék jár egy házaspárnak, ha elválnak, és a továbbiakban élettársként vagy egyedül élnek.

A családi pótlék kérdése önmagában is elgondolkodtató. Ma elsősorban anyagi vonatkozásban merül föl a kérdés, hogy függjön-e a család jövedelmétől, vagy – ahogyan most van – gyermekenként meghatározott összeg járjon. Bármelyik megoldás mellett döntenek majd, célszerű lenne kiküszöbölni azt az ellentmondást, miszerint egy gyermekét egyedül nevelő szülő magasabb támogatást kap, még ha kifejezetten jó módú is, mint egy házaspár, legyen az akármilyen szegény. Bár néha a magasabb jövedelműekkel szemben áll fenn a diszkrimináció: például a főhivatású anyaság előhírnökeként fölfogható, három kiskorú gyermek-től igénybe vehető gyermeknevelési támogatás esetében, amelynek ma felső jövedelmi korlátja van.

Prioritások nem csak jogi eszközökkel biztosíthatók: jó példa erre a gyermekes anyák munkavállalásának kérdése. Kutatásaink szerint már a 70–80-as évektől jelentős részük rokonszenvezne a részmunkaidős munkavállalással. 1992-ben a kisgyermekes házas anyáknak mindössze 33%-a mondta azt, hogy ha a férje el tudná tartani a családot, akkor otthon maradna. 51%-uk rész-, 14% teljes munkaidőben dolgozni kívánna ekkor is. Nem kell ezen meglepődni. A mai fiatal nők nagy része tanult, szakmája van, megszokta az önállóságot, jövedelmi, társadalmi igényei vannak. Más kutatásaink szerint a gyermekekre is jó hatással van, ha édesanyja dolgozik.

Érthető a részmunkaidő preferálása is. Hiszen egyáltalán nem normális, hogy a gyermek egész napját óvodában vagy napköziben tölti, s

kamaszkorában egyszerre szakad rá az önálló magánélet kialakításának minden veszélye. Ezért támogatni kellene, hogy a munkaadók készségesebben alkalmazzanak rész munkaidőben kisgyermekes anyákat.

Úgy gondolom, hogy a család értékét hangsúlyozó kedvezmények nem kizárólag az azokban részesülők támogatására jók, hanem általuk a közgondolkodás is befolyásolható.

Családi értékek – családpolitika

A családpolitika a kormányzati tevékenység egy sokrétű, összetett területe, amely a népesedés kérdései mellett érint egészségpolitikai, szociálpolitikai, az oktatással és neveléssel összefüggő problémákat csakúgy, mint a családjog és a munkajog területeit és egy sor más tevékenységi kört. Mivel a családpolitika nem lehet mentes egy határozott világnézettől, társadalomképtől, azt is világossá kell tennie, hogy e sokrétű tevékenységkörön belül hogyan kívánja rangsorolni a célokat.

Figyelembe véve

- az ország népesedési helyzetét (amelyre alapvetően a népesség fogyása, a keresők és eltartottak igen kedvezőtlen aránya jellemző, és az előreszámítások szerint ennek perspektívája sem biztató), továbbá
- e negatív tendencia összefüggését a családi élet változásaival (az első házasságkötések későbbre halasztásával, vagy végleges mellőzésével, a magas válásszámmal, a gyermekvállalási kedv lanyhulásával, a házasságon kívüli gyermekszülések szaporodásával, az élettársi életforma terjedésével stb.).

A fontossági rangsorban a népesedési kérdéseknek preferenciát kell élvezniük. Ez azt is jelenti, hogy a családpolitikának (népesedéspolitikának) szervesen bele kell illeszkednie a társadalmi-gazdasági fejlesztési programokba, azok részévé kell válnia. Az 1996–98 közötti időszakban eltekintettek ettől a perspektivikus szemléletmódtól, és a családpolitikát kizárólag szociális tevékenységekre (a szegény családok megsegítésére, „szegénypolitikára”) korlátozták, ami a lakosság számára és a családépítési tervekre vonatkozóan baljós üzenetet közvetített.

S. Molnár Edit: Családi értékek – családpolitika. In: Cseh-Szombathy László–Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népességpolitika*. Századvég, 70–97. o.

A nemzetközi szakirodalmat tanulmányozva megállapítható, hogy ha nem is alkotnak többséget, de a demográfusok között kiemelkedő képviselői vannak annak az álláspontnak, amely szerint az egyszerű reprodukciónál alacsonyabb, tehát fogyáshoz vezető termékenység problematikus (lásd pl. Alfred Sauvy, Demény Pál, Samuel Preston, Jean-Claude Chesnais, Ron Lesthaeghe, és nem utolsósorban a magyar Andorka Rudolf munkásságát). A legtöbb hazai demográfus is ezt az álláspontot képviseli, s ezt ajánlja a családpolitika figyelmébe.

A magyarországi termékenység jelenleg 36 százalékkal marad el a reprodukciós szinttől. Az ún. tervezett, vagy kívánt gyermekszám átlaga ma is a családonkénti két gyermek körül van, ám a tervek ennél alacsonyabb szinten valósulnak meg. Ezért *a kormányzat „demográfiai értékrendjében” a kívánt, tervezett gyermekek megszületésének támogatása lenne a legnagyobb jelentőségű.*

A szakirodalom tanulságai szerint – kivételek ugyan vannak – számos fejlett országban nincsen olyan kormányzati politika, amely kifejezetten a termékenység befolyásolását célozná, annak ellenére, hogy termékenységük színvonala ezt egyébként indokoltá tenné. Ennek sokszor költségvetési okai vannak; a termékenység befolyásolása célzott és meglehetősen bőkezű családtámogatásokat tesz szükségessé. Ám a kormányzati politika szemléletmódja is szerepet játszhat ebben. Van ugyanis olyan szemléletmód, amely eleve kizárja a politikának a családi életbe való beavatkozását.

Nézetem szerint a lakosság többségének támogatását élvező kormányzatnak joga van olyan családpolitikát folytatni, amely a saját szemléletének megfelelő céloknak preferenciát biztosít. Ez azonban csak akkor fogadható el, ha a családpolitika tartózkodik minden olyan döntéstől, amely a más szemlélet szerinti életforma-választásokat diszkrimináló intézkedésekkel, jogi úton próbálná visszaszorítani. Kijelenthetjük: illúzió lenne azt képzelni, hogy bármilyen családpolitikai intézkedéscsomaggal egységesíteni lehet a lakosság családi életre vonatkozó, különböző szemléletmódokat tükröző értékrendjét – ilyen törekvések hatása inkább negatív lenne. Ám a családpolitikának ismernie kell ezt a sokszínű értékrendet, hogy kellően hatékony eszköztárral valósíthassa meg célkitűzéseit.

Ebben a munkaanyagban olyan kutatási eredményeket tekintek át, amelyek az 1990-es évekre vonatkozóan jellemzik a lakosságot – ezen be-

lül elsősorban a fiatal felnőtt generáció – családi élettel kapcsolatos értékeinek, preferenciáinak néhány sajátosságát, és tájékoztatnak a lakosság családtámogatások iránti igényeiről, elvárásairól. Ezek az információk a családpolitikai törekvések, célkitűzések *társadalmi fogadókésztségének* megismeréséhez járulhatnak hozzá.

A családi életformával és a gyermekvállalással kapcsolatos értékek és preferenciák a lakosság, illetve a fiatal felnőtt generáció körében

Sok jel mutat arra, hogy az elmúlt évtizedekben a családi életforma – a legtöbb észak- és nyugat-európai országhoz hasonlóan – Magyarországon is elindult a változások útján. Az életforma szabad megválasztásának igénye világszerte összefügg az individualizálódással és a szekularizációval. Ezek a folyamatok az egyes országokban nem egy időben és nem is teljesen egyformán zajlanak, és feltehetően inkább változatosabbá, semmint uniformizálttá teszik a családi életformák és magatartások európai térképét. Ám a változások irányait illetően azokat ma már nagy valószínűséggel visszafordíthatatlannak kell tartani.

Vajon ezzel együtt változtak-e, s ha igen, milyen mértékben változtak *a családi életvezetést orientáló értékek és preferenciák*? A családpolitikának erről pontos ismeretekkel kell rendelkeznie. Annál is inkább, mert a családi életformák országonkénti különbségei jórészt azzal hozhatók összefüggésbe, hogy az értékek és preferenciák is eltérőek, mondhatnánk: „országspecifikusak” (esetenként „régió-specifikusak”). Erre nemzetközi összehasonlító vizsgálatok hívják fel a figyelmet. Ezek tanúsága szerint például Magyarország meglehetősen kitűnik mind az észak- és nyugat-európai, mind a volt szocialista országok közül a gyermekcentrikus, családcentrikus érzelmek intenzitásával. Több demográfus egyetért abban, hogy ez az egyik fő ok, ami miatt Magyarországon – legalábbis az évtized első felében – nem csökkent olyan drámai módon a termékenység, mint a többi rendszerváltoztató volt szocialista országban. (Van egy másik ok is: 1989–1990 után néhány évig még megmaradtak a korábbi gyermek támogatási kedvezmények – ilyenek a többi rendszerváltoztató országban vagy nem voltak, vagy gyorsabban épültek le – nálunk csak 1996-ban.)

Nemzetközi és hazai kutatások érdekes tapasztalata azonban az is, hogy a lakosságban, vagy a fiatal generációban megfigyelhető értékek, preferenciák nem támasztják alá hézagmentesen a demográfiai folyamatok „modernizálódását” (például a családi életformák pluralizálódását); tradicionális értékválasztások sokszor nagyon is „modern” életformákkal, termékenységi magatartással járnak/járhatnak együtt. Ebből két irányban is adódnak meglehetősen leegyszerűsítő következtetések.

– Vannak, akik arra jutnak, hogy az értékeknek, preferenciáknak nincs jelentős szerepük a termékenységi magatartásban. A nemzetközi irodalomból ilyen megállapításokat idéz D. Coleman munkája (1998). De a magyarországi, kivételesen intenzív gyermekcentrikus attitűdök és az évről évre látványosan csökkenő termékenység közötti távolság olykor nálunk is ilyen megállapításhoz juttat szakembereket. Az értékek és preferenciák szerepének lebecsülése azonban azzal a veszéllyel járhat, hogy a legjobb szándékú családpolitikai törekvések is hatástalannak maradnak, mivel az az értéktartomány, amely a „fogadókészséget” biztosíthatná, egyáltalán nincs összhangban a családpolitika deklarált céljaival, törekvéseivel.

– A következtetések másik, lehetséges iránya is egyfajta leegyszerűsítő logika felé vezet. Ez – éppenséggel a tradicionális értékek, preferenciák elterjedtségére alapozva – azt sugallja, hogy a tényleges magatartásokat (köztük a hagyományostól eltérő életforma-választást, vagy gyermekvállalást) némi befektetés – pl. juttatások, kedvezmények, jogi szankciók, stb. – árán viszonylag könnyen vissza lehet terelni a századelő, de legalábbis a néhány évtizeddel korábbi időszak családi életformájának keretei közé. Ezekről a téves következtetésektől az óvhat meg, ha képet tudunk alkotni arról, hogy milyen vonatkozásban „moderne”, „újszerűek”, és milyen vonatkozásban „tradicionálisak” a családi élettel kapcsolatos értékválasztások, preferenciák.

A házasság intézménye – elavult, vagy követendő életforma?

Magyarországon a lakosság többsége – mintegy 53–54 százaléka – ma is házasságban él. Ez önmagában mutatja az emberek házasságcentrikus beállítódását. Elvileg a házasságcentrikus szemléletmód mellett szól,

hogy ilyen kötelékben a családok jobban meg tudják valósítani eredeti családterveiket (a házasságon alapuló párkapcsolatok termékenyebbek és kevésbé bomlékonyak, vagyis megbízhatóbbak, mint az élettársi együttélések), anyagi- és lakáskondícióik általában jobbak. A házasság népszerűsége mégis csökken; 1990-ben még 6,4 volt az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma, ami 1998-ra 4,5-re csökkent; a házasságkötést szívesen tolják későbbi életkorra, az újraházasodások száma pedig ugyancsak sokkal kevesebb, mint néhány évtizeddel ezelőtt. A felbomlott házasságok száma az elmúlt két évben 25–25 ezer volt, a válás aktusára leggyakrabban a házasság harmadik évében kerül sor. Ha ez a tendencia fennmarad, gyakorlatilag minden harmadik megkötött házasság válással ér véget.

Ha a törvényesen megkötött házasság veszített is vonzerejéből, *azt egyáltalán nem tartják az emberek „elavult intézménynek”* – jól példázva ezzel a „modern” magatartások és „hagyományos” attitűdök együttélését. Ezt nemzetközi vizsgálatok is tanúsítják (így pl. az 1992–93. évi Európai Termékenységi Vizsgálat, vagy egy, a 90-es években kilenc európai országra kiterjedő reprezentatív felvétel). A házasságot olyan országokban sem tartják elavult intézménynek, ahol a házasságkötések aránya a magyarországinál is alacsonyabb. Saját kutatásunk szintén azt mutatja, hogy a házasság nagyon is „jó életforma” – azok szerint is, akik maguk más választottak.

A nemzetközi és hazai kutatások szerint a törvényes házasság pozitívumának elismerése most, az ezredforduló küszöbén is elsöprő. Az attitűdök nem, vagy kevésbé differenciálódnak az emberek választott életformái szerint, vagyis nem lehet azt mondani, hogy az egyedülállók,

1. táblázat. Különböző családi életformák népszerűsége gyermekes anyák körében*

Családi életformák	Házasságban élők (1992)	Egyedülálló anyák (1995)	Élettársi kapcsolatban élő anyák (1995)
Teljesen egyedül élni	31	37	19
Szoros kapcsolatban az apával, de nem lakni együtt	17	42	29
Élettársi kapcsolatban élni	54	69	88
Házasságban élni	98	82	85

* Űn. „tetszési index” 100 fokú skálán.

vagy az élettársi kapcsolatban élők a házasságot általánosságban kevésbé tartják jó, megfelelő családi életformának. A választott életforma tehát önmagában nem különíti el az ún. „házasságellenesek” és „házasságpártiak” csoportjait. Egyszerűen azért nem, mert azok sem „házasságellenesek”, akik a maguk számára más életformát részesítenek előnyben.

Lehet-e magyarázatot találni erre az inkonzisztenciára? Lehetséges-e, hogy ugyanarról a dologról (a házasság intézményéről) az emberek egyszerre, egy időben pozitívan vélekednek, ám elfogadásától, követésétől tartózkodnak?

Attitűdvizsgálataink szerint a fiatal felnőtt generáció számára ma egyáltalán nem az képezi az alternatívát, hogy a párkapcsolat törvényes, vagy nem törvényes formáját „kell-e”, „érdemes-e”, „illendő-e” követniük. Az alternatíva inkább úgy vetődik fel: egyáltalán elfogadható-e, hogy *a családi életformát bármiféle írott/íratlan külső szabályok (hagyományok) irányítsák, avagy pedig az életforma szabad, tetszés szerinti megválasztása olyan emberi jog, amit a kívüllágnek is tolerálnia kell.* A meghatározó többség ez utóbbira szavaz. Ennek magyarázatát abban találtuk, hogy a fiatal felnőtt generáció nagy többsége *jogi szempontból a családi élet liberális szabályozásának híve*, jóllehet magánéletében ma is szívesen azonosul bizonyos tradicionális normákkal. (Például a házastárs, partner tulajdonságait, a gyermeknevelési elveket, a háztartásvezetést illetően igényei inkább konzervatívnak mondhatók.) Óriási többség utasítja el a válás esetleges tilalmát, vagy megszigorítását, de hangsúlyozza, hogy a válással kapcsolatos döntést az érintett feleknek nem kell elkapkodniuk. A többség jó és követhető életformának tartja a törvényes házasságot, de nem tartja rossznak az élettársi köteléket sem, és egyáltalán nem ért egyet ennek az életformának (vagy a válásnak) az erkölcsi elítélésével.

E „józan liberális” felfogásmódnak, az életforma választhatóságának fő társadalmi bázisát éppenséggel a házasok, valamint az iskolázottabbak, a társadalmi hierarchiának legalább a középső fokán elhelyezkedők jelentik. A házasság elavultságát, vagy a válást, mint a konfliktus-kezelés „legegyszerűbb, legkézenfekvőbb eszközét” azonban csupán egy jellegzetes, de mindenképpen kisebbséget jelentő szubkultúra tekinti saját álláspontjának. Ehhez főképp az alacsonyan iskolázott, szakképzettség nélküli, egyedülálló, vagy élettársi kapcsolatban élő, ám saját magukat alacsony társadalmi rétegbe soroló, az életükkel elégedetlen emberek egy része tartozik.

Néhány vonatkozásban azt is megfigyelhetjük, hogy a fiatal generá-

ció állásfoglalása mennyire van összhangban a közvéleménnyel, vagyis a lakosság egészében tapasztalt nézetekkel. A vélemények iránya csaknem minden kérdésben azonos a lakosság és a fiatal generáció állásfoglalásaiban. A lakosság körében is többségi álláspont, hogy a nem házas párkapcsolat választása korántsem jelenti a törvényes házasság értékének csökkenését, elavulását. A többség tiltakozik egy olyan felfogás ellen, amely az élettársi köteleket morálisan elítéli, sőt éppenséggel helyeselnék, ha azt ugyanúgy védenék a törvények, mint a házasságot. Mindez arra vall, hogy *a fiatal generáció családi életformával kapcsolatos beállítódása nem nevezhető „rendkívülinek”, „szokatlannak”, a tradíciókkal szögesen szembeszegülőnek, és a közgondolkodásban szilárd társadalmi háttere, bázisa van.*

A gyermek szempontjából azonban némileg máshogy ítélik az idősebb és a fiatal generáció. A közvéleményben többségi nézet, hogy a gyermekeknek egyáltalán nem mindegy, hogy szüleik házasságot kötöttek-e vagy sem. A fiatal generáció is hajlik ennek belátására, de jóval kisebb mértékben. Ám – míg az „idősebbek” (negyven év felettiek) szerint az lenne a helyes, a követendő magatartás, hogy gyermek születése esetén a szülők feltétlenül kössenek házasságot – a negyven év alattiak határozottan tiltakoznának ilyen követelmény ellen. Megjegyzendő, hogy a tényleges magatartások a fiatal generációban sem ennyire határozottak, kategorikusak. Az 1995-ben házasságon kívül szült nők vizsgálata például azt mutatja, hogy a törvényes kötelek nélkül gyermeket vállaló nők egyáltalán nem zárkoznak el a házasság gondolatától. Olyannyira nem, hogy ez szerepel is közelebbi, vagy távolabbi terveikben (erre példát is szolgáltatnak: egy részük néhány hónappal a szülés után már házas családi állapotú). Ám hogy a kapcsolatot a gyermek megszületéséig mindenképpen törvényesíteni kellene, nem tartják kényszerítő erejűnek. Az életforma külső szabályozásának elvetése részükről alapvetően *jogi megfontolás, a külső kényszer elhárítása; személyes életükben választásaik ettől – akár „tradicionális”, akár „modern” irányokban – eltérhetnek (későbbre halaszthatják, vagy véglegesen mellőzhetik a házasság megkötését).*

Nagy kérdés, hogy a családpolitika hogyan viszonyuljon az elmondottakhoz. A termékenység növekedését szem előtt tartva a döntéshozókban könnyen kialakulhatnak vulgáris megoldáshoz vezető elképzelések. Eszerint: „mivel a házas párkapcsolatok termékenyebbek mint a

többi, alternatív családforma, már önmagában a házasság jogi preferálásától, előnyben részesítésétől is remélni lehet a kedvezőtlen tendencia javulását”. Ezen túlmenően a költségvetésnek számolnia kell a „szabad életforma-választás” kiadásaival is, például avval, hogy a házasságon kívül született gyermekek könnyebben válnak „egyszülős családok” tagjaivá. Márpedig e családok szociális – és más vonatkozású – segítése megterhelést jelent a társadalom számára. Mindezen megfontolások elvileg a házasság intézményének hivatalos, jogszabályokban is kifejezésre jutó, pozitív diszkriminációja mellett szólnak.

Vitathatatlan, hogy lehet olyan jogszabályokat hozni, amelyek az emberek egy részét visszatérítik a házassághoz, ha csak ideiglenesen is, hogy a kedvezményeket, juttatásokat megkaphassák. A tapasztalatok szerint ezek a „beavatkozások” általában nem vezetnek tartós sikerhez. (Ezt példázzák a művi terhességmegszakítást, vagy a válást szigorító törvények, a házasságkötés előtti tanácsadás kötelező előírásai stb.). De ennél is nagyobb kérdés, hogy a pozitív diszkrimináció nem túlságosan nagy ár-e; nem nagyobb-e az a „veszteség”, ami a családpolitikát éri a lakosság – ezen belül a családalapító, gyermekvállalási korban lévő generáció – ellenállása miatt, adott esetben pedig akár az előítéletesség növekedése, a bűnbak-képzés mechanizmusának megindulása miatt?

Míg a családok biztonságára, a gyermekvállalás és gyermeknevelés segítésére az államnak kötelessége áldozni, álláspontom szerint *a kormányzati tevékenységnek, a családpolitikának egyáltalán nem dolga megjelölni, hogy mi a „helyes életforma”, és – mint a kutatások mutatják – ez az elsöprő többség számára nem is lenne elfogadható.* A mindennapi gyakorlatban azonban a kormányok reagálhatnak olyan demográfiai jelenségekre, amelyeket károsnak tartanak. Így például van olyan ország, ahol – abból kiindulva, hogy az együtt élő szülőkkel szemben igazságtalan, ha az egyszülős családok gyermeknevelési költségtöbbletét kizárólag az állam viseli – kötelezik a (távollévő) apákat e költségtöbblet egy részének megfizetésére, vagy – hasonló okokból – megkönnyítik, hogy a gyermekét egyedül nevelő szülő munkát vállaljon, vagy épp ellenkezőleg, megnehezítik azt. Ilyen megfontolások sokszor azért is szükségessé válnak, mert az egyszülős családok, a hajadon anyák, a válások számának növekedése könnyen túlfeszítheti a szociális támogatások, lakástámogatások költségkereteit, amelyeket végül is az átlagos adózóknak kell megfizetniük. Érthető, ha a családpolitikai döntéseknek is egyik fő szempontja

– bármilyen beállítódású kormányról legyen is szó – a költségáfordítás tényezője. Így kell ennek lennie egy népesedési célokkal azonosuló kormányzatnál is. *Ám a mérlegelés alapját ez esetben is kizárólag csak a gyermeknevelés biztonsága és támogatása képezheti, nem pedig a szülők választott életformájának minősítése.*

A gyermekcentrikus értékek és a termékenységi magatartás konfliktusa

A magyarországi születésszám-csökkenésben (amely az utóbbi időben évről évre újabb és újabb „történelmi mélypontot” ér el; 2000-ben például mindössze 97 600 élveszületést) véleményem szerint nem annyira a gyermekcentrikus beállítódás, a gyermekcentrikus értékrend lanyhulását kell keresni, mintsem inkább a magatartások egyéb körülmények hatására történő megváltozását. Ez tükröződik abban is, hogy a gyermektelenség terve, kívánása Magyarországon gyakorlatilag nincs jelen. Az Európai Termékenységi- és Családvizsgálat (1992–1993) adatai szerint ebben a tekintetben hazánk helyezése elég jó. Tíz európai ország adatait vizsgálva Magyarországon (továbbá Lettországból és Svédországból) a legalacsonyabb, szinte elenyésző azok aránya, akik életük folyamán nem kívánnak gyermeket. Még kedvezőbb a kép, ha nem a kívánságok, hanem a tényleges magatartás alakulását vesszük szemügyre. Magyarországon (valamint Lengyelországban és Lettországból) a 25–29 éves női korcsoportnak közelítően már csak mintegy egynegyede marad gyermektelen, míg egy sor ország ugyanezen életkorú női népességében az arány megközelíti – vagy jelentősen felülmúlja – az 50 százalékot is. Azt gondolom, *a gyermektelenség állapotának elkerülése egyik legfőbb jele a gyermekcentrikus szemléletmód jelenlétének.*

A magatartások összhangban vannak a közgondolkodás felfogásával is. A lakosság elsöprő többsége ma is „rossz”, vagy „nagyon rossz” állapotnak tartja, ha egy házaspárnak nincsen gyermeke, s ugyancsak a meghatározó többség tartja „jó”, vagy „nagyon jó” helyzetnek, ha a családban két gyermek nevelkedik.

2. táblázat. Gyermekszám-preferenciák a lakosságban, 1997

Mennyire jó, ha egy párnak...	százalék			
	Nagyon jó, vagy jó	Közepes	Rossz, vagy nagyon rossz	Összesen
Nincs gyermeke	4	14	82	100
Egy gyermeke van	32	37	31	100
Két gyermeke van	77	18	5	100
Három gyermeke van	62	19	19	100
Négy, vagy több gyermeke van	28	20	52	100

Míg – megismételt vizsgálataink szerint – a gyermekcentrikus attitűdök intenzitása lényegében változatlan maradt az elmúlt 20–25 év alatt (mégpedig mind a közvélemény, mind a fiatal generáció vonatkozásában), a gyermekvállalási magatartás észrevehetően megváltozott. Ez a későbbi életkorra halasztott első gyermekszülésekben nyilvánul meg. Más szóval, a születésszám csökkenésének egy részében az első gyermekvállalás késleltetése játszik szerepet. Márpedig a fiatalkori születéskiesést a 25–30 éves nők gyermekvállalásai nem képesek ellensúlyozni. Így a gyermekcentrikus érzelmeket ma a családok jórészt egyetlen (legfeljebb két) gyermekkel elégítik ki.

Ami a közfelfogást illeti, a legtöbben ma is a nőnek hagyományosan a 20–24 év közötti életszakaszát tartják ideális időpontnak arra, hogy első gyermekét világra hozza. Ám a fiatalabbak, az iskolázottak, illetve a fővárosban élők körében már nagyon is jelentős a súlya annak az álláspontnak, hogy az anya 25–29 éves kora között, esetleg annál később is „ráér” az első szülésre; e véleménynek a lakosság egészében tapasztalt, 24 százalékos átlaga az említett csoportokban negyven százalék körüli. Úgy tűnik fel, a magatartások ezen változása a közgondolkodás számára is egyre elfogadhatóbbá válik.

A későbbre halasztott gyermekszülést többféle indokból tartják ideálisnak az így vélekedők. Legdöntőbb az anyagi háttér (pl. lakás) megteremtése. Második-harmadik helyen az áll, hogy ebben az életkorban már érzelmileg megalapozottabb kapcsolatokat tud kiépíteni a leendő anya (22 százalék), illetve van ideje tanulásra, szakmaszerzésre is (22 százalék). Arra is számítnak, hogy 25 év fölött egy nő már szert tehet olyan biztos állásra, foglalkozásra, amit gyermekszülés miatt nem veszít el (15 százalék).

Az idősebb korban történő első gyermekszülés gyakran azzal jár, hogy a nők, vagy a párok eredeti elképzelései, a jövődöbéli gyermekek számára vonatkozó tervei nem tudnak maradéktalanul megvalósulni. A KSH termékenységi- és családtervezési vizsgálatainak tapasztalatai szerint általában 2,0–2,1 körül van a kívánt gyermekszám átlaga. Saját kutatásaink alapján elmondható, hogy ezek a tervek, kívánságok eleve kissé visszafogottak, más szóval, nem tükrözik teljes mértékben a gyermek utáni vágyakat. A 18–40 év közötti férfiak és nők körében például sokan elképzelhetőnek tartanának olyan körülményeket, amelyek miatt akár több gyermeket is terveznének – számításunk szerint így a tervezett gyermekszám-átlag 2,0–2,1-ről akár 2,2-re emelkedne. (Ilyen körülményeket jelenthetnének az érintettek szerint: a gyermekes családok nagyobb támogatása, a biztonságos, és a gyermeknevelést jobban toleráló munkahelyi körülmények, vagy a gyed visszaállítása. A felmérés 1998-ban, a gyed hivatalos szüneteltetésének idején zajlott.)

Ám visszatérő tapasztalat, hogy a valóságban a termékenységük befejezéséhez közeledő nőknél az eredeti tervek alacsonyabb szinten, az átlagos 2,0 alatt valósulnak meg. Az 1983-ban házasságra lépett pároknál például az egy gyermeket tervezők aránya végül is kétszeresére emelkedett (a három gyermeket tervezők rovására) – elsősorban a fővárosi családokban, és ott, ahol az anya magasabb iskolai végzettségű és szellemi foglalkozású volt. A tervek, kívánságok szerényebb realizálása mögött az anyagiak, a gyermeknevelés és a munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei, vagy lakásproblémák álltak.

Kutatási eredmények mutatják, hogy *a gyermekvállalás későbbre halasztása és az eredetileg elképzelt, kívánt gyermekszám korlátozása jórészt munkavállalással összefüggő konfliktusokra vezethető vissza, amelyeket az anyák ezekkel a „stratégiai lépésekkel” igyekeznek kivédeni.*

A konfliktusok természete eltérő, s azok különböző szinteken jelentkeznek. A családi élet hagyományos rendjéhez képest bizonyosfajta feszültséggel jár már önmagában az is, hogy a család, a gyermek értéke mellett egyre jelentősebbé válik a nők számára a kereső tevékenység, a munka, a hivatás, a karrier értéke – és nem csupán anyagi indítékok miatt. Vizsgálataink szerint a negyven év alatti nők meghatározó többsége ért egyet azzal, hogy *a nők akkor is szívesen dolgoznának – legalább részmunkaidőben – ha kényelmesen meg tudnának élni a férj fizetéséből*, és ugyancsak többségi álláspontjuk, hogy *„vannak ugyan szülői kötelességek, de az életcé-*

lokról nem kell lemondani a gyermekek miatt". A piacgazdaság, a versenyszféra feltételei, követelményei szinte permanens módon ösztönzően hatnak ezekre az attitűdökre. A fiatal generáció mintegy háromnegyede például a volt szocializmus körülményeihez képest kedvező változásnak tartja, hogy „az egyéni képességeket, ismereteket állandóan fejleszteni kell”, 60 százalékuknak tetszik, hogy „manapság sokkal önállóbbnak, kezdeményezőbbnek kell lenni”, és 45 százalék szerint pozitív dolog, hogy „a munkahelyeken és a mindennapokban állandóan új követelményeknek kell megfelelni”.

Ezek igen jelentős szemléletmódbeli változások. A mai fiatal generáció olyan családformát, olyan családi életvezetést kíván követni – annyi gyermekkel – amely e célok megvalósítását legalábbis nem akadályozza. A háztartás, a gyermeknevelés azonban nagyobbbrészt a nőket terheli (és többnyire „női feladat” a beteg családtagok, vagy idős szülők ápolása, gondozása is). Kutatási tapasztalatok szerint e tekintetben nálunk a családok gyakorlata inkább „hagyományos”; maguk a nők inkább „hálásak”, ha a férj/partner valamelyest besegít e tennivalókba, semmint hogy „kiköveteljük” az igazságosabb munkamegosztást. Egyes országokban vannak már példái annak, hogy e feszültségforrást nem lehet – és nem is „kifizetődő” – pusztán magánügyként kezelni. A különböző családi szolgáltatásokat nyújtó non-profit szervezetek támogatásával részben könnyítik a családi terheket, részben pedig kötetlen, rugalmas, vagy részmunkaidőt biztosíthatnak a munkaerőpiacról családi vagy egyéb okokból kiszoruló női munkaerő számára. E lehetőségeket nálunk is mérlegelni kellene.

A konfliktusok egy másik csoportja éppenséggel a gyermekes anyák munkaerő-piaci, illetve a konkrét munkahelyi helyzetével, megítélésével kapcsolatban jelentkezik. A versenyszféra, a piacgazdaság megerősödése a munkavállalási feltételeket is keményebbé tette, amit a kisgyermekes családok nem ritkán „negatív diszkriminációként” élnek át.

Egy 1998-ban készült, 18–40 év közötti férfiak és nők körében folytatott vizsgálat szerint ebben a korosztályban elég jelentős az aggodalom amiatt, hogy a munkához jutás alapvető kritériumává a munkaadók részéről az válik, hogy az alkalmazandó (vagy éppen leépítendő) női munkaerő mennyire lekötött családi feladatokkal; várható-e, hogy gyermekszülés miatt hosszabb időre kiesik a munkából, sokat hiányzik-e a kisgyermek betegsége miatt stb. Az aggodalmak hosszabb távra is kiterjednek: például arra, hogy a munkavállaló anya szakmai előmenetelét a

kisgyermekkel otthon töltött, kieső idő meglehetősen visszaveti, ugyanakkor 40 év körül, amikor a gyermekek már kicsit nagyobbak – az anyák „öregnek” számítanak, és nehezen találnak állást. Az aggodalmak különösen intenzívek azok körében, akiknek hároméves, vagy kisebb gyermekeik vannak:

3. táblázat. A felsorolt problémák miatt saját életükben aggodalmaskodók arányai (18–40 éves férfiak és nők véleménye alapján, 1998)

Aggodalmak	Férfiak átlaga	Kisgyer- mekes férfiak	Nők átlaga	százalék
				Kisgyer- mekes nők
A kisgyermekes anyák nehezen találnak munkát	39	65	48	63
Gyermekgondozási szabadság után bizonytalan a munkahelyre visszatérés	37	61	44	60
Megoldatlan a kisgyermek felügyelete ahhoz, hogy az anya munkát tudjon vállalni	31	52	38	51
Beteg gyermek ápolása miatt bizonytalanná válik a munkahely	37	57	45	57
A munkaadók könnyen megszabadulnak attól a nőtől, aki szülni kíván	26	52	39	51
A szakmai, munkahelyi előrelépés szempontjából hátrányos az 1–2 évi otthonmaradás	29	46	34	42
Egy nő 40 éves kor fölött már alig talál munkát	31	31	48	59

A családpolitikának szem előtt kell tartania, hogy a gazdasági fejlődéssel együtt a női munkaerő (mégpedig az iskolázottabb, szakképzett munkaerő) létszáma is növekszik, és – hasonlóan a nyugat-európai országokhoz – a termékenység alakulásában egyre erőteljesebb meghatározóvá válik. Ez komolyan megnöveli a társadalmi problémákat, amelyek közül legjelentősebb a gyermekvállalási hajlandóság lenyuhulása. És mint látható, nem kizárólag anyagi okok azok, ami miatt a munkavállaló nőknek már jelenleg is a kívánt gyermekszám korlátozásának stratégiájával kell élniük. A családpolitika ebben a vonatkozásban sem lehet közömbös, hiszen itt sem „egyéni problémákról” van szó, amelye-

ket a munkavállalóknak (vagy a családoknak) maguknak kell megoldaniuk.

Nézetem szerint egy mai igényeknek megfelelő, korszerű családpolitika alapvető feladata *a fiatal, szülőképes korosztály életcéljainak e két mezőnyét, a családra, gyermekre vonatkozó terveket és a munkával kapcsolatos ambíciókat egységben kezelni, s azok megvalósítását a tervezett, kívánt gyermekek megszületésének támogatásával segíteni elő.* Ez a társadalom számára is pozitív üzenet. Míg értelemszerűen irreális elképzelés, hogy bárki is „össztársadalmi érdekből”, „nemzeti érdekből” vállaljon gyermeket, a társadalom jó néven veszi, és adóforintjaival támogatni is hajlandó azt az elvet, hogy a gyermekvállalás, a gyermeknevelés elősegítése országos érdek, közérdek. Tudván, hogy a támogatás mértéke nem kis mértékben attól is függ majd: mennyire sikeresen tudja megvalósítani életcéljait a munkaképes generáció.

A családtámogatások iránti lakossági igények, elvárások alakulása

Az Országgyűlés 1999-ben számos olyan családpolitikai törvényt módosított, amelyek 1996-ban korlátozták a gyermekneveléshez nyújtott költségvetési támogatásokat. Az 1996. évi korlátozások részét képezték az ún. Bokros-csomagnak, s nemcsak a politika színterén váltottak ki éles vitákat, hanem szakmai körökben is. Így például akkoriban sok olyan javaslat is napvilágot látott, amely a gyermeknevelési támogatásokra fordított kiadások csökkentését anélkül biztosította volna, hogy az egész rendszer keretei széttörjenek. A szakemberek egy része kifogásolta azt is, hogy a kormányzat nem kezdeményezett olyan párbeszédet a lakossággal, amely az *átmenetiség elvét* deklarálta volna, vagyis amelyben ígéretet tettek volna arra, hogy a szociális megvonások csak időszakosak lesznek, s amint az ország gazdasági kondíciói javulnak, az érintettek visszakapják jogosultságukat.

Egy 1995-ben készült országos közvélemény-kutatás szerint a lakosság már a korlátozások életbe lépése előtt, önmagában a törvénytervezet hírére nagyon határozottan reagált. A megkérdezettek 82 százaléka úgy gondolta: *„a gyermekes családok támogatását jelentős áldozatok árán is meg kel-*

lett volna tartani, mert a gyermekek az ország jövőjét jelentik". A meghatározó többség arra is felhívta a figyelmet, hogy a megszorításokat csupán időlegesnek, átmenetinek kellene tekinteni – a rendszer visszaállítására azonban ígéretet nem kaptak.

*„A gyermekes családokat érintő változásokat átmenetinek kellene tekinteni. Amint javul az ország gazdasági helyzete, az eredeti kedvezményeket vissza kellene adni” (1995)**

	(százalék)
Teljes mértékben egyetért (5)	55
Inkább egyetért (4)	15
Részben egyetért, részben nem	12
Inkább nem ért egyet	5
Egyáltalán nem ért egyet	9
Nincs véleménye	4
Összesen	100

* Forrás S. Molnár–Pongrácz, 1996.

Már csak ezen előzmények miatt is érthető, hogy az 1999. évi törvénymódosításokat (az adókedvezmény, a jövedelemtől független – állampolgári jogon járó – családi pótlék és a gyēs visszaállítását) a lakosság nagy része pozitívan fogadja. Az 1999 tavaszán készült közvélemény-kutatás szerint a megkérdezettek közel 60 százaléka (56,8 százalék) ért egyet azzal, hogy *„mivel a gyermekek az ország jövőjét jelentik, a kedvezményeket mindenképpen vissza kellett állítani, még ha ez most az országnak anyagi áldozatot is jelent”* (és további mintegy 7 százalék gondolja, hogy talán várni lehetett volna még; ráért volna akkor visszaállítani ezeket a kedvezményeket, amikor az ország gazdasági helyzete már sokkal jobb). Az 1999. évi módosítások különösen kedvezően érintették a 35 év alatti nőket, a gyēsben lévő édesanyákat, illetve a hatévesnél kisebb gyermeket nevelő szülőket.

A *„minden gyermek egyformán fontos”* elve. A gyermektámogatások visszaállítása a lakosság nagy része számára azért jelentett pozitív üzenetet, mert egybeesett azzal az általánosan elfogadott elvvel, hogy az ország-

nak minden gyermek egyformán fontos. Ezzel a lakosság meghatározó többsége teljes mértékben, de legalábbis részben egyetért:

„Helyes, ha a gyermeknevelést minden szülőnél egyformán támogatják, hiszen az országnak minden gyermek egyformán fontos”

(A vélemények megoszlása, százalék)*

Teljes mértékben egyetért (5)	53
Inkább egyetért (4)	11
Részben egyetért, részben nem ért egyet (3)	16
Inkább nem ért egyet (2)	9
Egyáltalán nem ért egyet (1)	11
Összesen	100
Osztályzat-átlag:	3,85

* A határozott véleménnyel rendelkezők százalékában. A „nem tudja”- választ adók aránya 4 százalék.

A törvénymódosítás vitája során egyesek azzal érveltek, hogy a gyermektámogatások visszaállítása „a gazdagoknak kedvez”, és „a szegényeket hozza rosszabb helyzetbe”. Ennek az érvelésnek ellentmondani látszik, hogy az egyetértés annál nagyobb, minél több gyermeke van valakinek, illetve minél kedvezőtlenebbnek ítéli meg saját anyagi helyzetét. Oka az lehet, hogy a több gyermekes, illetve rosszabb anyagi helyzetben lévő szülők a „szegénypolitika” következtében negatív módon kivételezett helyzetüket most szívesen cserélik föl azzal, hogy szülői minőségükben a társadalom „egyformákként” kezeli őket. Természetesen érthető az is, ha az emberekben működik egyfajta „igazságérzet”. A korábbi, 1995. évi közvélemény-kutatás szerint például a többség egyáltalán nem ellenezte azt a lehetőséget, hogy a családi pótléknál figyelembe kellene venni a szülők jövedelmét. Ám a kérdezettek számottevő hányada már akkor is olyan megoldást tartott volna jónak, amely szerint a szülők jövedelme az adózáson keresztül érvényesül, vagyis ha az azonos összegű és állampolgári jogon járó családi pótlékból a gazdagabb szülőknél kevesebb, a szegényebbeknél pedig több maradna, mivel ekkor nem sérül az az elv, mely szerint „minden gyermek egyformán fontos”.

Változás a családi pótlék fizetésének rendszerében

A lakosság elsőprő többsége, 74 százaléka ért egyet azzal, hogy az iskolaköteles korú gyermekek után ezentúl csak akkor jár családi pótlék, ha valóban iskolába járnak. A törvény voltaképpen megerősíti az iskolába járatás szülői kötelezettségét, amelynek általánosan is igen magas támogatottsága a fővárosi lakosok körében a legnagyobb (81 százalék).

Az ellenvetések főleg ismerethiányból származnak. A családi pótlékra igényt tartó szülők részletesebb információra szorulnának. Tudni szeretnék, jár-e családi pótlék olyan kivételes esetekben, amikor a gyermek egészségi okokból nem tud iskolába járni, vagy annak hosszabb szüneteltetésére kényszerül, és mi a hivatalos útja ilyenkor a jogosultság elintézésének.

A gyermekgondozási díj (gyed) visszaállítása

A gyed visszaállítása elsősorban az iskolázottabb, szakmával, biztos állással rendelkező szülők körében lehet kedvező hatású, hiszen a kevésbé iskolázott, alacsonyabb jövedelmű, vagy saját jövedelem nélküli anyák állampolgári jogon részesülhetnek gyermekgondozási segélyben (gyesben). Így a gyed többek között annak a közép rétegnek a számára nyújthat nagyobb biztonságot, amelyben az eredeti családtervek leépítése, a tervezett gyermekszám korlátozása ma szinte az egyedüli védekezési stratégia az ellen, hogy a szülők munkahelyi, szakmai előrelépése ne csorbuljon a gyermekszülés miatt.

Kérdés, mennyire ért egyet ezzel az elvvel a lakosság: *mennyire tartják fontosnak az emberek azt, hogy azokban a családokban is több gyermek szülessen, amelyekben az anya iskolázottabb, jó szakmája, biztos állása van, s csupán azért nem mernek több gyermekre vállalkozni, mert szeretnék megőrizni helyzetüket.*

A többség (70 százalék) „teljes mértékben”, vagy legalábbis „eléggő” azonosul egy ilyen családpolitikai törekvéssel. Még nagyobb az egyetértők aránya a főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezők, a diplomás állást betöltők, illetve a felső vezetői beosztásban dolgozók körében. Már némileg szkeptikusabbak a vélemények abban a vonatkozásban, hogy a gyed tervezett visszaállítása vajon jár-e majd olyan hatással, hogy a jó szakmával, biztos állással rendelkező nők valóban szívesebben vállalkozzanak gyermekekre. A többséget azonban még ekkor is a pozitív

hatásban bizakodók alkotják: 51 százalék szerint *a gyed elő fogja segíteni ennek megvalósulását*, de 34 százalék inkább azt jósolja, hogy *a gyed visszaállításának nem lesz ilyen következménye*. A szkeptikus vagy pesszimista vélekedés éppen azok körében magasabb az átlagosnál, akik a gyed fő elvével, célkitűzésével egyébként a leginkább azonosulnak (pl. diplomások, vezető beosztásúak).

Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a gyed visszaállítása – jóllehet, egyike a legfontosabb családpolitikai intézkedéseknek – szerényebb eredményekkel jár majd, mint első bevezetésének idején. Akkoriban ugyanis a fizetésarányos gyermekgondozási szabadság európai szinten is újszerű, hatásában pedig pozitív volt. A gazdasági struktúra azonban azóta jelentősen megváltozott. A piacgazdaság körülményei között a munkavállalás feltételei keményedtek, az anyaság, a gyermeknevelés és a munkavállalás összeegyeztetése nehezebbé vált. Ez lehet a háttérben ezúttal is, amikor a magasan iskolázott, jó állásban lévő csoportok – még ha nagyon fontosnak is találnák, hogy a hozzájuk hasonló családokban több gyermek szülessen – a gyed lehetőségét önmagában nem tartják e szándék kellően hatékony előmozdítójának. A fizetésarányos gyermekgondozási szabadság visszaállított rendszere akkor lehet igazán hatékony, ha a gyermekvállalást a családpolitika szélesebb eszköztára is elősegíti. Ilyen lehet például a részmunkaidős foglalkoztatás, az otthoni munkavállalás lehetősége, a család és a gyermek iránti felelősség növekedése mindkét szülő részéről, továbbá a társadalmi tolerancia általános növekedése. Mindez – a családok anyagi támogatásán túlmenően – a munkajog, a családjog további erőfeszítéseit igényli.

A változások kedvezőek, de stabil, időt álló törvényekre is szükség lenne

Az 1998-ban megválasztott kormány – amint az programjából kitűnik – megkülönböztetett figyelmet fordít a család és a gyermekvállalás fontosságának. A kormányzati törekvés találkozik a lakosság nagy többségének egyetértésével. Ennek egyik oka az lehet, hogy az 1996–1998 közötti megszorító intézkedések sok családot kedvezőtlenül érintettek, s emiatt most helyzetük javulásában reménykednek. De a kedvező fogadtatáshoz az is hozzájárul, hogy a kormányprogram olyan értékrendet képvisel, amely összhangban van a lakosság családcentrikus, gyermekcentrikus

beállítódásával. A közvélemény-kutatás szerint a többség nemcsak az eddigiekben említett, konkrét intézkedésekről (pl. gyermekgondozási segély, gyermekgondozási szabadság, családi pótlék visszaállításáról) nyilatkozik jóváhagyólag, hanem arról az általános szemléletről is, amelyet e konkrét intézkedések sugallnak.

„Kedvező változás, hogy a mostani törvények emnyire előtérbe állítják a családot, a gyermek fontosságát”

(Az állítással egyetértők és nem egyetértők arányai, százalék)

Teljes mértékben egyetért (5)	54
Inkább egyetért (4)	19
Részből egyetért, részben nem ért egyet (3)	18
Inkább nem ért egyet (2)	4
Egyáltalán nem ért egyet (1)	4
Összesen	100
Osztályzat-átlag:	4,11

* A kérdéssel határozott véleménnyel rendelkezők százalékában. A „nem tudja-választ adók aránya az egész mintában 5 százalék.

A „teljes mértékben” egyetértők, vagyis az új törvények családközpontú szemléletmódját egyértelműen pozitívan fogadják minden társadalmi-demográfiai csoporton belül többségi véleményt képviselnek; a nők (57 százalék) még inkább mint a férfiak (51 százalék), és a gyermekek (56 százalék) még inkább mint a gyermek nélküliek (48 százalék).

A család és a gyermekvállalás fontosságát előtérbe helyező törvények azonban akkor válhatnak igazán hitelessé az emberek számára, ha *egy kevésbé változó, stabil szemléletmódot, értékrendet tükröznek*. Az utóbbi években számos szociológiai vizsgálat és közvélemény-kutatás támasztotta alá, hogy a rendszerváltoztatás több vonatkozásban is megtépázta az emberek biztonságérzetét. Évtizedünkben sokan szembesültek a munkahely biztonságának megingásával, a munkanélkülivé válással, az inflációval, az életszínvonalat megingató kockázati tényezőkkel, annak veszélyével, hogy egy marginális társadalmi helyzetből nehéz a felkapaszkodás. Ezek a tényezők a fiatal generáció családi terveire is

negatívan hatnak. Ám mivel a családalapítás, a gyermekvállalás a legtöbb ember számára az alapvető értékek közé tartozik, talán minden más területhez képest is fontosabbnak tartják, hogy ennek az alapvető értéknek a védelmét a törvények hosszú távon, biztonságot nyújtva garantálják.

A gyermektámogatások 1995–1996-ban végrehajtott csökkentése, egyes fajtáinak (pl. az adókedvezménynek, a gyednek) az eltörlése nem csupán a pénzübeli korlátozások miatt jelentett veszteséget a családok számára. Hiszen – mint a hivatalos adatok tanúsítják – kézzelfogható, számszerűsíthető anyagi veszteség a családok alig 10 százalékát érintette csupán. Jóval nagyobb lehet az az össztársadalmi veszteség, amely a biztonságérzet gyengülése miatt következett be, olyan lélektani folyamatokat indítva el, amelyek a jövőbeli családtervekre is negatívan hatnak. A családalapítás, gyermekvállalás előtt álló szülőknek arra kellett felkészülniük, hogy a gyermektámogatásokat garantáló törvények akár évről évre is változhatnak, a mindenkori politikától függenek, így kevésbé lehet azokra hosszabb távú családi terveket építeni. A KSH egy felmérése szerint például 1995-ben, a gyed megszűntetésének hírére a fiatal, egygyermekes anyák 52 százaléka nyilatkozott úgy, hogy további gyermekvállalásukra vonatkozó terveiket újragondolják. (Lakatos, 1996, 1997).

Az 1999. évi közvélemény-kutatás adatai szerint a lakosságban rendkívül erős az igény arra, hogy a családot, a gyermekvállalást támogató törvények kellően stabilak maradjanak:

„Az a baj, hogy a törvények túl gyakran változnak, a mindenkori politikától függenek. Ez elbizonytalanítja a fiatalokat, és nem tudnak hosszabb távú családterveket kialakítani.”

Az egyetértő – nem egyetértő vélemények arányai, százalék

Teljes mértékben egyetért (5)	68
Inkább egyetért (4)	13
Részben egyetért, részben nem ért egyet (3)	12
Inkább nem ért egyet (2)	4
Egyáltalán nem ért egyet (1)	3
Összesen	100
Osztályzat-átlag	4,33

*A kérdésről határozott véleménnyel rendelkezők százalékában.
A „nem tudja” választ adók a minta 4 százalékát teszik ki.

A stabil törvények, a hosszabb távra szóló családtervek igénye a nőknél még erősebb mint a férfiaknál; az állítással a férfiak 64 százaléka, a nők 73 százaléka ért egyet „teljes mértékben”.

Érdekes eredmény, hogy a családtámogatási törvények stabilitását azok is erősen igénylik, akik *a kedvezmények 1999. évi visszaállítását pozitívan fogadják*, de azok is, akik úgy gondolják: *a korábbi törvények, a „szegénypolitika” megfelelőbb volt* (mindkét csoportnak 70-70 százaléka ért egyet „teljes mértékben” a stabil törvények fontosságával). Oka talán az lehet, hogy „gyakori törvényváltozásról” beszélve gondolatban mindkét véleményegyüttes képviselői az ellentábort hibáztatják: a jelenlegi családpolitikával rokonszenvezők a gyermektámogatásokat megvonó, 1996. évi törvényeket, a szegénypolitika támogatói pedig az 1999. évi törvénymódosításokat. Lehetséges azonban az is, hogy ma már az emberek egyszerűen csak „a józan észre hallgatnak”, s félretéve a politikai nézetkülönbségeket, mindkét tábor a törvények kívánatos stabilitása mellett szeretne voksolni.

Az igények és elvárások differenciálódása, szintjei

Óhatatlan, hogy egy kizárólag csak szociális feladatokat ellátó, „szegénypolitikaként” funkcionáló családpolitikának nincs módja olyan célt maga elé tűzni, amely feladatának tekintené a gyermekcentrikus értékek ápolását, karbantartását. Tevékenysége arra terjed ki, hogy a gazdaságilag ellehetetlenülő családok anyagi gondjain enyhítsen (annak révén, hogy hozzájárul gyermeknevelési költségeikhez). Ez természetesen rendkívül fontos része a szociálpolitikának, a segítyezésnek, de perspektivikus népesedési célokat nem szolgál.

A nemzetközi szakirodalom figyelme ugyanakkor egyre inkább afelé fordul: vajon a családok, a gyermekvállalás közvetlen anyagi támogatása-e az egyedüli hatékony eszköz; milyen más lehetséges eszközök vannak a gyermekvállalási tervek, szándékok lanyhulásának megállítására. Egyre gyakrabban fogalmazódik meg a kutatók részéről, hogy újfajta családpolitikai módszerekre van szükség. Olyan intézkedési rendszerek beiktatására, amelyek az egyéneket és a családokat arra ösztönzik, hogy döntéseik meghozatalánál ne csak az adott időpontban (pl. a gyermekszületést követő egy-két évben) realizálható bevételekből induljanak ki, hanem előre is tekintsenek, és a későbbiekben realizálható jövedelmeiket ugyancsak vegyék figyelembe. Ilyen célokat szolgálhatnak a biztos

munkahely garanciái, az az elképzelés, hogy a fizetett gyermekgondozási idő összegét folyósítsák még egy ideig akkor is, ha az anya dolgozik, amit fizetett gondozó alkalmazására fordíthatnának, vagy például – nagyobb gyermek esetén – az iskolázáshoz, továbbtanuláshoz nyújtott hitelkonstrukciók stb. Az igények, elvárások természetesen eltérőek. Jól példázza ezt egy Németország volt nyugati és keleti régiójában lefolytatott vizsgálat. A gyermekszám korlátozását a két régióban eltérően indokolták a megkérdezett 20–40 év közötti férfiak és nők. Míg a volt keleti régióban ezt inkább a jövőtől való félelemmel és a gyermeknevelés magas költségeivel indokolták, a nyugati régióban inkább a szűkebb családi életen túlmutató életcélokkal, függetlenségre, önmegvalósításra törekvésükkel magyarázták. Ennek megfelelően elvárásaik is eltérőek. Míg a keleti régióban nagyon is igénylik a bármilyen címen és mértékben nyújtott közvetlen anyagi támogatást (ez nagy valószínűséggel így lehet minden „szegényebb”, volt szocialista országban, így Magyarországon is), a nyugati régióban élők körében ezek jelentősége nem túlságosan nagy. Ők sokkal inkább olyan családtámogatási formákat preferálnának, amelyek hosszabb távon éreztetik hatásukat, és amelyek következtében a gyermeknevelés nem válik az életcélok megvalósításának akadályává (pl. adókedvezmények, lakásépítési kedvezmények a gyermekes családoknak stb.).

Az igények, elvárások e „kétirányú” differenciálódásával előbb-utóbb nálunk is számolni kell. Mindig is lesz egy olyan, számottevő réteg, amely életkörülményeiből adódóan előnyben részesíti a közvetlen anyagi támogatások bármely formáját, de már ma is elég széles (és feltehetően tovább növekszik) azok köre is, akik távolabbra tekintve, hosszabb távú biztosítékokat is szeretnének kapni a gyermekneveléshez.

Látszólag paradox helyzet, hogy az igények, elvárások nem feltétlenül a szülők anyagi körülményei, kulturális szintje szerint differenciálódnak. Úgy tűnik, ma éppen azok szembesülnek leginkább azzal, hogy „életcéljaik megvalósítását a gyermek akadályozta”, akiknek gyermekvállalásait a szegénypolitika kiemelten támogatta. Legalábbis erre lehet következtetni 1997-ben készült vizsgálatunk alapján, amelyben a lakosság 28 százaléka értett egyet azzal, hogy „az emberek jobban meg tudják valósítani saját életcéljaikat, ha nincs gyermekük”. Az átlag ugyanis észrevehetően szóródik

– a csupán 8 osztályt, vagy annál kevesebbet végzettek (30 százalék) és a diplomások (18 százalék),

- a gyermektelenek (20 százalék) és a négy- vagy több gyermekesek (31 százalék), valamint
- a társadalmi ranglétra alsó fokain elhelyezkedők (34 százalék) illetve az ún. felsőbb osztályhoz tartozók (13 százalék) között (az osztályhoz tartozás „önbesorolással” történt, (vö. S. Molnár– Pongrácz 1997).

Ez azért is meglepő, mert bárki könnyen az hihetné: életcélokkal inkább az iskolázott, magasabb társadalmi osztályhoz tartozó csoportok rendelkeznek. Az adatok azonban mégis arra vallanak, hogy – bár az anyagilag arra jobban rászorultaknál érthető módon nagyon sokat számítanak a közvetlen anyagi támogatások – ezek önmagukban nem jelentenek garanciát arra nézve, hogy gyermekeik felnövekedése után a (még mindig fiatal, negyven év körüli) szülők saját életcéljaik megvalósítására gondoljanak; kudarcaikért pedig éppenséggel a gyermekeket okolják.

Most, több mint tíz évvel a rendszerváltozás után egyre inkább alapvető követelmény, hogy az embernek a családi életen túlnyúló egyéni életcéljai (pl. szakmája, hivatása, elfogadható jövedelme) legyenek, de ezzel együtt nagyobb a veszélye annak, hogy a családtervek egy, legfeljebb két gyermekre redukálódnak, vagy akár a gyermektelenség eszményének engednek teret. Ezért egy népesedési célokat maga elé tűző családpolitikának a gyermektámogatásokat szélesebben kell értelmeznie, mivel *a családi élet és annak biztonsága az egyéni célok megvalósításának is alapfeltétele*. Az életcélok családban valósulnak meg, még akkor is, ha felnőttként ki-ki a családi életvezetés különböző formáit, vagy akár az egyedül élést választja. Az életcélok kialakítása ugyanis már a gyermekkorban elkezdődik, s az erre való indíttatást a gyermek a családtól, szüleitől, testvéreitől, rokonságától kapja. A „minden gyermek egyformán fontos” elvének következetes megvalósítása már csak ezért is kiemelt tétel egy korszerű népesedéspolitikai értékrendjében.

A „gyermekbarát szemléletmód” erősítése

Tekintettel e munkaanyag szűkebb témájára, a családdal és gyermekkel kapcsolatos értékek, preferenciák áttekintésére, nem foglalkozom a családpolitika szociális feladatokat, munkajogot, családjogot érintő, szerteágazó problémakörével. Részletesebben szeretném azonban érinteni a

családpolitika egy sajátos feladatát: *a gyermekvállalás, gyermeknevelés iránti társadalmi tolerancia növelése iránti igényeket, a „gyermekbarát szemléletmód” erősítésének kötelezettségét.*

A leendő, vagy tényleges szülők gyakran tapasztalják, hogy a külvilág, a környezet nem mindig „gyermekbarát”. Az az összefüggés, hogy ez hatással van-e a gyermekvállalási kedvre, kevésbé kutatott terület, bár a nemzetközi szakirodalomban is van példa annak a hipotézisnek a megfogalmazására, hogy a gyermekszám meredek csökkenésének és a reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb szinten való stabilizálódásnak oka a gyermekellenes felfogás terjedése is lehet.

Saját kutatásaink arra vonatkozóan nincsenek, hogy az elmúlt időszakban tapasztalható-e a gyermekellenesség növekedése. Arról azonban van némi információk (sajnos, csak a kilencvenes évek elejéről), hogy a legfeljebb hatéves gyermekeket nevelő szülők hogyan értékelték mindennapi környezetüket: azok vajon kellően gyermekbarátok-e (vö. Pongrácz–S. Molnár 1994.).

Furcsa ellentmondás, hogy míg a közvetlen kérdésfeltevések során alig találunk olyan embert, aki saját magát ne tartaná gyermekszeretőnek, akinek értékrendjében nem a gyermek, a család áll az első helyen, aki legfőbb életcéljának nem a gyermekei biztonságos felnevelését tartaná, s aki ne vállalna emiatt kisebb-nagyobb lemondásokat, a „mások gyermekéhez” való viszony korántsem ennyire felhőtlen. Nagyon is érzékelhető, hogy a gyermekek jelenlétét sokszor nem tekintjük a mindennapi élet természetes részének. A felnőtteket az utcán, tömegközlekedésben idegesíti a gyermekzsvaj, az, hogy sorbaállásnál a kismamákat előre kell engedni, a hivatalos helyek, intézmények, az aluljárók, a villamosok, autóbuszok, vonatok felépítése nem veszi figyelembe, hogy kisgyermekkel, vagy gyerekkocsival nehéz azokat megközelíteni, vagy részt venni a forgalomban stb. Pedig ezek a hiányosságok több irányban is negatív hatásúak. A szülők gyakran frusztrációként élik át a gyermekes léttel kapcsolatban tapasztalt intoleranciát, és a kisgyermekek is rossz élményeket szereznek, amikor kapcsolatba kerülnek a külvilággal. De maga a társadalom, a közvélemény is könnyen hozzászokik egy önző, gyermekidegen világhoz. Ez a meglehetősen lehangoló kép viszatükröződik a fiatal szülők véleményeiben is, amikor arra adnak választ, hogy mennyire tartják gyermekbarátnak a felnőttek világát.

*„Kevésbé, vagy egyáltalán nem gyermekbarát a környezet”**

1. a közhivatalokban	85
2. az éttermekben	84
3. a tömegközlekedésben	82
4. az autósok részéről	81
5. a munkahelyeken	77
6. az emberek részéről az utcán	72
7. az iskola, a tanárok részéről	39
8. az orvosok részéről	34
9. a gyermekintézményekben (óvoda, bölcsőde)	29
10. a szomszédok részéről	24
11. magában a lakásban, amelyben a gyermek él	15

*Kisgyermekes szülők véleménye szerint, százalékban.

A rangsor azt mutatja, hogy a közvetlenül gyermekkel foglalkozó intézmények „gyermekbarát” volta többé-kevésbé elismert; ezeknél viszonylag kevesebb a negatív tapasztalat. Akár súlyosnak is nevezhetnénk azonban a körülményeket abban az élettérben, amely a közhiedelem szerint elsősorban a „felnőttek világa”. Márpedig el kell fogadtatni, hogy a gyermek természetes része a mindennapi életnek, akkor is, ha a szülő velük együtt kénytelen ügyeiket intézni a hivatalokban, ha étterembe mennek, vagy ha a gyerekek szülői kísérettel, egyedül, vagy csoportosan közlekednek, vásárolnak, járkálnak az utcán.

Ma már jó példát is találunk arra, hogy van olyan sajátos csoport, amelynek érdek-érvényesítése az utóbbi időben közelebb került annak kivívásához, hogy legalább közlekedési nehézségeik enyhüljenek – ennek nyomán a tolokocsival közlekedők, testi fogyatékosok problémái iránti társadalmi tolerancia érezhetően növekvőben van. A gyermekek (és a gyermekes szülők) érdekképviselőt a családbarát politikának kell ellátnia. *Módszerei kidolgozásra szorulnak.* Ehhez számos európai ország példája is indíttatást adhat; nem egy helyen tapasztalható ma már, hogy – ha a „gyermekbarát környezet” megteremtése a piaci szférában, versenyszférában akár PR-célokat is szolgál – mégis hozzájárul egy gyermekközponitú szemlélet, tolerancia növeléséhez.

A gyermekbarát szemléletmód erősítése alapvető igénye a szülőknek a gyermekek későbbi életkorában is. A mai szülőgeneráció számára a korábbi iskolarendszer és a szakma elsajátítása, a továbbtanulás egy tervgazdasági mutatókkal többé-kevésbé beszabályozott életutat jelölt ki. Ezzel szemben ma jóval nagyobb a szülők felelőssége (és az anyagi ráfordítás kedvező, vagy kedvezőtlen adottságainak a szerepe) abban, hogy a gyermekek hogyan érvényesülnek felnőttként az életben. Ezt a felelősséget a szülők saját, gyermekkori családjukban még nem élték át, új elem tehát családi életükben. A nagyobb piaci kínálat, a „gazdagság” csábító példái (reklám, jómódú iskolatársak, stb.), de nem utolsósorban a közbiztonság állapota is olyan új jelenségek, amelyek következtében ma jóval nehezebb megküzdeni a gyermekek költségesebb igényeivel, vagy megóvni őket a rossz társaságtól, az egészségre káros szokásoktól. Az újszerű nevelési elvekre a mai szülői generáció kevésbé van felkészülve. Mint a családi értékekkel kapcsolatos vizsgálatunk mutatta: a többség ma is a tradicionális gyermeknevelési elvekkel rokonszenvezik: fontosnak tartanak, hogy a gyermeket engedelmességre neveljék, a szülőknek nagy tekintélye legyen. E nevelési elvek megvalósítása sok szempontból ütközik a kor kihívásaival, az „ellenhatásokkal”, és növeli a távolságot a szülő–gyermek-generáció között.

Az említett problémák közül kutatásunk szerint a gondok, feszültségek túlsúlyáról árulkodik:

- a gyermekek taníttatása, továbbá
- a gyermekek költségesebb (a reklám, a gazdag társak hatására kialakult) igényeinek kielégítése. Ez utóbbi – kivált a nők számára – a családi élet, a gyermeknevelés kiemelkedő megpróbáltatásai közé tartozik. Különösen áll azokra a szülőkre, akik (legkisebb) gyermekei már az általános iskola felső tagozatába járnak, vagy középiskolások.

Nagyobb gyermek mellett súlyos szülői gond

- a rossz társaság, rossz szokások elkerülése is.

Figyelemre méltó tapasztalat, hogy a felsorolt problémák miatti aggodalmak a kisebb (0–5 éves) gyermekkel rendelkezők, sőt a még gyermektelenek részéről is érzékelhetők. Ez alátámasztja azt a nemzetközi szakirodalomból ismert összefüggést, hogy „a gyermek minősége”, jó színvonalon történő felnevelésének igénye a mai szülőgenerációt már a családtervek kialakítása idején is foglalkoztatja, és a tervezett gyermekszám korlátozására motivál.

Még inkább érvényes lehet ez akkor, ha ebben a vonatkozásban a szülők előtt megoldhatatlan nehézségek tornyosulnak: úgy érzik, több gyermek taníttatásának költségét nem győznék, vagy – a romló közbiztonság miatt – lelkiileg nehezen viselnék el annak az állandó készenléti állapotnak a terhét, hogy több gyermeket is felügyeljenek; az anyagi és pszichikus lekööttség, a lényegesen több időráfordítás saját életcéljaik megvalósítását tenné lehetetlenné.

A gyermeknevelési terhek enyhítése ezekben a vonatkozásokban kétségkívül nehezebb, szinte megoldhatatlan feladatokat ró a családpolitikára. Már csak azért is, mert a problémák egy része más tárcaikat (is) érint, így például a továbbtanulási gondok az Oktatásügyi Minisztériumot, a „rossz társaság”, a „káros szokások” problémái a Belügyminisztériumot, az Egészségügyi Minisztériumot stb. Ez azonban azt is egyértelművé teszi, hogy *a családpolitika szempontjainak érvényesítése nem egyetlen tárca feladata, hanem – mint osztársadalmi ügy – valamennyi, érintett tárca tevékenységében egy egységesen érvényesülő családbarát, gyermekbarát szemléletmód, értékrend érvényesülését teszi szükségessé.*

Nem tagadom, hogy a gyermekbarát, a gyermeknevelés iránt toleráns közgondolkodást elvileg maga a tömegkommunikáció is erősítheti. A családpolitika lehetőségei e vonatkozásban természetesen erősen korlátozottak, hiszen befolyását csak az elektronikus média közszolgálati csatornáin érvényesítheti. Ezek hatóköre nem túlságosan nagy (a külföldi adók, kereskedelmi adók, mozi, videó, internet stb. konkurenciája miatt), a hatókör mértékéről pedig ismeretünk is kevés. Emellett nézetem szerint kidolgozatlan az is, hogy milyen „családpolitikai” tartalmak közvetítésére lenne fogadókészség a közönség, a közvélemény részéről. A közönségmegszólalásokat figyelve az tűnik ki, hogy bár vannak, akik nem idegenkednek a különböző családi életformák erkölcsi megbélyegzésétől, s elvárnák, hogy a tömegkommunikációban a legkülönfélébb központi, morális ítéletek kerüljenek kinyilatkoztatásra, az ilyesfajta igények – nemegyszer a hangerő, a hangvétel miatt – megtevesztők; kielégítésük osztársadalmi hatása egyértelműen negatív lenne. Ugyanakkor a közönség elég sokat és szívesen fordul – leginkább a rádióhoz és egyes újságokhoz – gyermekgondozási, gyermeknevelési tanácsokért, vagy segítségért különböző családi konfliktusok megoldásához. Ennek a társadalmi igénynek érdemes még nagyobb figyelmet szentelni; jól működő családok bemutatása, vagy a családi konfliktuskezelés technikáinak, variációinak megismertetése az egyik legjobb út a tolerancia növeléséhez.

Néhány gondolat a családpolitikát segítő kutatásokra vonatkozóan

Hogy milyen családpolitika érvényesül az országban, az természetesen az adott kormányzat „ideológiájával”, „demográfiai értékrendjével” függ össze. Lényeges, hogy ezt az ideológiát, ezt a „hivatalos” demográfiai értékrendet a kutatások hogyan tudják elméletileg és konkrét kutatásokkal alátámasztani, elősegíteni.

Megkülönböztetett figyelmet kellene fordítani a *hazai demográfiai kutatások* fejlesztésére, színvonalának növelésére, és a demográfus szakemberek utánpótlására, mivel a jelenlegi népesedési helyzetben a *demográfiai tendenciák figyelemmel kísérése és elemzése alapvető nemzeti érdek*.

A hazai *családszociológiai kutatások* ugyancsak igen sok hasznos információhoz juttatnak – az utóbbi időben elsősorban a hátrányos helyzetben, szegénységben élő családokról, a családi konfliktusok jogi megoldatlanságairól (pl. a családon belüli, a nőkkal, vagy gyermekekkel szembeni erőszakról, a családból kikerült gyermekek problémáiról, a gyermeki jogokról), a cigány családok helyzetéről stb. Ezek folytatása továbbra is kívánatos, hiszen a családpolitikának és a szociálpolitikának nagy figyelmet kell fordítania a marginális helyzetben élő vagy deviáns környezetben nevelkedő gyermekekre. Kevés azonban az olyan családszociológiai kutatás, amely – a rendszerváltozást követő évtized során – az ún. „normális családok” (beleértve ebbe a házasságon, az élettársi köteléken alapuló és az egyszülős családokat csakúgy, mint a közepes, vagy annál magasabb jövedelműeket is) működésében bekövetkezett változásokkal foglalkozik. (Például milyen irányban változtak/változnak a hagyományos családi szerepek, a hagyományos családi értékek, milyen változást jelent a családi életvezetésben a meghosszabbodott nyugdíjba lépési kor stb.)

A *családpolitikát közvetlenül segítő kutatások* tematikájába javasolhatók a következők:

A népesedési, családpolitikai intézkedések *hatékonyságának* folyamatos vizsgálata (ez természetesen demográfiai elemzési módszerek alkalmazását is igényli);

A népesedési, családpolitikai intézkedések *fogadtatásának* vizsgálata (vagyis annak a vizsgálata – elsősorban közvélemény-kutatási módsze-

rekkel – hogy az intézkedések mennyire felelnek meg a közgondolkodás által képviselt értékrendnek, elvárásoknak, milyen azok politikai hatása;

A családbarát, gyermekbarát szemléletmód alakításával kapcsolatos kutatások (beleértve az iskolai nevelés, a tömegkommunikáció, a mindennapi környezet – utcák, közhivatalok, tömegközlekedés, plakátok, stb. – elemeinek e szempontú vizsgálatát, valamint az ezzel kapcsolatos, sajátos PR-tevékenység feladatainak meghatározását és hatásának figyelését).

A kutatások e három fő csoportjának (vagyis a demográfiai, a családpszichológiai és a családpolitikát közvetlenül segítő kutatásoknak) eredményei együttesen járulhatnak hozzá ahhoz, hogy a családpolitika folyamatosan rendelkezzen a tevékenységéhez nélkülözhetetlen információs bázissal.

Irodalom*

- Coleman, D. 1998. Konvergencia és divergencia az európai népesedési magatartásban. *Demográfia*, 165–206.
- Kamarás Ferenc 1995. Európai Termékenységi és Családvizsgálat Magyarországon. *Demográfia*, 309–339.
- Lakatos Judit 1996. Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő letelte után. *Statisztikai Szemle*, 7. sz. 565–576.
- Lakatos Judit 1997. Munkaerőpiaci pozíció és gyermekvállalás. *Statisztikai Szemle*, 11. sz. 954–960.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit 1994. *Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban*. KSH NKI Kutatási Jelentések 52. Budapest, Komáromi Ny. és K.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit 1996. *Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében, és azok megítélése a közgondolkodásban*. KSH NKI Kutatási Jelentések 57. Budapest, Komáromi Ny. és K.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit 1997/a. Az 1997. októberi, népesedési témákról készült közvélemény-kutatás főbb eredményei. *Demográfia*, 4. sz. 308–341.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit 1997/b. A gyermekvállalási magatartás alakulása. In: *Szerepváltozások*. TÁRKI-MM, 86–107.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit 1998. Házasságon kívüli születések Európában és Magyarországon a 90-es években. *Szociológiai Szemle*, 37–55.

* Az irodalomjegyzék alapvetően a tanulmányban idézett, saját kutatások lelőhelyeiről kíván tájékoztatást adni.

- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit 2000a. Közvélemény-kutatás az 1999. évi családpolitikai intézkedések fogadtatásáról. KSH NKI Kutatási Jelentések 62. Budapest, Komáromi Ny. és K. 79–97.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit 2000b. Kísérlet a „tradícióőrző” és az attól szakadó, „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára. In: *Emberi viszonyok*. Spéder Zsolt–Tóth Pál Péter (szerk.) Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 52–80.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit–Dobossy Imre 2000. *Család és munka-értékek és aggodalmak a rendszerváltozás után*. KSH NKI kutatási jelentések 62. Budapest, Komáromi Ny. és K.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Kamarás Ferenc–Háblicsék László 1998.. *Házasságon kívüli szülések*. KSH NKI kutatási jelentések 61. Budapest, Komáromi Ny. és K.

*A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves férfiak és nők körében**

A rendszerváltozást követő évtizedben a foglalkoztatási struktúra jelentős átalakulásának vagyunk tanúi. A számos kedvezőtlen jel mellett – amilyen például a munkanélküliség vagy a garantált munkahely biztonságának megingása – pozitív fejlemény, hogy a munkában maradt nők korstruktúrája fiatalodott, és jelentősen javult iskolai végzettség szerinti összetételük is (Frey, 1997, Fóti–Lakatos, 1998, Mikrocenzus, 1996). A képzetesebb fiatal női munkaerő – csakúgy, mint a nyugat-európai országokban – rövidesen nálunk is erősen meghatározó lesz a termékenység alakulásában.

A családalapítás előtt álló generációban jogos ma az aggodalom amiatt, hogy a munkához jutás egyik alapvető, jóllehet nem deklarált, „rejtett” kritériumává a munkaadók részéről az válik: hogy az alkalmazandó (vagy éppen leépítendő) női munkaerő mennyire lekötött családi feladatokkal, várható-e, hogy gyermekszülés miatt hosszabb időre kiesik a munkából, sokat hiányzik-e a kisgyermek betegsége miatt stb. Félő, hogy emiatt a női munkavállalás alakulása (és a szakképzett női munkaerő létszámnövekedése) komolyan megnöveli a társadalmi problémákat, amelyek közül legjelentősebb a gyermekvállalási hajlandóság lanyhulása. Ennek éppen az az oka, hogy a méltatlan helyzet elleni védekezés és a biztos munkahely megtartásának kényszere – vagyis *nem kizárólag anyagi okok* – miatt a legkézenfekvőbb stratégia a nők részéről az eredeti családtervek leépítése.

Mindez természetesen nem kizárólag „női probléma”; a gyermekvállalás miatti munkahelyi bizonytalanság a férfi-generációt, az apákat is érinti. Egy 1998-ban Pongrácz Tibornéval közösen elkezdett kutatásunk

* S. Molnár Edit: A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves férfiak és nők körében. *Demográfia*, 1998. 2–3. szám, 206–232. o.

– több más témakör mellett – azt a célt is maga elé tűzte, hogy azokat a problémagócokat tárja fel, amelyek a gyermekvállalásban és a gyermeknevelésben leginkább érintett, 18–40 év közötti férfi és női korosztály családi életének, családterveinek, valamint a munkahelyi előrelépéssel kapcsolatos ambícióiknak összhangjára jelentős hatást gyakorolnak. (A kutatás a jelzett korosztály 1612 fős országos mintájának kérdőíves vizsgálatán alapul, az adatfelvételt 1998 tavaszán készítettük.)

A kutatási adatok értelmezéséhez támpontot jelentenek a Központi Statisztikai Hivatal 1993. I., illetve 1995. IV. negyedévi munkaerő-felméréseinek mintáján készült kiegészítő felvételek is. A gyermekgondozási ellátást igénybe vevő nők körében azt mérték fel, milyennek találják a munkaerőpiacra történő visszatérésük esélyeit a gyés/gyed/gyet lejárta után, milyen elképzeléseik vannak jövőbeli munkavállalásukról és további gyermekeik számáról. E felvételek eredményeit *Lakatos Judit* két elemző tanulmánya mutatja be (*Lakatos*, 1996, 1997). Az általa közölt adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a rendszerváltozást követően nehezebbé vált elhelyezkedési lehetőségek a kisgyermekes anyákat igen kedvezőtlenül érintik. Megnehezült a munkaerőpiacra visszakérülésük, részben a munkahely időközbeni megszűnése miatt, részben, mert a munkaadók sokszor nem tartanak már igényt arra, hogy az anya ismét önáluk álljon munkába. A munkahely megtartásának reményében az anyák egy része a gyermek 2 éves kora előtt igyekszik visszatérni a munkába; ezt sokszor „el is várják” tőlük, aminthogy „elvárás” az is, hogy a gyermek betegsége vagy az iskolai, óvodai szünet miatt az anya a lehető legkevesebb szabadságot vegye igénybe. A gyermekszám emelkedésével a munkavállalás esélyei csak romlanak. Hiszen a három- vagy több gyermekes anyák huzamosabb ideig maradnak távol a munkától, kiesnek a gyakorlatból, nehezebben tudnak túlórázni vagy a lakástól távol eső helyen állást vállalni stb., így 40 éves koruk körül már jószerével teljesen kiszorulnak a munkaerőpiacról. Ennek következtében a kettőnél több gyermekkel rendelkező családok anyagi kondícióit az is erősen lerontja, hogy csak az egyik szülő tud munkát vállalni. A gyermekgondozási díj (gyed) rendszere valamelyest „kivédte” ezeket a problémákat, mivel garantálta a munkahelyre visszakérülést. Megszűntetése – az anyagi veszteségen túl – nagy valószínűséggel emiatt is negatívan hatott a gyermekvállalásra. *Lakatos Judit* közlése szerint például a gyermekgondozási ellátás rendszerének módosítása hírére (az 1995.

évi felvétel idején már ismert volt, hogy 1996-ban a gyed megszűnik) az egygyermekes családok 52%-a nyilatkozott úgy, hogy a további gyermekekre vonatkozó elképzeléseiket újragondolják.

Saját kutatásunk azt valószínűsíti, hogy a gyermekvállalás, gyermeknevelés és a munka, a munkahelyi előrelépés konfliktusait a családalapításban leginkább érintett korosztály nagyon is jól ismeri, az e problémák miatt aggodalmaskodók, a „negatívan érintettek” köre pedig korántsem korlátozódik kizárólag a gyermekgondozási szabadság éveire. A vizsgált korosztályt – férfiakat és nőket egyaránt – érintik ezek *már az első gyermekvállalás előtt* (vagy amikor kialakult családterveik még nincsenek is), és akkor is, ha *biztos munkahellyel rendelkeznek*, csak éppen munkahelyi, szakmai előrehaladásukat érzik veszélyben a gyermekkel való lekötöttség miatt. Olyan problémákat vizsgáltunk, amelyek a munkahelyek, a munkaadók gyermekes anyákkal szembeni kemény, esetenként akár diszkriminatív magatartásáról árulkodnak, jóllehet az jogszabályokkal, jogi szankciókkal nehezen fedhető le. Ebben a vonatkozásban a családpolitika is bizonyosfajta közömbösséget mutat, mintha ezek a körülmények „egyéni problémák” lennének, amelyeket a munkavállalóknak maguknak kell megoldaniuk. Pedig módot kell találni arra, hogy ahol lehetséges, ott a jogszabályozás eszközeivel, ahol nem lehetséges, ott az általános szemléletalakítás másfajta módszereit felhasználva (pl. civil szervezetek, tömegkommunikáció közreműködésével) a családpolitika erőfeszítéseket tegyen a gyermeknevelés társadalmi tolerálása érdekében.

Vizsgálatunk középpontjába a kisgyermekes szülők munkavállalási lehetőségeit, munkahelyi biztonság miatti aggodalmait állítottuk, a következő hét problémakört emelve ki:

1. NEHEZ

Tapasztalják-e megkérdéztjeink, hogy *a kisgyermekes anyák nehezebben találnak munkát, mint akár a gyermektelenek, akár a férfiak?* Személyes életükben aggodalmaskodtak/aggodalmaskodnak-e emiatt?

2. VISSZ

Napjainkban – különösen a gyermekgondozási díj (gyed) megszűnését követően – vajon nem érezkelhető-e, hogy *a gyermekgondozással töltött idő után bizonytalanabbá vált a munkahelyre való visszatérés?*

(Pl. idő közben megszűnt a munkahely, átszervezték, betöltötték az állást, élnek azzal a lehetőséggel, hogy 30 nap után fel lehet mondani az anyának stb.). Milyen fokú az aggodalom emiatt?

3. BOLCS

A bölcsődei férőhelyek számának csökkenése és a magas térítési díjak miatt mennyire *nehéz olyan megoldást találni a gyermek felügyeletére, ami mellett az anya nyugodtan munkát vállalhat?*

Hogyan érinti ez a gond a megkérdezettek személyes életét?

4. GYBET

Bármennyire is biztosítja a törvény a szülők számára a betegápolási időt, a keményebb munkahelyi követelmények mellett vajon *rontja-e ma az állás biztonságát, ha az anya a gyermek betegsége miatt sokat hiányzik?*

Mekkora az aggodalmaskodás mértéke emiatt?

5. KIRUG

Könnyű manapság elérni, hogy a *munkahelyek megszabaduljanak attól a női munkaerőtől, aki gyermekszülés miatt egy időre kiesik a munkából?*

(Pl. nem határozatlan időre, hanem megbízásos szerződéssel alkalmaznak fiatal nőket stb.) (Más kutatásaink szerint ez is egyik oka az első gyermekvállalás későbbi életkorra halasztásának.) Saját életükben tapasztalták-e ezt, vagy – a jövőt tervezve – tartanak-e tőle?

6. KARRI

Van-e aggodalom amiatt, hogy *ha egy nő egy-két évre otthon marad kisgyermekével, jóval nehezebben tud előre jutni munkájában, hivatásában?*

7. NEMDO

Mekkora esélye van egy 40 év körüli nőnek arra, hogy munkát találjon? Saját életükben tartanak-e attól, hogy mire gyermekeik már nagyobbak, egyáltalán találnak-e igényeiknek, képzettségüknek megfelelő munkahelyet?

E problémák összegyűjtésében felhasználtunk az Országgyűlés plenáris és bizottsági ülésein elhangzott és nyilvánosságot kapott, családpolitikai tematikájú interpellációkat, hozzászólásokat és vitákat (pl. a családról folytatott országgyűlési vitanap anyagát), önkormányzati szociális bizottsági tapasztalatokat, a családtámogatások tárgykörében készült publikációkat és saját közvélemény-kutatási anyagainkat, s nem utolsósorban a tömegkommunikációban (sajtóban, rádióban, tévében) nyilvánosságot kapott lakossági reakciókat. Mindezek tematikája a fentebb bemutatott hét problémakörnél bőségesebb. Válogatásunk szempontja az volt, hogy azokra a problémákra koncentráljunk, amelyek a terhes vagy kisgyermekes anyák munkahelyi biztonságának nehézségeit érintik, s amelyekkel kapcsolatban feltételezhetjük, hogy ha valóban fennállnak a fiatal párok életében, az arra indítja őket, hogy családterveiket mérsékeljék.

Első lépésben tisztáztuk, mennyire érintett a vizsgált minta ezekben a kérdésekben.

Ahogy mi magunk vagy a tömegkommunikáció közönségének minden figyelmes, e problémák iránt érzékeny résztvevője, általánosságban a 18–40 év közötti fiatal felnőttek is, informáltak lehetnek arról, hogy milyen gondokkal kell szembe nézniük azoknak, akik munka mellett gyermek(ek) világra hozatalára és felnevelésére vállalkoznak – függetlenül tehát attól, hogy személyes életükben okoznak-e ezek gondot, aggodalmaskodnak-e miattuk. Am az informáltság oldhatja a feszültségeket; a fiatal párok felkészülhetnek a várható nehézségekre. Természetesen körülményeik lehetnek akár eleve kedvezőek is. (Pl., ha a gyermekgondozásba bevonható a nagymama, ha jó anyagi körülmények között élnek, ha az anya olyan szakképzettséggel rendelkezik, amelynek birtokában akár egy-két év kihagyás után is könnyen el tud helyezkedni, vagy ha családi vállalkozásban vesz részt, amelyben – legalábbis egy ideig – számíthat együttérzésre, támogatásra stb.) A problémákban való érintettségnek tehát különböző fokozatai lehetnek.

A megkérdezettek

- tarthatják azokat igaznak, valósnak, vagy olyanoknak, amelyek nem állnak fenn;
- érezhetik úgy, hogy ha általánosságban ezek a problémák léteznek is, őket személyesen nem érintik (pl. egyelőre még távol állnak a családalapítás gondjától vagy már éppenséggel túl vannak rajta, és

a gyermekek is nagyobbak. De ilyenek például a háztartásbeli nők is, hacsak nem éppenséggel családi okok miatt kényszerültek arra, hogy kilépjenek a munkaerőpiacról);

- végül azok között, akik személyesen érintettnek tartják magukat abban, hogy valamiféle összhangot teremtsenek az anyaság és a munkavállalás között, lehetnek olyanok, hogy könnyen veszik az akadályokat, akik számára ez nem jelent különösebb gondot.

A cél annak megállapítása volt, hogy a 18–40 éves generációban *mekora az aránya azoknak, akiket az összegyűjtött problémák negatívan érintenek*, vagyis akik ezek miatt akár jelenleg, akár a jövőre gondolva „elégge” vagy „részben” aggodalmaskodnak. Cél volt továbbá a különböző szinten aggodalmaskodók összetételének megállapítása. Ezek az információk a családpolitika számára azt mutathatják meg, hol kell keresni azt a célközönséget, amelynek életében a munkavállalás és az anyaság összhangjának megteremtése feszültségektől terhes.

A vizsgálatra kiválasztott problémákat a túlnyomó többség „teljes mértékben”, de legalábbis „részben” igaznak tartja.

1. táblázat

	Igaz	Részben igaz	Nem igaz
	(%)	(%)	(%)
GYBET	87,8	11,0	1,2
NEHEZ	84,0	12,8	3,1
NEMDO	80,0	16,9	3,1
VISSZ	77,4	18,8	3,9
BOLCS	71,4	20,7	7,9
KARRI	64,0	28,0	8,0
KIRUG	58,4	34,1	7,5

A rangsort az vezeti, hogy az állás biztonsága meginog, ha a szülő gyermeke betegsége miatt sokat hiányzik (GYBET); a fiatal felnőttek között szinte nincs olyan, aki tagadná ennek fennállását. A kisgyermek könnyebb, akár csak egy-két napos betegsége váratlan sorscsapásként következik be, a szülő – többnyire az anya – csak a munkaidő kezdetén

tudja bejelenteni aznapi távolmaradását. Ezt sokszor a munkahelyek nehezebben tűrik, mint egy hosszabb gyermekgondozási szabadságot, és igyekeznek megszabadulni a „megbízhatatlan munkaerőtől”, vagy legalábbis éreztetik, hogy ez könnyen bekövetkezhet.

A rangsor utolsó három helyén szereplő problémáknál némileg magasabb – 7-8% körüli – azok aránya, akik nem tudnak ilyen gondokról. (Vagyis arról, hogy az anyát a bölcsődei elhelyezkedés nehézségei tartanák vissza a munkavállalástól (BOLCS), vagy hogy a szakmai előrelépés igénye a gyermekgondozási szabadság elhagyására késztetné őket (KARRI), vagy hogy a munkaadók eleve igyekeznek megszabadulni azoktól, akik várhatóan gyermekszülés miatt kiesnek majd a munkából (KIRUG). Itt a mérsékelt „részben igaz” minősítés is gyakoribb. Mögötte az sejthető, hogy ezek a helyzetek különböző egyéni megoldásokkal kivédhetőek. A szülés időpontját lehet szabályozni, egy-két éves kimaradás talán nem veti vissza nagymértékben szakmai előrelépésüket, és a bölcsődei elhelyezés (vagy nagyszülői/fizetett segítség) is megoldható egy időre. Más a helyzet az egyéni taktikákkal, megoldásokkal ki nem védhető, kedvezőtlen vagy kifejezetten hátrányos helyzetekkel, mint amilyen a kisgyermek váratlan megbetegedése (GYBET), a gyermekes nők elhelyezkedési hátránya (a férfiakkal, a gyermektelenekkel szemben – NEHEZ), a munkahely megszűnése egy hosszabb gyes/gyet után (VISSZ), vagy a 40 év körüli nők „kiöregedése” a munkából (NEMDO). Ezekkel a gondokkal szemben a szülők jóval kiszolgáltatottabbak.

Míg annak megítélésében, hogy a vizsgált problémák általánosságban igazak-e vagy sem, csupán árnyalatnyi különbség van a férfiak és nők között, már jelentősebb eltérések tapasztalhatók „érintettségük” irányában és intenzitásában.

Ha összevontan vizsgáljuk a hét problémával kapcsolatos véleménynyilvánításokat, azt találjuk, hogy a férfiak 31%-a, a nők 42%-a *legalább egy probléma miatt aggodalmat, szorongást érez*. Ez a 18–40 éves korosztály egészére nézve nem mondható alacsonynak.

A „negatívan érintettek” csoportjára azonban inkább az jellemző, hogy átlagosan 3–4 problémára is érzékenyek. Ennek az az oka, hogy a felvetett témakörök tartalmilag közel állnak egymáshoz. Valószínű például, hogy ha valaki úgy érzi, szakmai előrelépését veszélyezteti a munka 1–2 éves szüneteltetése (KARRI), az joggal tarthat attól is, hogy 40 éves korára, amikor gyermekei már nagyobbak, nehezen talál megfelelő

2. táblázat. A személyes érintettség arányai a vizsgált problémákban a 18–40 éves férfiak és nők körében

Az aggodalmak nemenként		Érintettek				Nem érintettek
		nem aggódik	„elégé aggódik”	„részben aggódik”	negatívan érintett összesen	
GYBET	férfi	20,0	18,6	18,1	36,7	43,3
	nő	21,2	26,2	19,2	45,4	33,5
NEHEZ	férfi	21,5	22,5	16,9	39,4	39,1
	nő	22,6	29,3	18,9	48,2	29,2
NEMDO	férfi	21,4	16,6	17,8	34,4	44,1
	nő	21,6	26,8	21,1	47,9	30,4
VISSZ	férfi	19,5	17,4	19,5	36,9	43,3
	nő	20,9	23,7	20,0	43,7	34,8
BOLCS	férfi	23,8	17,0	14,1	31,1	45,1
	nő	25,2	18,5	19,5	38,0	36,8
KARRI	férfi	25,1	11,6	16,9	28,5	46,6
	nő	28,0	16,8	17,6	34,4	37,6
KIRUG	férfi	23,4	15,0	17,2	32,2	44,1
	nő	23,8	21,0	18,1	39,1	37,1

állást (NEMDO) stb. A vizsgált problémák szoros tartalmi kapcsolatából következik, hogy „negatív érintettség” tekintetében a közöttük mért korrelációs értékek nagyon magasak.

Az elmondottakból következik, hogy bár a „negatívan érintettek” csoportját a 18–40 év közötti korosztály kisebbsége (jóllehet, elég jelentős hányada, több mint egyharmada) alkotja, ebben a csoportban a feszültségek sokoldalúan, intenzíven és koncentráltan jelentkeznek. E csoport társadalmi-demográfiai jellemzőiről a következő megállapításokra jutottunk:

3. táblázat. A „negatív érintettség” összefüggései a vizsgált hét problémakörben
(Korrelációs koefficiensek)

Aggodalmak	NEHEZ	VISSZ	BOLCS	GYBET	KIRUG	KARRI	NEMDO
NEHEZ	1,0000	0,8141	0,7455	0,7555	0,7324	0,7243	0,7267
VISSZ	0,8141	1,0000	0,8664	0,7768	0,7943	0,8326	0,7316
BOLCS	0,7455	0,8464	1,0000	0,7747	0,8549	0,8384	0,7444
GYBET	0,7555	0,7768	0,7747	1,0000	0,8636	0,8185	0,7716
KIRUG	0,7324	0,7943	0,8550	0,8636	1,0000	0,8658	0,7731
KARRI	0,7243	0,8326	0,8384	0,8185	0,8658	1,0000	0,7756
NEMDO	0,7267	0,7316	0,7444	0,7716	0,7731	0,7756	1,0000

(Signif.LE ,01)

A nem hatása

Az egyes problémákban negatívan érintett nők aránya rendre meghaladja a férfiakét. Ez érthető is, mivel a nők között több a házasságban élő (férfi: 44%, nő: 57%) és több a gyermekes (férfi: 46%, nő: 69%). Különbség van az aggodalmak intenzitásában is. A férfiakhoz képest a nőknél az „elégge aggodalmaskodik” alternatíva említése gyakoribb, mint a „részben” minősítés. Mégis az, hogy egy-egy kérdésben a férfiaknak is közel egyharmada vagy azt meghaladó aránya negatívan érintett, mutatja, hogy nem kizárólag „női problémákról” van szó, hanem olyanokról, amelyek feszültségeitől a család egésze, tehát a férfiak sem mentesek.

A családi állapot és a gyermekes lét hatása

A családi állapot hatása csak közvetett módon érvényesül, mivel elsődleges szerepe annak van, hogy az érintetteknek van-e gyermekük. Az egész minta közel 60%-a gyermekes szülő (férfiaknál ez kevesebb, nőknél több), ám a gyermekesek többsége (mindkét nemnél 84%-a) házasságban, további 10%-a pedig élettársi kapcsolatban él. A gyermekteleneknek (összességében 42–43%) döntő többsége (84%-a) egyedülálló, zömmel nőtlen/hajadon, kisebb részben elvált családi állapotú. A háza-

sok véleményeinek iránya így gyakorlatilag teljesen azonos a gyermekes szülőkével, míg a nőtleneké és hajadonoké a gyermektelenekével.

Kétségtelen, hogy bizonyos élethelyzetek különleges módon eltérhetnek az általános tendenciáktól. Nem zárhatjuk ki például, hogy az egy-
szülős családok helyzete, a – főképp elvált – apák és gyermekeik nem együtt élése stb. módosítja az aggodalmak intenzitását. E sajátos élethelyzetek összefüggéseit a kis elemszám miatt nem tudjuk kimutatni.

A – különböző családi állapotú – élettársi kötelékben élők aránya összességében mintegy 9–10%. Véleményeiket – hasonlóan az egész mintában tapasztalathoz – ugyancsak az szabja meg, hogy van-e gyermekük vagy nincsen.

Valamennyi problémára az átlagosnál jóval érzékenyebben reagálnak azok, akiknek (legkisebb) gyermeke 0–5 év között van.

Láthatjuk, míg átlagosan igen, a negatívan érintett férfiak és nők arányai szinte egyáltalán nem különböznek, ha 0–5 év közötti kisgyermeket nevelnek; ebben a körben mindkét nemnél az aggodalmak túlsúlya a jellemző. Alóla egyedül a KARRI kivétel. Bár a kisgyermekesek között ebben a tekintetben is több az aggodalom, a negatív érintettség mégsem válik a többség jellemzőjévé. Ennek részben az lehet az oka, hogy a gyermekgondozási idő kitöltése és a karrier alternatívájában a szülők többsége inkább az előbbire szavaz, részben pedig, hogy a szakmai, hivatásbeli előre jutás, a karrier lehetősége egyébként is relatíve kevesebb nő számára adott.

4. táblázat. A „negatív érintettség” arányai a 0–5 éves gyermekkel élő férfiak és nők körében

Aggodalmak	Férfiak átlaga	Kisgyermekes férfiak	(százalék)	
			Nők átlaga	Kisgyermekes nők
NEHEZ	39,4	64,8	48,2	62,7
VISSZ	36,9	60,7	43,7	59,5
BOLCS	31,1	51,7	38,0	51,1
GYBET	36,7	57,2	45,4	57,4
KIRUG	25,9	52,2	39,1	51,3
KARRI	28,5	46,2	34,4	42,0
NEMDO	30,9	31,0	47,9	59,0

5. táblázat. A gyermekes nők negatív érintettségének aránya a NEMDO esetében (%)

Nincs gyermeke	30,5
A legkisebb gyermek 0–5 éves	59,0
A legkisebb gyermek 8–17 éves	54,6
A legkisebb gyermek 18 éves vagy idősebb	40,0
Átlag	47,9

A kisgyermekes férfiak attitűdje egyedül a NEMDO esetében tér el a nőkéttől. Hogy a nők milyen eséllyel szerepelnek 40 éves korukban a munkaerőpiacon, az a kisgyermekes apákat nem foglalkoztatja jobban, mint a férfiak átlagát. A nőknél azonban a 40 év körüli munkavállalási nehézségek miatti aggodalmak még akkor is intenzívek, amikor a (legkisebb) gyermek már iskoláskorú ugyan, de 17–18 évesnél nem idősebb, s csak akkor vannak szűnőben, amikor a gyermek nagykorúvá válik. Egy középiskolás gyermek tehát bizonyos fokig még mindig kötöttségeket jelent, nagyobb gondot, odafigyelést igényel annál, semmint hogy az anya saját karrierjével foglalkozzék. Más oldalról viszont az is megfigyelhető, hogy a (még) gyermektelen nők sem mentesek a NEMDO miatti aggodalmaktól. Csaknem egyharmadukat már a családalapítás, a gyermekvállalás előtt is foglalkoztatja, mi történik velük 40 éves korukra, ha a gyermekvállalás miatt hosszabb ideig szüneteltetik munkájukat.

Ez nemcsak a fenti példa esetében, de valamennyi problémára érvényes. Az átlagtól való eltérés alacsonyabb értékeit részben a gyermektelenek, részben a (kizárólag) 18 évesnél idősebb gyermekkel rendelkezők produkálják. Kérdésmegfogalmazásunk ugyanis lehetővé tette, hogy aggodalmaiknak azok is hangot adjanak, akik múltbeli tapasztalataikra vagy pedig személyes jövőjükre gondolnak. Az a tény, hogy az átlagosnál kisebb mértékben ugyan, de nőtlen, hajadon gyermektelenek is számoltak be aggodalmakról, azt mutatja, hogy a felvetett problémák a családalapítás, gyermekvállalás előtt állók döntéseit is befolyásolhatják. Mindent egybevetve elgondolkoztató, hogy ma a kisgyermeket nevelő családok többségében általánosan jellemző azoknak a gondoknak, feszültségeknek a jelenléte, amelyeket az anyaság és a munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei okoznak.

Az életkor hatása

Jóllehet, a vizsgált témák legtöbbszörénél a minta korstruktúrájának hatása szinte homogénnek nevezhető, esetenként bizonyos életkorok képviselői az átlagost meghaladó mértékben érzékenyek. Ez azonban csak a nőkre érvényes. A gyermekszülés időzítése és a 40 éves kor körül tapasztalt, rosszabb munkavállalási esélyek – legalábbis életkor szempontjából – inkább „női problémákat” jelentenek. A nők körében 20–29 éves kor között – vagyis kifejezetten a leggyakoribb gyermekvállalási korban – legnagyobb az aggodalom amiatt, hogy munkahelyük igyekszik megszabadulni tőlük, ha szülni szeretnének (KIRUG). Ugyanebben az életkorban (20–29 év között) készleten leginkább választás elé őket az az alternatíva is, hogy egy hosszabb gyermekgondozási idő, vagy pedig a szakmai, hivatásbeli előrelépés mellett döntsenek-e (KARRI).

Másképpen hat az életkor a NEMDO megítélésére. Az életkor emelkedésével 37%-ról 50% fölé növekszik meg azok aránya, akik aggodalmat éreznek amiatt, hogy 40 éves korukra találnak-e megfelelő munkát.

Míg tehát 30 év alatt az aggodalmak fő forrása az, hogy a munkahelyek hogyan tolerálják alkalmazottjaik gyermekvállalással való lekötöttségét, 30 év fölött már a többség számára az okoz feszültséget, hogy rövid 10 esztendőn belül nem tekintik-e őket „a munkából kiöregedetteknek”. Érthető, ha ez valódi, élő probléma, amikor a nyugdíjba lépésig még újabb 20–30 évük van hátra!

6. táblázat. A negatívan érintett nők arányai korcsoportok szerint

Korcsoport	(százalék)	
	KIRUG	KARRI
18–19 éves	38,9	34,2
20–24 éves	43,7	38,0
25–29 éves	44,0	43,3
30–34 éves	34,2	30,6
35–40 éves	36,0	28,2
Átlag	39,1	34,4

7. táblázat. A negatívan érintett nők arányai a NEMDO változónál életkor szerint (%)

19–19 éves	37,2
20–24 éves	43,2
25–29 éves	45,9
30–34 éves	51,4
35–40 éves	50,2
Átlag	47,9

Speciális élethelyzetek hatása

Speciális élethelyzetben lévőknek nevezzük ezúttal azokat, akik a kérdés idején éppen gyermekgondozási szabadságukat töltötték vagy pedig munkanélküliek voltak. Ezekben a csoportokban a negatív érintettség aránya nagyon jelentősen meghaladja az átlagot.

A gyēs éveit – mint látjuk – korántsem feszültségmentesek. Aggodalomra az ad legtöbb okot, hogy sikerül-e visszamenni a munkahelyre (VISSZ). Ez még azok többségét is erősen foglalkoztatja, akik munkahelye elvileg megmaradt a gyermekgondozás időtartamára. Ám a munkahely nélküli, de még gyēsen lévő anyáknak ez már az első helyen álló, „legégetőbb” gondja. Vagy azért, mert idő közben munkahelyük (akár maga a cég, a vállalat) megszűnt, vagy mert már előzőleg elveszítették állásukat, és a gyermekszülés csak időszakos megoldást (némi jövedelmet) jelent. Talán éppen a munkahellyel nem rendelkező, gyēsen lévő (és a munkanélküli) nők érzik át leginkább azt is, hogy egy kisgyermekes anyának nehezebb munkát találni, mint a férfiaknak vagy a gyermekteleneknek (NEHEZ), és érthető módon – mivel „telnek az évek” – 40 éves korukra gondolva is ők aggodalmaskodnak legjobban (NEMDO).

Bár a munkanélküli anyákat is az átlagosnál jóval gyakrabban érintik negatívan a vizsgált problémák, gyēsen lévő társaikhoz képest kevésbé aggodnak a bölcsődés korú gyermek napközbeni felügyelete miatt (BOLCS), hiszen ezt egyelőre meg tudják oldani. Hasonlóan ehhez, kevesebb körükben a KARRI miatt aggodók száma is. Némi malíciával azt mondhatnánk: szakmai, hivatásbeli előre jutásukat az ő helyzetükben nem a gyermek akadályozza, hanem önmagában az, hogy nincs munkájuk.

8. táblázat. A „negatív érintettség” arányai gyesen lévő és munkanélküli nők körében

Aggodalmak	18–40 éves nők átlaga	Gyesen van		Munkanél- küli
		van munkahelye	nincs munka- helye	
NEHEZ	48,2	56,6	68,7	67,7
VISSZ	43,7	63,0	72,5	55,6
BOLCS	38,0	52,3	62,0	49,0
GYBET	45,0	51,9	56,4	53,6
KIRUG	39,1	52,2	55,4	54,8
KARRÍ	34,4	44,2	52,6	43,1
NEMDO	47,9	54,0	68,4	61,1

Az iskolázottság, szakképzettség, munkahely hatása

A vizsgált problémák nagyobbik részében a főiskolát vagy egyetemet végzett, diplomás nők kevésbé aggodalmaskodnak, mint iskolázatlanabb társaik, és csaknem minden esetben a csupán 8 osztályt végzettek mutatkoznak a leginkább aggodalmaskodónak. Ezt az okozhatja, hogy a magasan képzett nők munkaerő-piaci esélyei lényegesen jobbak (NEHEZ), a kötetlenebb munkaidő és/vagy a jobb anyagi kondíciók megkönnyítik számukra a kisgyermek napközbeni felügyeletét (BOLCS), biztosabb az, hogy a gyეს letelte után visszatérhetnek szakmájukhoz (VISSZ), illetve kevésbé kell tartaniuk attól, hogy terhesség esetén munkahelyük igyekszik megszabadulni tőlük (KIRUG). A NEHEZ, a BOLCS, a VISSZ, a KIRUG vonatkozásában jóval kiszolgáltatottabbak azok, akiknek iskolázottsága alacsonyabb, akiknek nincs (kellő) szakképzettsége.

Már kevésbé áll ez a gyermek megbetegedésére (GYBET). Hogy a gyakori hiányzások megingatják az állás biztonságát, az a diplomás nőknek is közel felét foglalkoztatja. Abban pedig nincs különbség, hogy mindegyik iskolai végzettségi csoport leginkább amiatt aggodalmaskodik: egy hosszabb gyermekgondozási idő után találnak-e 40 éves korukban munkát (NEMDO). Valószínű azonban, hogy az aggodalmak alapja a különböző szinten iskolázottaknál más és más. Míg a 8 osztályt vég-

9. táblázat. A negatívan érintett nők arányai iskolai végzettség szerint

Iskolai végzettség	NEHEZ	VISSZ	BOLCS	GYBET	KIRUG	KARRI	NEMDO
8 osztály	53,5	50,6	45,7	52,4	47,3	37,8	57,4
Szaktanácsképző vagy középiskola	49,4	43,9	36,5	43,9	37,6	32,0	45,7
Főiskola vagy egyetem	36,0	36,1	30,2	45,0	34,0	39,8	45,9
Átlag	48,2	43,7	38,0	45,4	39,1	34,4	47,9

zettek közel 60%-a amiatt aggódik, egyáltalán lesz-e munkájuk 40 éves korukban, a diplomások csaknem fele inkább a szakmai lemaradástól tart. Ezt támasztja alá a KARRI alakulása. Ha csekély eltéréssel is, de a diplomás nők fontolgatják leggyakrabban, hogy az 1–2 éves otthonmaradás mennyire veti majd vissza őket szakmájukban, hivatásukban.

Az iskolázottság foka többé-kevésbé meghatározza, hogy azok fizikai vagy szellemi munkakörök betöltését teszik-e lehetővé. A fizikai foglalkozású (zömmel 8 osztályt, legfeljebb szaktanácsképzőt végzett) nők sűrűbben aggodalmaskodnak, mint a szellemi foglalkozásúak. Ennek azonban az is oka lehet, hogy a nem diplomás, de szellemi foglalkozású, alkalmazott nők többnyire állami vagy önkormányzati szektorban dolgoznak (zömmel különböző adminisztrációs munkakörökben), márpedig ezeken a területeken jobban megőrződtek a gyermekes anyák kedvezményeit érintő törvények, jogszabályok betartásának „hagyományai”. Más adatokból ismert, hogy a fizikai munkakörökben dolgozók jelentős hányada ugyanakkor a versenyszférában tevékenykedik, ahol a munkafeltételek keményebbek, és nagyobb az esély arra, hogy a munkáltatók a gyermekes anyák kedvezményeit ne adják meg, vagy valamilyen módon megkerüljék azokat. A kis elemszám miatt ennek kimutatására nem vállalkozhattunk. De egyes esetekben az sejthető, hogy az anyasággal összefüggő problémák több feszültséget jelentenek a tisztán privát szférában dolgozó anyák életében. (Például 10. táblázat.)

Ugyancsak az alacsony mintaelemszám miatt nem tudunk megállapításokat tenni a vállalkozó, illetve a vezető beosztásban lévő nők aggodalmainak intenzitására vonatkozóan. (Női almintánkon belül a vállalkozók aránya mindössze 3–4%, a felső- vagy középszintű vezetők száma pedig 10 alatt van. Ezek az arányok a női népesség egészében ma-

10. táblázat. „A munkahelyek igyekeznek megszabadulni attól a női munkaerőtől, aki gyermekszülés miatt egy időre kiesik a munkából.”

	Az emiatt aggodalmaskodó, dolgozó nők arányai (%)
– Ha a nő tisztán állami vagy önkormányzati szektorban dolgozik	34,6
– Ha részben állami vagy részben önkormányzati szektorban dolgozik	38,8
– Ha tisztán privát szektorban dolgozik	42,5

gasabbak. Esetünkben azonban nagyon fiatalokról van szó, a „legidősebb” nők is legfeljebb 40 évesek.) Más vizsgálatok azt mutatják, hogy az anyaság és a munka, a karrier összeegyeztetése e kategóriák esetében ugyancsak részletesebb vizsgálatra szorulna. Gere Ilona (1997) például kimutatja, hogy a vállalkozó nők több mint fele rendszeresen napi 8 órát meghaladó időt tölt munkavégzéssel, kevesebb a szabad idejük, illetve a családra, gyermekekre fordítható idejük, és ennek következtében idegesebbek, feszültebbek, több a gondjuk. Ugyanakkor többségük ugyanannyi családi, háztartási feladatot lát el, mint amennyit a vállalkozás megkezdése előtt. A vállalkozó nők közel 30%-a szerint a vállalkozás kedvezőtlenül hatott a családi életre, amely feszültebbé, idegesebbé vált, mivel a család rosszul tolerálja a vállalkozó anyát. Nagy Beáta (1996) kutatása pedig azt támasztja alá, hogy míg a férfi vezetők számára a karrier és a család összeegyeztetése természetes folyamat, amelynek megszervezésében feltehetően a feleségnek jut a vezető szerep, addig a nők karrierjének egyik legfőbb meghatározója reprodukív szerepük ellátása. A szakmai siker érdekében a nőknek gyakran választaniuk kell a gyermek, család és a karrier között.

A vállalkozó, illetve a vezető beosztású nők természetesen nem jelennek azonos kategóriát. Gere Ilona vizsgálata szerint a vállalkozó nők 50%-a megrendült foglalkoztatási biztonsága miatt kezdett vállalkozni, 32%-ukat a nagyobb önállóság, a megszerzett szakma, tudás jobb kamatoztatása vezette, s mindössze 4% reménykedett abban, hogy ezzel a tevékenységgel jobban össze tudja egyeztetni gyermeknevelési feladatait. Nagyon valószínű azonban, hogy ez a réteg tudja legkevésbé élvezni a gyermekgondozást elősegítő családpolitikai kedvezményeket,

mivel kevésbé engedheti meg magának, hogy hosszabb időre szüneteltesse munkáját a gyermek miatt. Bizonyos szempontból más a helyzet a vezető beosztásúaknál, akik esetében a vezető szerep „vállalását” egyéni motívumok, az érintettek karrierorientáltsága motiválja, és kevésbé játszanak abban szerepet olyan kényszerelemek, mint amilyeneket a vállalkozók motívumai között láttunk. A megoldás számukra inkább a gyermekszám korlátozása. Nagy Beáta vizsgálata szerint a gazdasági vezetők legnagyobb részének két gyermeke van. Ám míg a férfiak családjában gyakrabban fordul elő három gyermek is (férfiak: 11%, nők: 6%), a vezető beosztású nők között gyermektelenek és egygyermekesek vannak többségben.

A „negatív érintettség” kapcsolata általános attitűdökkel

A negatív érintettség természetesen nem független attól, hogy a munkahelyi boldogulás vagy a családi élet általánosabb kérdéseiről miként vélekednek az emberek. Ekkor azonban nehéz meghatározni a kapcsolat irányát: vajon az általános vélemények, attitűdök okozzák-e azt, hogy valaki milyen mértékben aggodalmaskodik az anyaság és a munkavállalás feszültségei miatt, vagy megfordítva: aki személyes életében ezen a téren feszültségeket, kudarcokat él át, az hajlamosabb-e arra, hogy negatív élményeit általánosabb problémákra is kivetítse? A két terület közötti kapcsolat feltehetően kölcsönös, kétirányú.

Esetünkben azt is előre kell bocsátani, hogy a kimutatott összefüggések nem túlságosan erősek, inkább csak jelzés-értékűek, bár logikailag jól értelmezhetők. A laza összefüggés oka, hogy az általános jellegű kérdésekben (mint amilyenek például a családi értékekre, a rendszerváltás következményeire vagy a jogi rendezés iránti igényekre vonatkozó kérdések) a vizsgált generáció állásfoglalása meglehetősen homogén. A homogén vélemények „tömbje” nehezen mozdul meg az egyéni aggodalmak, a negatív érintettség hatására. Néhány összefüggés azonban mégis figyelmet érdemel. (Az általános attitűdöket vizsgáló kérdőív-kérdések teljes köre meghaladná a dolgozat kereteit. Közülük az illuztráció kedvéért mutatunk be néhányat.)

Feltevésünk szerint aggodalmaskodókat, negatívan érintetteket sűrűbben találunk

11. táblázat

		A BOLCS miatt aggódó nők arányai (%)
A JOVEL	- fontos	46,0
	- nem fontos	35,0
A LEMOND	- fontos	45,4
	- nem fontos	30,2

- azok körében, akik életükben nagyon fontosnak tartanak bizonyosfajta konzervatív családi értékeket. Ezt támasztja alá a BOLCS változójának más véleménykérdések szerinti megoszlása. Akik nagyon fontosnak tartják, hogy a környezetnek, az ismerősöknek jó véleménye legyen a családjukról (JOVEL), vagy akik szerint nagyon fontos, hogy egy szülő mondjon le saját életcéljairól (LEMOND), azok gyakrabban aggodalmaskodnak a 0–3 éves gyermek melletti munkavállalás miatt. Mintha arról lenne szó: maguk sem tudják, helyesen, illően járnak-e el, ha „saját céljaik” (munkavállalás, karrier, életcél) miatt a gyermeket bölcsődébe adják, vagy idegen személy gondjaira bízzák:
- A negatív érintettség akkor is gyakoribb, ha a *rendszerváltozással bekövetkeztett új munkahelyi követelmények teljesítése az érintettek számára nehéz.*

Ha például valakit kifejezetten kedvezőtlenül érint az, hogy „a munkahelyeken és a mindennapokban állandóan új követelményeknek kell megfelelni” (UJKOV), nagyobb esélye van arra, hogy a bölcsődei elhelyezés (BOLCS) vagy a beteg gyermek miatti hiányzás (GYBET) erősen aggassza. (Az összefüggés természetesen fordítva is igaz. Ha az anya arra kényszerül, hogy a gyermek betegsége miatt sokat hiányozzék, komoly problémát jelenthet számára, hogy a minduntalan megújuló munkahelyi követelményeknek maradéktalanul megfeleljen.)

12. táblázat

		BOLCS	GYBET
		miatt aggódó nők aránya (%)	
Ha az UJKOV	- kedvezőtlen	43,3	52,4
	- kedvező	32,9	46,3

– Az anyaság és a munkavállalás feszültségeinek jogi úton történő rendezése iránt nagyobb az igény azok körében, akik e téren személyes életükben negatívan érintettek, többet aggodalmaskodnak.

Abban a kérdésben, hogy járjon-e a kisgyermekes anyáknak nagyobb munkahelyi biztonság (pl. felvételeknél, elbocsátásoknál), erős többségi nézet, hogy erre a munkahelyeket kifejezetten kötelezni kellene (77%). A NEHEZ változója azonban némileg ezt is megmozdítja. Akik személyes életükben is tapasztalják, hogy egy gyermekes anyának hátrányai vannak a férfiakkal vagy a gyermektelenekkel szemben, azoknál ez az általános igény 80% fölé emelkedik, a személyes életükben „nem aggódókhöz” képest pedig jóval kevesebben állítják, hogy a gyermekes lét nem jogosíthat fel ilyen kedvezményre:

Hasonló ehhez a gyermekes anyák korkedvezménnyel történő nyugdíjba lépésének erős társadalmi igénye (78%). Akik személyes életükben komoly aggodalmat éreznek amiatt, hogy 40 éves kor körül már nehezen találnak munkát, még erősebben követelnék a korkedvezményes nyugdíjba lépés lehetőségét:

13. táblázat

	A NEHEZ miatt	
	aggódik (%)	nem aggódik (%)
„a munkahelyeket kötelezni kellene arra, hogy a kisgyermekes anyáknak nagyobb biztonságot nyújtsanak”	69,7	81,4
„senkinek nem kellene ilyen kedvezményeket adni csak azért, mert gyermeke van”	30,3	18,6

14. táblázat

	A NEMDO miatt	
	nem aggódik (%)	aggódik (%)
A gyermekes anyák korkedvezményes nyugdíjba lépését		
– jogosnak tartaná	74,8	82,1
– nem tartaná jogosnak	25,2	17,9

Összefoglalva, a 18–40 évesek több mint egyharmadáról mondható el, hogy az anyaság és a munkavállalás összeegyeztetésében különböző feszültségeket élnek át, és a problémák egy részével szemben védtelenek. A negatívan érintettek aránya egyes kategóriák esetében (pl. a gyermekvállalás legfrekvenciáltabb életkorában lévők, a gyeseen lévők, a munkanélküliek körében) már a többséget jelenti.

A gazdaságszerkezet átalakulásának magától értetődő velejárója a munkahelyi biztonság általánosan tapasztalható megingása, a munkanélküliség megjelenése. Egyáltalán nem szolgálja azonban a társadalom érdekeit, ha ennek hátrányai diszkriminatív módon fejtik ki hatásukat éppen arra a – főképp női – generációra, amely reprodukciós funkciót lát el. Ha a reprodukciós korban lévő nők úgy érzik, gyermek mellett nehezebben jutnak álláshoz, ha szülői kötelezettségeik miatt a munkahelyeken hátrányokat szenvednek el, végül mikor túljutnak ezen az időszakon, már „a munkából kiöregedetteknek” tekintik őket, az egyedüli védekezés számukra az lehet, ha reprodukciós funkciójukat nem, vagy csak korlátozott mértékben teljesítik. Ennek negatív társadalmi következménye egyáltalán nincs arányban azzal a nyereséggel, ami a kisgyermekes és/vagy 40 év körüli nők alkalmazásával szembeni tartózkodással nyerhető. A családpolitikának módot kell találnia arra, hogy az egészségtelen arányokat és tendenciákat korrigálja, és erre jogi úton is lépéseket tegyen.

Az anyaság és a munka, munkahelyi előrelépés konfliktusai a tömegkommunikációban – de gyakran a szakirodalomban is – tipikusan, mint a nők férfiakhoz képest gyengébb karrieresélyei, mint kizárólag az értelmiségi foglalkozású vagy vezető beosztású nőknek a problémái jelennek meg. Ez azt a benyomást keltheti, hogy az e téren jelentkező nehézségek, feszültségek rétegspecifikusak, mivel az alacsonyabban iskolázott szülőket, családokat ilyesfajta gondok nem foglalkoztatják. (Mondván, hogy „az ilyen családokban a nőket úgyis kizárólag csak az anyagiak motiválják arra, hogy dolgozzanak, ezért konfliktusaik valamivel bőkezűbb szociálpolitikával, juttatásokkal enyhíthetők”.) Vizsgálatunk kimutatta, hogy a kisgyermeket gondozó anyák munkahelyi hátrányai, a 40 év körüli nők rosszabb elhelyezkedési esélyei az alacsonyabban iskolázott, fizikai foglalkozású női csoportokat is sújtják, olyannyira, hogy e csoportokban jóval nagyobb a negatívan érintettek, az aggodalmaskodók aránya. Ez azt sejteti, hogy – az anyagiakon túl – ezt a fiatal réteget is

foglalkoztatja az, hogy munkájában teljesítményt nyújtson, megfeleljen a mai követelményeknek, előre haladjon. A feltételek megteremtésében azonban kevésbé rendelkeznek azzal az eszköztárral és felkészültséggel, mint diplomás kortársaik.

Fontos tapasztalat az is, hogy a vizsgált generáció életében a hagyományos családi értékek preferálása és az egyéni életcélok megvalósításának a korábbi időszaknál nagyobb esélyei együtt, egymással szoros összefüggésben jelentkeznek, nem pedig egymást kizáró alternatívaként. A feszültségek, a negatív érintettség növekedhet, ha bármelyik szféra sérül. A – magánéletük vonatkozásában alapvetően tradicionális beállítódású – anyák maguk is hajlamosak büntudatot érezni, ha úgy érzik: egyéni céljaikat túlságosan előtérbe helyezik a gyermek, a család érdekeivel szemben, vagy hajlamosak a gondokat visszavezetni arra, hogy a mai munkahelyi követelmények amúgy is „túlságosan nehezek”. A negatív érintettség és a hozzá kapcsolódó büntudat vagy a külső nehézségek felnagyítása és háritása frusztráltsághoz vezet, és ez önmagában hozzájárul munkahelyi esélyeik csökkenéséhez.

A családtervek és a családpolitika összefüggései

Családterven az egyének, illetve párok gyermekszámra vonatkozó terveit, elképzeléseit értjük. A családtervezési vizsgálatokban többféle gyermekszámot alkalmaznak. A *tényleges gyermekszám* az adatfelvétel idején meglévő, a tervezett gyermekszám pedig a (továbbiakban még) világra hozni kívánt gyermekek száma. E két szám együttesen alkotja a *kívánt gyermekszámot*, ami értelemszerűen nem lehet kisebb a tényleges gyermekszámnál.

Vizsgálati mintánk korstruktúrájából és családi állapot szerinti összetételéből következik, hogy a tényleges és a kívánt gyermekszám között nagy különbség van: a jelentős „kívánt gyermekszám-többletet” mindenekelőtt a még gyermektelen, családalapítás előtt álló nőtlenek és hajadonok produkálják. A férfiak 54%-ának, a nők 31%-ának nem volt (még) gyermeke a megkérdezés időpontjában. Ami pedig a tényleges gyermekszámot illeti, a 18–40 éves férfiak almintájában 100 férfira mindössze 86 gyermek, a hasonló korú női almintában pedig 100 nőre 132 gyermek jut. A gyermekesek csoportjában mindkét nem esetében a két gyermek a leggyakoribb.

15. táblázat. A tervezők és nem tervezők arányai

Családtervek	(százalék)	
	Férfiak (N=752)	Nők (N=860)
Gyermekesek		
Kívánnak még gyermeket	11,6	13,1
Nem kívánnak már több gyermeket	35,4	53,7
Nem lehet már több gyermekük	0,6	2,5
Gyermektelenek		
Kívánnak gyermeket	44,4	27,4
Nem kívánnak gyermeket	6,8	2,4
Nem lehet gyermekük	0,6	0,2
Nem tudják (akarnak-e/még)	0,6	0,7
Összesen	100,0	100,0

További terveiket illetően elmondható, hogy a gyermektelenség szintje teljesen hiányzik a vizsgált generáció jövőre vonatkozó terveiből, elképzeléseiből: a férfiak 7%-a, a nők 2%-a nyilatkozott csak úgy, hogy nincs gyermeke, és nem is tervezi, hogy legyen. Tervezés szempontjából két markáns csoport alakul ki: azoké, akiknek van gyermekük, és úgy érzik, már teljesítették tervüket, s nem kívánnak újabb gyermeket (ez az összes nő mintegy 54%-a, a férfiak 35%-a), valamint azon gyermekteleneké, akik még csak ez után kezdenek családterveik megvalósításához (nők: 27%, férfiak: 44%).

Az előző fejezetben bemutattuk, mekkora a nagysága, intenzitása a „negatív érintettségnek”, más szóval milyen mértékben aggodalmaskodnak a kérdezettek az anyaság, a gyermekvállalás és a munkahelyi előrejutás összeegyeztetésének különböző vonatkozásai miatt. (Ezek voltak: a NEHEZ, a VISSZ, a BOLCS, a GYBET, a KIRUG, a KARRI és a NEMDO.) Ha a gyermekszámra vonatkozó tervek és a negatív érintettség, az aggodalmaskodás intenzitása közötti kapcsolatot vizsgáljuk, a következőket találjuk (16. táblázat).

– Az alacsony elemszám miatt nem lehet megállapítani azt, hogy a *gyermekről való végleges lemondást*, a gyermektelenség tervét vajon

16. táblázat. A tervezők és nem tervezők arányai az aggodalmaskodás mértéke szerint*

Az aggodalmaskodás mértéke	Összesen	Kívánnak (még) gyermeket		Van gyermekük és nem kívánnak többet
		Nincs gyermek	Van gyermek	
		Férfiak		
Nem aggódik	53,3	69,5	26,3	27,0
Kevéssé aggódik**	19,7	11,7	26,3	33,5
Nagyon aggódik**	27,0	18,8	47,4	39,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
		Nők		
Nem aggódik	38,0	57,9	20,8	27,3
Kevéssé aggódik**	26,2	15,4	34,9	27,3
Nagyon aggódik**	35,8	26,7	44,3	40,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

* A „nem lehet (már) gyermeke” és a „nem tudja, akar-e még” válaszok nélkül.

** Kevéssé aggódik = 1–3 probléma miatt aggódik.
Nagyon aggódik = 4–7 probléma miatt aggódik.

egyáltalán motiválják-e az általunk felvetett aggodalmak (jóllehet ilyen feltételezés nem lenne valószínűtlen).

- A még gyermektelen családtervezők körében nagy többségben vannak azok, akiket az anyaság és a munka összeegyeztetésének gondjai egyáltalán nem foglalkoztatják. Ez arra vall, hogy a gyermek utáni vágy jóval erősebb annál, semmint hogy annak megvalósítását jövőbeli, egyelőre még meg nem tapasztalt gondok miatt elhárítsák.
- A gyermekesek körében ugyanakkor azok vannak – elég jelentős – többségben, akik a vizsgált problémák miatt nagyon is aggodalmaskodnak (legalább négy vagy több probléma miatt is). A gondok valamivel nagyobb mértékben foglalkoztatják azokat, akik a meglévő gyermekek mellé még további testvért szeretnének. De alig maradnak el ettől, akik újabb gyermeket már nem terveznek, ám

tapasztalataik a meglévő – többnyire igen kicsi – gyermek mellett is kedvezőtlenek.

- A *férfiak és nők* negatív érintettségének látványosan eltérő arányairól korábban részletesen szóltunk. Most láthatjuk, hogy a férfiak között különösen optimisták („nem aggódnak”) a – még – gyermektelen családtervezők, akik 70%-át egyáltalán nem foglalkoztatják olyan gondok, hogy miként fogják majd összeegyeztetni a családi életet a munkavállalással. (Ez a női almintában sem kevés, de több mint 10 százalékponttal alatta marad a hasonló kategóriájú férfiakénak.) A további gyermeket nem tervező, de már szülő-státusú férfiak és nők attitűdjei között azonban gyakorlatilag nincsen különbség. A gyermekes, de újabb gyermeket már nem tervező férfiak és nők körében egyaránt a meglehetősen intenzív aggodalmak jelenléte jellemző, ami negatív tapasztalataikról árulkodik, és feltehetően további családterveiket is meghatározza.

Kérdés, hogy a (további) gyermeket nem tervezők (férfiak: 42%, nők: 56%) elhatározásukat vajon véglegesnek tekintik-e, vagy pedig el tudnak-e képzelni olyan körülményeket, amelyek döntésüket pozitív irányban módosítanák. Három ilyen – kedvezőnek vélt – körülményt kínáltunk fel a „nem tervezőknek”: vállalkoznának-e (mégis további) gyermekekre, ha ...

GYED	visszaállítanák a gyermekgondozási díjat (a gyedet);
BELAT	ha a munkahelyeken nem néznék rossz szemmel a gyermekgondozással kapcsolatos lekötöttséget (szülés, beteg gyermek ápolása, bölcsődébe sietés, stb.);
TAMOG	ha az állam jobban támogatná a gyermekes családokat.

A provizórikusan felajánlott családpolitikai intézkedések átlagosan a vizsgált korosztály mintegy 10–12%-át lennének képesek arra ösztönözni, hogy gyermekszám-terveiket növeljék. Nem meglepő, hogy közülük a TAMOG (a gyermekes családok nagyobb állami támogatása) bizonyulna a leghatékonyabbnak, és a gyed visszaállítása mozdítaná legkevésbé pozitív irányba a terveket.

Természetesen nem mellékes, hogy milyen (hány gyermekes) családokat ösztönöznének leginkább ilyen intézkedések. Erről oly módon tájékozódhatunk, hogy az ún. kívánt (vagyis a ténylegesen meglévő és a még ter-

17. táblázat. Vállalkoznának-e (még egy) gyermekre?

„Ha megvalósulna...”	(százalék)				
	Igen	Talán igen	Nem	Nem tudja	Összesen
a GYED					
– férfiak	3,9	4,0	30,3	4,0	42,2
– nők	4,3	5,2	45,2	1,4	56,1
a BELAT					
– férfiak	6,4	4,5	27,0	4,3	42,2
– nők	7,4	6,3	40,3	2,1	56,1
a TAMOG					
– férfiak	7,3	6,5	25,0	3,4	42,2
– nők	8,0	8,4	38,3	1,4	56,1

vezett) gyermekszámot kiegészítjük a GYED, a BELAT, illetve a TAMOG megvalósulása esetén megnövekedett gyermekszám-tervekkel. Tekintsük át, milyen lenne a vizsgált korosztály gyermekszám szerinti összetétele, ha csupán csak a kívánt, illetve ha a GYED, a BELAT és a TAMOG hatására módosított tervek szerinti gyermekszámuk valósulna meg.

Elemzésünk egybecseng a Központi Statisztikai Hivatal nagyobb mintákon készített családtervezési vizsgálatainak tapasztalataival. Azok szerint általános jellemző ugyanis, hogy Magyarországon sem a tervekben, sem a megvalósított családnagyságban nem tapasztalható szándékos gyermektelenség. Esetünkben ez a nőkre teljes mértékben igaz, férfiakra vonatkozóan az arány kissé magasabb.

Az említett, korábbi vizsgálati tapasztalatok szerint a nőknél általában 2,0–2,1 körüli a kívánt gyermekszám átlaga; felvételünkben ez a nőknél 2,07, férfiak esetében 1,95. A tapasztalatok szerint a termékenységük befejezéséhez közeledő nőknél az arányszám ugyancsak 2,0 alá esik. Legáltalánosabb a két gyermek kívánása, és ténylegesen is az ilyen családtípus a leggyakoribb – láthatóan erre törekszik az általunk vizsgált korosztálynak is mintegy 55-56%-a.

A családtervezési vizsgálatok visszatérő tapasztalata ugyanakkor, hogy a vágyak, a kívánságok némileg meghaladják a tényleges gyakor-

NÉPESEDÉSPOLITIKAI KÉRDÉSEK

18. táblázat. A 18–40 éves férfiak és nők gyermekszám szerinti összetétele a tényleges, a kívánt, valamint a családpolitikai intézkedések után megnövelt gyermekszámok szerint*

Gyermekszám	Tényleges gyermekszám	Kívánt gyermekszám	(százalék és átlag)		
			Családpolitikai intézkedések után megnövelt gyermekszám		
			a GYED hatására	a BELAT hatására	a TAMOG hatására
Férfiak					
0	54,0	7,9	4,0	3,7	3,1
1	16,6	16,1	21,0	21,0	21,2
2	22,1	56,2	46,3	44,1	42,3
3	5,5	15,2	22,5	23,9	25,3
4	1,3	3,2	5,0	5,5	5,3
5	0,1	0,8	0,5	0,5	0,7
6	0,3	0,5	0,5	1,0	0,9
7	0,1	0,1	0,3	0,3	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
100 férfira jutó gyermekszám	86	195	208	212	216
Nők					
0	31,1	2,9	1,6	1,6	1,4
1	23,0	19,7	17,1	15,4	15,3
2	33,0	54,5	54,3	53,4	52,4
3	9,5	17,1	20,3	22,1	22,7
4	1,9	3,5	4,0	4,8	5,2
5	1,2	1,9	2,1	1,9	2,1
6	0,1	0,3	0,5	0,5	0,6
7	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
100 nőre jutó gyermekszám	132	207	217	221	225

* A „nem lehet (több) gyermekük” választ a nem tervezőknél vettük figyelembe.

latot. (Erre felvételünk alapján még nem lehet adatunk, mivel valamenyi megkérdezettünk propagatív életkorú.) A korábbi vizsgálati adatok szerint azonban, például az 1983-ban házasságra lépett pároknál, az egy gyermeket tervezők aránya végül is kétszeresére emelkedett (a három gyermeket tervezők rovására), elsősorban a fővárosi családokban és ott, ahol az anya magasabb iskolai végzettségű és szellemi foglalkozású volt. A tervek, kívánságok szerényebb megvalósulása mögött az anyagiak, a gyermeknevelés és munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei vagy lakásproblémák álltak. Eléggé valószínűnek látszik, hogy az általunk vizsgált 18–40 év közötti nők 2,07-es kívánt gyermekszám-átlaga is végül alacsonyabb szinten teljesül.

Amint a táblázat mutatja, a felkínált családpolitikai intézkedések hatása elsősorban a népesedési szempontból nagyon jelentős, harmadik születési sorszámú gyermekek arányának megnövekedését eredményezné. (Ez érthető, hiszen mint láttuk, az első és nagyjából még a második gyermekek is minden aggodalom nélkül megszületnek/megszületnének. A kedvezmények hatása elvileg és gyakorlatilag természetesen őket is érintené, hiszen harmadik gyermek csak akkor tervezhető, ha azt ténylegesen első és második előzi meg.) Férfiak esetében a három gyermeket kívánók 15%-os aránya 22–25% körülire emelkedne, nők esetében pedig 17%-ról 20–23% körülire. Egy-két százalékponttal növekedne a négy gyermekre vágyók aránya is. A három-négy gyermekre vonatkozó tervekre mindhárom intézkedés kedvezően hatna; a gyed visszaállítása kisebb, a családtámogatások növelése nagyobb mértékben. Egyáltalán, elmondható, hogy a legpozitívabban fogadott intézkedés (TAMOG) hatására kialakult kívánt gyermekszám-átlag (2,16–2,25) már nagyon közel áll a 40 éves és fiatalabb népesség körében 1997-ben mért, ún., „ideális gyermekszám” átlagához (2,28, vö. *S. Molnár–Pongrácz*, 1997). Ez egyértelműen mutatja, hogy a gyermek léte a 18–40 éves generáció értékrendjében is kiemelt fontosságú. (Az ideális gyermekszám átlagát annak a kérdésnek – illetve a reá adott válaszoknak – alapján számítjuk ki, amely így hangzik: „Hány gyermeket tartana Ön jónak, ideálisnak egy mai magyar családban?”)

Elemzésünk érdekes tapasztalata, hogy az intézkedések hatására gyakorlatilag teljesen megszűnne a véglegesen gyermektelenséget választók csoportja – itt szinte kizárólag csak azok maradnának, akiknek egészségi okok miatt nem lehet gyermekük. Ez – mint hazai jellegzetesség – lassan

szinte unikálissá válik; van olyan ország, ahol a gyermektelenség kívánása a prokreatív népességnek akár egyharmadára is kiterjed.

Ezeket az adatokat természetesen semmiképpen sem szabad úgy értelmezni, hogy amennyiben a felsorolt intézkedések (GYED, BELAT, TAMOG) megvalósulnának, a 100 családra jutó átlagos gyermekszám 220 körülire emelkedne. Hiszen – mint ahogyan a családtervezési vizsgálatok is mutatják – a fiatal párok jelentős hányada valójában élete folyamán az eredeti gyermekszám-terveit is mérsékeli, és a propagatív kor befejezésekor tényleges gyermekszámuk az eredetileg tervezett alatt marad. A GYED, a BELAT és a TAMOG családtervekre gyakorolt hatása azonban vitathatatlan. Azt mutatja, hogy a gyermekszámra vonatkozó tervek már eleve kissé „nyomottak”, nem tükrözik teljesen a fiatal párok természetes vágyait világra hozandó gyermekeik számára vonatkozóan. Már a tervek szintjén be kell kalkulálniuk azokat a tényezőket, amelyek a gyermekek felnevelése során megoldhatatlan nehézségeket jelentenek; a tervek „nagyobbak lennének”, ha a GYED-, a BELAT- vagy a TAMOG-jellegű kondíciók meglétére biztosan lehetne számítani. A lehetséges intézkedések köre természetesen ezeknél jóval tágabb, amelyek hatásáról kevesebb ismeretünk van. De közöttük vannak olyanok, amelyeket a 18–40 éves korosztály elsöprő többsége fogadna rendkívül pozitívan. Több mint 80%-uk tartaná például igazságosnak, hogy a gyermekes anyák karkedvezményeikkel mehessenek nyugdíjba, és csaknem ugyanennyien szavaznának bizonyosfajta munkahelyi kedvezmények mellett. (Pl. „Kötelezni kellene a munkahelyeket arra, hogy a kisgyermekes anyáknak nagyobb biztonságot nyújtsanak – például elbocsátásoknál, felvételeknél” – az egyetértők aránya 77%). Mindez azt valószínűsíti, hogy *léteznek olyan családpolitikai intézkedések, kedvezmények, amelyek – éppen mivel nagyobb garanciákat jelenténe a gyermekvállalás, a gyermeknevelés biztonságára nézve – megnövelnék a kívánt gyermekszámot.* Ha a párok egy része – konkrét körülményeiket mérlegelve – esetenként mégis rákényszerül arra, hogy eredeti családterveitől visszalépjen, remélni lehetne, hogy a ténylegesen megvalósított gyermekszámot a nagyobb társadalmi garanciák mellett kialakított, vagyis a gyermek utáni vágyakat jobban tükröző tervekhez közelítik. Addig érdemes ezek meghozatalára kiemelt gondot fordítani, amíg a fiatal generáció értékrendje nyitott és fogékony a gyermekvállalásra.

HIVATKOZÁSOK

- Frey Mária*, 1997: Nők a munkaerőpiacon. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről. TÁRKI – MM Egyenlő Esélyek Titkársága 13–55.
- Fóti János–Lakatos Miklós*, 1998: Foglalkoztatás, munkanélküliség. Struktúra – Munkaügyi Kiadó.
- Gere Ilona*, 1997: Vállalkozó nők a magyar társadalomban. Kézirat.
- Lakatos Judit*. 1996: Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő letelte után. Statisztikai Szemle, 7. 565–576)
1997. Munkaerőpiaci pozíció és gyermekvállalás. Statisztikai Szemle, 11. 954–960.
- Ki hol aktív? 1998. Mikrocenzus, 1996. KSH.
- Nagy Beáta*, 1996: Nők a gazdasági munkamegosztásban. A menedzserek. Szociológiai Műhelytanulmányok, BKKE Szociológiai és Szociálpolitikai tanszék.
- S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné*, 1997: Az 1997. októberi, népesedési témákról készült közvélemény-kutatás főbb eredményei. Demográfia, 4. 308–341.

*A kérdőíves adatgyűjtések
módszertani kérdései*

*A kérdőívkérdések válaszlehetőség-sorrendjének véleménybefolyásoló szerepéről**

A kérdőíves felmérések módszertanával foglalkozó kézikönyvek közheleszerűen felhívják a figyelmet arra, hogy a kérdések és a kötött válaszlehetőségek megfogalmazási módja és sorrendje érzékenyen befolyásolja a válaszok megoszlását. Így közismert az a sugalmazó hatás, amit az „igen” válasz, valamint az első helyre írt válaszlehetőség gyakorol a megkérdezettekre. Ilyen formán a felmérésekkel foglalkozó intézményeknél rutinná vált, hogy a kérdőíveket két (esetleg kétszer két) változatban készítik el, s ezzel – külön vizsgálat nélkül is – kiegyenlítettnek tekintik a fenti effektusokat.

A két változatot leginkább a válaszlehetőségek sorrendjének megfordításával állítják elő. Ennek nemcsak az az oka, hogy a sorrendcsere pusztán mechanikus munkát igényel. A másik főbb változatképző lehetőség, a kérdések „előjelcseréje”, – tehát két olyan kérdésváltozat elkészítése, amelyben ugyanaz a vélemény egyszer „igen”-típusú, egyszer pedig „nem”-típusú válasszal fejezhető ki – nem mindig lehetséges, vagy legalábbis nem mindig szerencsés. Gyakori ugyanis, hogy egy kérdésnek több, csaknem egyenértékű megfordítási lehetősége adódik, amelyek között nem lehet egyértelműen választani. Más esetben a fordított előjelű fogalmazás esetlen, erőltetett, s ilyenformán nem alkalmas arra, hogy a kérdőívbe kerüljön. Ha viszont a kérdőívszerkesztésnél a megfordíthatóságot feltétlen igénynek tekintjük – a csak „igen” és „nem” szóval megválaszolható kérdéseknél, vagy bizonyos attitűdkérdéseknél ez valóban elengedhetetlen lehet – ez nagymértékben megköti kezünket, s esetleg éppen a legpregnansabb megfogalmazás lehetőségét veszi

* S: Molnár Edit–Surányi Bálint: A kérdőívkérdések válaszlehetőség-sorrendjének véleménybefolyásoló szerepéről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1966. 1–2. szám, 38–50. o.

el. Ezenkívül a kétféle effektus-típus (tehát az első kötött válasz, illetve a pozitív válasz vonzása) együttes kiküszöbölése vagy négy kérdőív-változatot eredményez, s akkor szervezési szempontból okoz aránytalan megterhelést annak biztosítása, hogy minden egyes kérdőívtípus azonos megoszlású megkérdezett-csoporthoz jusson el, vagy a kétféle szempont összepárosítása okoz komoly módszertani problémát. Természetes olyan felméréseknél, ahol elsősorban a megvizsgált csoport reagálási módja a vizsgálat tárgya, komplex módon olyan kérdőíveket kell kikísérletezni, amelyek az összes torzító effektust kiküszöbölve pontos skála-értékeket adnak. Olyan felméréseknél azonban, ahol a kérdőív tartalmi kérdései dominálnak, ilyen előkészítésre általában mód sincs, és szükségessége azért is vitatható, mert gyakran ezeknél sokkalta nagyobb, egyéb kiküszöbölhetetlen torzítási lehetőségek lépnek fel.

Mindezekre a tényezőkre nemcsak azoknak a figyelmét szükséges felhívni, akik a jövőben kérdőíves felmérést óhajtanak végezni, hanem azokét is, akik az ilyen felmérések eredményeit figyelemmel kísérik, felhasználják. S minthogy ezek a tapasztalatok nálunk még nem közkeletűek, talán tanulságos lesz egy felmérésünk tapasztalatait ismertetni, amelyből a fenti effektusok egyikére a válaszlehetőségek sorrendjének megfordításával járó eredményeltérésre láthatunk példát, mégpedig olyan kérdések esetében, ahol a válaszadóknak nem pusztán az „igen” és „nem” között kellett választaniuk. Már előzetesen is szeretnénk kiemelni, hogy nem pusztán az említett effektus létezését áll szándékunkban demonstrálni, hanem egyben szeretnénk elébevégni az e téren könnyen fellépő sematikus, mechanikus elképzeléseknek is.

A Magyar Rádió és Televízió Közvéleménykutató Osztálya 1964 szeptemberében lakóhelytípus szerint rétegzett és koncentrált véletlenszerű kiválasztáson alapuló mintával országos felmérést végzett, amely a felnőtt lakosság irodalmi és zenei ízlésének egyik legfontosabb területét, a tudatos és deklarált szelektálási mechanizmust kívánta vizsgálni. Problémánk szempontjából meg kell állnunk a „tudatos és deklarált” jelzőknél. Nem szorul bizonyításra az az állítás, hogy a szelektálásnak egyaránt vannak tudatos és nem tudatos komponensei, s ezek aránya, jellege, tartalma társadalmi és személyiségbeli meghatározók együttes hatása következtében igen különféle lehet. További kérdés, hogy amikor valaki egy kérdőíven olyan kérdéssel került szembe szelektálási elveire és gyakorlatára vonatkozólag, amely – legalábbis ebben a fogalmazásban – korábban még nem foglalkoz-

tatta különösebben, milyen választ fog rögtönözni. Ez azután kapcsolódik a „deklarált” jelző tartalmának problematikájához is. Megintcsak nem kell elidőznünk annak kifejtésénél, hogy egy ember nem feltétlenül ugyanazt a véleményt deklarálja a lakásába betoppánó, őt név szerint kereső egyetemi hallgató-adatgyűjtő előtt, mint amit családi, munkatársi körében, vagy saját gondolataival egyedül maradván elfogadna. Itt is a motivációk széles skálájával, s ennek következtében az eltérések különféle mértékével és irányával kell számolnunk. Mindez kellőképpen indokolja, hogy külső tényezők erősen befolyásolhatják a válaszadást, s ezek sorában a kérdés szövege, a kötött válaszok sorrendje is lényeges lehet. Nyilvánvaló, hogy mennél kikristályosodottabb véleményekről van szó, és mennél kevésbé „kényes” a feltett kérdés – a „kényes” fogalmát itt nem tágan érve – annál valószínűbb, hogy ugyanaz a megkérdezett a kérdésre ugyanazt válaszolná, ha például a kérdésre más időpontban került volna sor, vagy történetesen egy másik kérdezőbiztos kereste volna fel, s ugyanúgy a kérdés megfogalmazásának, vagy a válaszsorrendnek sem lehet döntő szerepe. E gondolat megfordítása viszont azt sugallja, hogyha egy-egy kérdésnél kérdőívszerkesztési megoldások nagymértékben befolyásolják a válaszok megoszlását, akkor ott vagy a kérdés érte szellemileg felkészületlenül a válaszadót, vagy kényelmetlennek érezte tényleges véleménye deklarálását. (Ez utóbbi a tárgyalt felmérés esetében következhetett abból, hogy a megkérdezett személyek kulturálisan kedvező színben akarták magukat feltüntetni, vagy nem akartak „udvariasságnak lenni” a „Rádió kiküldöttjével” szemben stb.)

Felmérésünk során 2367 kérdőívet sikerült eredményesen kitöltve visszakapnunk az eredetileg felkeresésre kijelölt 3000 megkérdezendőtől. (A sikertelen kísérletek 55 személy esetében abból adódtak, hogy a megkérdezendők válaszképtelenek voltak, vagy megtagadták a választ. A többieket nem sikerült otthon találni.) A kérdőívet két változatban készítettük el. A 2. sz. változat abban különbözött az 1. sz. változattól, hogy az értékelő mozzanatot tartalmazó válaszmotivációk sorrendjét oly módon változtattuk meg, hogy következetesen a legkedvezőtlenebbtől haladtunk a legkedvezőbb felé, míg az eredeti sorrend a pozitívától a negatív felé haladt. Minthogy a mintánkat lakóhelytípus szerint rétegeztük, gondoskodni kellett arról, hogy a fővárosban, a megyei jogú városokban, a járási jogú városokban és a falvakban működő adatgyűjtőinknek egyaránt 50%-a kapjon 1. sz. 50%-a pedig 2. sz. kérdőívet. (Egy-egy adatgyűjtő csak egyféle kérdőívet kapott.)

Míthogy az otthon nem találtak, a válaszkeptelenek, válaszmeztadók aránya természetstzerűleg nem esett egybe, a visszaérkezett ki-töltött kérdőívek nem pontosan fele-fele arányban oszlanak meg a két változat között: a 2367-ből 1228 1. sz. változatú és 1139 2. sz. változatú kérdőívünk van. A statisztikai ingadozás miatt bizonyos eltérés van a két változat válaszadóinak demográfiai összetételében is. A százalékos megoszlást – hogy további meggondolásaink helyességét kontrollálni lehessen – közöljük.

1. táblázat

	1. sz. változat	2. sz. változat
	(százalékban)	
Nem	46	51
Férfi	54	49
Nő		
Lakóhely		
Főváros	17	20
Vidéki város	22	25
Község	61	55
Iskolai végzettség		
8 általánosnál kevesebb	56	52
8 általános	30	32
Érettségi	11	11
Egyetemi, főiskolai diploma	3	5
Foglalkozás		
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	15	13
Nem mezőgazdasági fizikai dolgozó	33	40
Szellemi dolgozó	18	18
Nyugdíjas	7	6
Tanuló	2	3
Háztartásbeli	25	20

A táblázatról azt olvashatjuk le, hogy a 2. sz. változat válaszadói csekély mértékben műveltebbeknek tekinthetők, mint az 1. sz. változat válaszadói. Nem kétséges azonban, hogy a különbség csekély volta nem ad alapot arra, hogy ha azt találjuk, hogy a 2. sz. változat válaszadói a kérdésekre sorra-rendre negatívabb válaszokat adtak, mint a másik csoport, azt azzal magyarázzuk, hogy a műveltebbek kevésbé vonzódnak az „igen” válaszhoz, s nem azzal, hogy kérdőívükön a legkedvezőbb válasz utolsó helyen szerepel.

A kérdőívváltozatok véleménybefolyásoló hatását kizárólag a teljes anyagmennyiség vonatkozásában vizsgáljuk. Társadalomlélektani szempontból kétségtelenül érdekes lenne az is, hogy egyes kisebb csoportoknál (lakóhelytípus, életkor, foglalkozás stb.) milyen mértékben és módon érvényesül ez az effektus. Így azonban 100–200-as, esetleg kisebb csoportokkal kellene dolgoznunk. Matematikai statisztikai szempontok nélkül is világos, milyen problémákat jelentene ebben az esetben az értékelés során az, hogy pl. megyei jogú városi lakosok az egyik kérdőívváltozatban mind debreceniek, a másikonál mind pécsiek, s a két város közötti társadalmi összetételbeli és kulturális különbségek elvben erősen átszínezhetik az eredményeket. Több demográfiai szempontot kombináló bontás pedig teljesen értékelhetetlen, szinte mikroszkopikus csoportokat eredményezne. A felmérés mintavételi módszere mellett viszont a két, ezernél nagyobb létszámú csoportban olyan nagyfokú kiegyenlítődésre számíthatunk, amely gyakorlatilag már közelít ahhoz a kísérleti helyzethez, mintha ugyanazokat a személyeket kerestük volna fel egyszer az egyik, másszor a másik kérdőívváltozattal, de anélkül, hogy a második kérdezéskor emlékeznének az elsőre.

Sajnos terjedelmi okokból mellőznünk kell annak bizonyítását, hogy azoknál a kérdéseknél, ahol a két kérdőívváltozat között semmiféle különbség nincs, a valóságban is milyen nagyfokú az egybeesés. Ez ugyanis a 25 kérdés-csoportból álló felmérés teljes anyagának közlését kívánná meg az összes válaszmotívum gyakoriságának egybevetésével, s az amúgy is nehezen áttekinthető anyagot még témánktól lényegében teljesen függetlenül magyarázó megjegyzések tömegével is bővíteni kellene. Így meg kell elégednünk annak leszögezésével, hogy ezeknél a változtatás nélkül feltett kérdéseknél nagymértékű a megoszlás hasonlósága, azon esetek száma pedig, ahol az egyes motivációkra az egyik változatnál egy-két százalékos eltérésnél nagyobb különbségeket

találnánk a másik változathoz képest, csak töredéknyi. Annál is inkább figyelemreméltó ez, mert több esetben, ahol a kérdéscsoport valójában több, egymástól elkülöníthető, azonos struktúrájú kérdést tartalmazott, ezeknek egymásutánja is eltérő volt a két változatban. Itt tehát nem a válaszmotivációk sorrendje volt megcserélve, hanem pl. ahol különböző műfajokkal kapcsolatban azonos válaszlehetőségekkel vizsgáltuk a megkérdezettek véleményét, a vizsgált műfajok sorrendjét is megváltoztattuk oly módon, hogy ami az egyik változatban a felsorolás elején vagy végén szerepel, az a sor közepére került a másik változatban is viszont. Az e-fajta sorrendcsere szintén kérdőív-szerkesztési rutin-szokás, és részint a figyelemintenzitás görbéjét hivatott kiegyenlíteni, részint a kérdéssel kiváltott esetleges emocionális vagy asszociációs hatásoknak az eredményekre kiható egyenlőtlenségeit kívánja kiküszöbölni. Felmérésünk során az ilyen típusú sorrendcsere hatása helyenként egyáltalán nem tükröződött az eredményekben, ahol pedig a két változat eredményei között valamelyes eltérést találhatunk, ott ebben nem mutatkozik semmiféle világos rendszer, amely a sorrend hatásával magyarázható lenne.

Tehát azoknál a kérdéscsoportoknál, ahol a válaszmotívumok sorrendje nem volt kétféle, az eredményekben nagyobb fokú egybeesést találtunk a két válasz anyaga között, mint amilyent a statisztikai ingadozás és a demográfiai összetétel hasonlóságának foka megkövetelne. (Tekintetbe kell azonban azt is venni, hogy a két változat kérdőíveit kitöltő 15–15 adatgyűjtő bölcsészhallgató személyes sajátosságai sem feltétlenül kell, hogy 100%-ig kiegyenlítsék a megkérdezettekre gyakorolt különféle hatásokat.) Ezek után a válaszmotívumok sorrendjének befolyásoló szerepét csak akkor tekinthetjük bizonyítottnak, ha szisztematikusan azt találjuk, hogy a válaszok az első helyre írt válaszlehetőségek irányába tolódtak el. Természetesen figyelembe kell vennünk azt is, hogy a bevezetésben tárgyalt két effektus közül (az „igen” válasz vonzó hatása, illetve az első válaszmotívum vonzó hatása) csak az utóbbi volt kísérletünk tárgya, így tehát az „igen”-nel válaszolás nagyobb hajlandóságával akkor is számolnunk kell, amikor az ilyen motivációt az utolsó helyre tettük.

Már utaltunk arra is, hogy a sorrendcsere-effektust nem a kérdés tartalmától független merev sémák szerint kívánjuk vizsgálni, s ezért nem pusztán az első, illetve utolsó helyen szereplő válaszok adatait hasonlítjuk össze, hanem az egész paramétersort megadjuk, és abból próbálunk következtetéseket levonni.

2. táblázat. *Igényli azt, hogy a rádióban vagy a TV-ben legyenek olyan irodalmi műsorok és filmek, amelyek*

Válaszlehetőségek	Izgalmat keltenek?		Megkönnyeztetik?		Megnevettetik?		
	** 1. sz.	2. sz.	1. sz.	2. sz.	1. sz.	2. sz.	
	(százalékban)						
1*- Igen, kifejezetten igénylem	-4	46	35	35	43	78	64
2- Igen, kedvelem bizonyos fajtáit	-3	16	22	18	**	13	26
3- Mindegy	-2	8	10	8	14	4	4
4- Nem, kifejezetten nem szeretem	-1	22	25	32	33	3	4
5- Nem eszerint ítélem meg a műsorokat	-5	2	3	2	4	***	***
6- Nem gondolkodtam még ezen	-6	6	5	5	6	2	2

*Az 1. sz. kérdőívváltozatban szereplő motiváció-sorrendet a válaszlehetőségek elé, a 2. sz. kérdőívváltozatban szereplőt pedig a válaszlehetőségek után írt sorszám mutatja.

**Nyomdai hiba miatt ez a válaszlehetőség a 2. sz. kérdőívről lemaradt. Azt, hogy ha e hiba nem történik meg, milyen arányban csökkentek volna a szomszédos kategóriák e válasz terhére, a másik két kérdésre vonatkozó adatok alapján képzelhetjük el.

***Ezt a válaszmotívumot, minthogy ennél a kérdésnél tartalmilag értelmetlen, itt elhagytuk.

Az alábbiakban közöljük kérdőívünk minden olyan kérdését (kérdéscsoportját), és a két változat eredményeink százalékos megoszlását, ahol a válaszmotívumok sorrendjében különbség volt.

A fenti három műsorszámra vonatkozó kérdés az eredeti kérdőívben külön-külön, önálló formában szerepelt.

A táblázatból az derül ki, hogy az elutasító válasz első helyre írása mindhárom esetben növelte ugyan a negatív állásfoglalások számát, de csak árnyalatnyi mértékben. Annál feltűnőbb viszont e különbség a legpozitívabb, a válogatás nélküli kedvelésre utaló nyilatkozat vonatkozásában. Ez – talán túlzás nélkül kimondhatjuk – azt jelenti, hogy a jellegzetes emocionális hatásokat kiváltó műsorok egyes típusaitól való idegenkedés általában tudatosan az emberekben, s így a kérdőív szerkesztés megközelítésbeli különbségei nemigen befolyásolják e tekintetben a válaszadót. A kérdéses emocionális hatástól nem idegenkedőnek azonban csak egy része olyan, hogy kifejezetten igényli és keresi az e típusba tartozó műsorokat. A többi – nem lévén egyik irányban sem szél-

3. táblázat. *Igényli, hogy időnként verseket olvasson vagy hallgasson?**

Válaszlehetőség		1. sz. változat	2. sz. változat
		(százalékban)	
1– Igen, vannak olyan versek, amelyeket szeretek olvasni	–2	28	29
2– Igen, vannak olyan versek, amelyeket szeretek színészek előadásában meghallgatni	–3	54	45
3– Nem igénylem a verseket	–1	40	44

* Több választ is alá lehetett húzni, tehát a százalékok összege meghaladja a 100%-ot.

4. táblázat. *Igényli, hogy időnként elbeszéléseket olvasson vagy hallgasson?**

Válaszlehetőség		1. sz. változat	2. sz. változat
		(százalékban)	
1– Igen, vannak olyan elbeszélések, amelyeket szeretek olvasni	–2	33	35
2– Igen, vannak olyan elbeszélések, amelyeket szeretek a rádióban meghallgatni	–3	56	49
3– Nem igénylem az elbeszéléseket	–1	36	37

* Több választ is alá lehetett húzni, tehát a százalékok összege meghaladja a 100%-ot.

sőséges állásponton, sőt esetleg semmiféle határozott állásponton – inkább hagyja „vezetni” magát a kérdőívtől. Hozzá kell tennünk, hogy itt a „presztízsválaszokat” aligha befolyásolhatja a válaszrend, mert aki „gyengeségnek” érzi az izgalomkeltő, megkönnyeztető vagy neveltető műsorok kedvelését, az nem kap bátorítást a pozitív válasz első helyen szerepeltetéséből „gyengesége” bevallására, hiszen a rádió és a televízió ad ilyen műsorokat, tehát – gondolhatja – „hivatalból” nem is becsülheti le azokat. Ezért nem kevesebb lényegesen az elutasító válasz az 1. sz. változatnál sem.

A következőkben az egyes irodalmi műfajok iránti igényre vonatkozóan tettünk fel kérdéseket. Az eredmények értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a „Van olyan író, akinek műveit általában szívesen fogadja? (Olvassa, nézi a TV-ben, vagy hallgatja a rádióban stb.)” kérdésre mindkét változatban a pozitív választ tettük első helyre, s

5. táblázat. *Igényli, hogy időnként színdarabokat olvasson vagy hallgasson?**

Válaszlehetőség		1. sz. változat	2. sz. változat
		(százalékban)	
1– Igen, vannak olyan színdarabok, amelyeket szeretek (szeretnék) olvasni	–2	6	3
2– Igen, vannak olyan színdarabok, amelyeket szeretek (szeretnék) megnézni a színházban, vagy a kultúrotthonban	–3	59	44
3– Igen vannak olyan színdarabok, amelyeket szeretek (szeretnék) meghallgatni a rádióban	–4	63	59
4– Igen, vannak olyan színdarabok, amelyeket szeretek (szeretnék) megnézni a televízióban	–5	59	58
5– Nem igénylem a színdarabokat	–1	11	11

* Több választ is alá lehetett húzni, tehát a százalékok összege meghaladja a 100%-ot.

6. táblázat. *Szeret Ön regényeket olvasni?*

Válaszlehetőség		1. sz. változat	2. sz. változat
		(százalékban)	
1– Igen, szeretek	–2	57	60
2– Nem szeretek	–1	32	34
3– Nem olvastam még regényt	–3	11	5

míg az 1. sz. kérdőívváltozatokon 52%, a 2. sz. kérdőívváltozatokon 55% adott pozitív választ.

Az irodalmi műfajok iránti igényeknél tehát – függetlenül a 2. sz. változat válaszadóinak enyhén magasabb műveltségi szintjétől, amit a magasabb vers-, elbeszélés- és regényolvasási adat is mutat – nem túl nagymértékben ugyan, de feltűnő következetességgel érvényesül az a tendencia, hogy a 2. változatban több a „nem igénylem” válasz (kivételesen a színdarab iránti igény, ahol az elutasítás mértéke egyenlő, viszont az effektus abban jelentkezik, hogy kevesebb fajta közvetítő csatornán keresztül igénylik a kérdéses műfajt. A kérdőíven egy további irodalmi műfajra, a regényre vonatkozólag is tettünk fel kérdést, minthogy azon-

ban a válaszlehetőségek között nem csupán attitűdválaszok vannak, hanem ténykérdés is bele van építve, a szokásos effektus itt természetesen elmaradt.

Míg az emocionális hatások iránti igény esetében úgy véltük, hogy a válaszsorrend eredménybefolyásoló szerepét a megkérdezettek egy részének határozatlansága magyarázza, a műfajok vonatkozásában inkább arra gondolhatunk, hogy az elutasító válasz első helyre tévése egyeseknél feloldotta azt az érzést, hogy az irodalom iránt érdeklődést illik mutatni akkor is, ha a valóságban ez nincsen meg.

Minthogy ezek szerint a válaszsorrend eredménybefolyásoló szerepének két főbb pszichológiai motivációját feltételeztük, a további adatközlésben megpróbáljuk ezt a két motivációtípust elkülöníteni, noha a különbség általában csak viszonylagos, nemegyszer pedig éppenséggel vitatható. Elválasztása viszont azért lényeges, mert az egyik esetben – az „igen” típusú válasz vonzereje ellenére is – a megkérdezettek „valódi” véleményét a kétféle változat eredményeinek számtani középértéke körül kell keresnünk, a másik esetben viszont olyan erősnek tekinthetjük a tartalmilag pozitív válasz kényszerét, hogy a negatív válaszmotívum első helyre tévése pusztán csak csökkentheti ennek hatását, tehát a két változat eredményeinek számtani középértéke pozitív irányban erősen torzított. A kétféle válaszsorrend az utóbbi esetekben tehát nem eredményez automatikusan korrigált reális adatokat, de ha a két variáció között a rés kicsi – mint például az irodalmi műfajok iránti igény vonatkozásában láttuk – az mindenképpen arra mutat, hogy feltételezett torzítást kérdőívszerkesztési fogásokkal kiküszöbölni amúgy sem lehet. Természetesen annak a ténynek a megítéléséhez, hogy a két kérdőívváltozat átlaga milyen mértékben ad torzításmentes adatokat, ahhoz maga az összevetés csak adalékokkal szolgálhat, eldöntése csak más információk bekapcsolásával képzelhető el. Felmérésünk célja azonban – mint már közöltük – a tudatos és deklarált szelektálás feltérképezése volt, s a deklarált ízlést a második motivációtípusnál is a két változat számtani középértéke adja meg. A két pszichológiai motiváció-típus elkülönítése tehát csak azt a feltevésünket fejezi ki, hogy a válaszsorrend eredménybefolyásoló szerepe mögött egyik esetben inkább a szelekció tudatosságának kisebb foka, a másik esetben pedig inkább a deklarált és a nem deklarált ízlés közötti eltérés húzódik meg.

A megkérdezettek egy részének véleménybizonytalanságára mutat az úgynevezett vegyes zenei műsorok kedvelésére, a TV képzőművészeti műsoraival kapcsolatos érzelmi attitűdre és a komolyzene élvezhetőségére vonatkozó kérdés.

Az utóbbi kettőhöz a kérdés céljainak tisztázására szükséges egy-egy megjegyzést fűzni. A képzőművészet problémáival különféle okokból a kérdőív tartalmilag nem foglalkozik. Tudni akartuk azonban – a kulturális attitűdök feltérképezése érdekében –, hogy a megkérdezettek egyes csoportjai eleve milyen érzelmekkel viseltetnek a szakemberek által értékesnek tartott képzőművészeti alkotások iránt. A fogalmi félreértések elkerülésének szándéka és a felmérést kibocsátó szerv jellege egyaránt a televízió oldaláról való megközelítést sugallta. A személytelenül személyes formát, tehát hogy nem azt kérdeztük meg, hogy a válaszadó szívesen néz-e ilyenféle műsort – azért választottuk, hogy ne éppen a képzőművészet iránt igényesebb formában érdeklődő, s ezért a TV-ben ilyen műsorokat nem néző emberektől kapjunk negatív választokat. (Kontrollnak egyébként e tekintetben a kérdőív más helyén a képkiállítások iránti érdeklődésre vonatkozó kérdés szolgálhat.) A komolyzene élvezhetőségének kérdése azért került a kérdőívre, mert a Rádió rendszeresen kap azt kétségbevonó leveleket, s tisztázni akartuk, mekkora és kikből tevődik össze az így vélekedő réteg. A megközelítésnek a kérdésben látható útja látszott leginkább célravezetőnek. A válaszmotivációk között azonban számunkra pusztán a „senki sem élvezi” volt az érdekes, a többi csak a kérdés élének elvevését szolgálta, mivel egy pl. „Ön szerint elképzelhető-e, hogy valaki valóban élvezi a komolyzenét?” igen-nem típusú kérdés számos megkérdezettben ellenszenvet, felháborodást stb. válthatott volna ki. Előzetes várakozásunk szerint az, hogy valaki mit mond a komolyzene hallgatók őszinteségéről, az számos, egymással össze nem függő tényező eredője, s így nem értékelhető, tehát a válaszrend befolyásoló szerepének eleve nagymértékű érvényesülésére számítottunk.

E három kérdésnél ugyanazt figyelhetjük meg, mint az izgalomkeltő, megneveltető, megkönnyeztető műsorokkal kapcsolatos kérdéseknél: a legnegatívabb válasz nagy állandóságot mutat, nem befolyásolja ezt az sem, ha első helyre kerül, a többi válaszlehetőség megterheltségében viszont – ha nem is egyforma módon és mértékben – határozottan és kivételt nem ismerően megmutatkozik a paradigmasor irányának hatása.

7. táblázat. Kedveli azokat a zenei műsorokat, amelyekben különböző jellegű zeneszámok (tánczene, operett, operarészlet stb.) kerülnek egymás mellé?

Válaszlehetőségek			1. sz. változat	2. sz. változat
			(százalékban)	
1-	Nagyon kedvelem	-5	34	18
2-	Kedvelem	-4	39	39
3-	Mindegy	-3	10	16
4-	Nem túlzottan kedvelem	-2	5	10
5-	Kifejezetten nem kedvelem	-1	5	6
6-	Nem hallgattam még ilyen műsort	-6	7	11

8. táblázat. Örül annak, hogy a TV-ben vannak olyan műsorok, amelyekben művészi festményeket, szobrokat mutatnak be a nézőknek?

Válaszlehetőségek			1. sz. változat	2. sz. változat
			(százalékban)	
1-	Örülök	-3	52	45
2-	Mindegy	-2	9	9
3-	Nem örülök	-1	1	7
4-	Nem tudnám megmondani, de láttam már ilyen műsort	-4	2	3
5-	Nem tudnám megmondani, mert nem láttam még ilyen műsort	-5	30	36

9. táblázat. Véleménye szerint, akik általában hallgatni szoktak komolyzenét, élvezik is?

Válaszlehetőségek			1. sz. változat	2. sz. változat
			(százalékban)	
1-	Szerintem a többség élvezi	-4	44	45
2-	Szerintem egyaránt vannak, akik élvezik, és vannak, akik nem	-3	21	14
3-	Szerintem a többség nem élvezi	-2	10	17
4-	Szerintem senki sem élvezi	-1	2	2
5-	Nem gondolkodtam még ezen	-5	23	22

A másik pszichológiai motiváció-típushoz, a negatív válaszmotívummal kezdődő sorozatnak a „konform” válaszok „kényszerét” csökkentő szerepéhez sorolhatjuk az alábbi kérdést:

10. táblázat. Általában helyesnek tartja, ha egy-egy film vagy színdarab közvetítésekor beszélnek a műről?*

Válaszlehetőségek		1. sz. változat	2. sz. változat
		(százalékban)	
1- Igen, szeretem, ha ismertetik a mű megszületésének körülményeit	-2	74	61
2- Igen, szeretem, ha értékeli a művet	-3	58	41
3- Egyéb, mégpedig ...	-4	4	4
4- Nem szeretem	-1	21	25

További három kérdés esetében a vizsgált effektus olyan kis mértékű, hogy nem lenne értelme a típusba sorolásnak. Nyilvánvaló, hogy itt viszonylag tudatos – részben szokásokkal is alátámasztott – véleményekről van szó, amelyekben a probléma természetéből adódóan a presztízs-szemponatok sem igen játszhatnak szerepet. Meg kell jegyezni, hogy az előadóművészekre vonatkozó két kérdésnél sokan nem átgondoltan válaszoltak, hanem kedvenceik nevét akkor is bediktálták, ha ez a kedvelés pl. kizárólag egy meghatározott folytatásos műsorhoz kötődik.

E három kérdésnél azt kell kiemelni, hogy – bár az effektus mértéke kicsi – megléte és iránya egyértelmű.

11. táblázat. Van olyan zeneszerző, akinek műveit általában szívesen fogadja?

Válaszlehetőségek		1. sz. változat	2. sz. változat
		(százalékban)	
1- Van, mégpedig ...	-3	34	18
2- Nincs, de van olyan zene, amit szeretek	-2	39	39
3- Semmiféle zenét nem szeretek	-1	10	16

12. táblázat. *Vannak olyan színészek, akiknek a kedvéért megnéz a TV-ben, vagy meghallgat a rádióban olyan műsort, amelyről egyébként nem tud semmi közelebbit?*

Válaszlehetőségek			1. sz. változat	2. sz. változat
			(százalékban)	
1-	Vannak, mégpedig ...	-2	73	71
2-	Nincsenek	-1	21	23
3-	Nem gondolkodtam még ezen	-3	6	6

13. táblázat. *Vannak olyan zenei előadóművészek, akiket szívesen meghallgat, attól függetlenül, hogy mit adnak elő?**

Válaszlehetőségek			1. sz. változat	2. sz. változat
			(százalékban)	
1-	Vannak, énekesek	-2	61	57
2-	Vannak, hangszerek, karmesterek	-3	16	18
3-	Nem tudnék határozottan válaszolni	-4	16	14
4-	Nincsenek	-1	20	23

Nem sorolható egyértelműen az általunk jelzett pszichológiai motiváció-típusok egyikébe vagy másikába az a kérdés sem, amelyiknél a válaszsorrend az egész kérdőíven a legnagyobb befolyást gyakorolta a válaszokra.

A „Mi a véleménye az alábbi zeneszerzők műveiről,” kérdésre három fokozatban kellett válaszolni. Ha a „Hallotta már a nevét?” kérdésre valóki igenlően válaszolt, különböző motívumok között kellett választania, amelyek egyfelől arra adtak választ, hogy ha zenéjét nem ismeri, szeretné-e megismerni, ha pedig ismeri, mennyire kedveli. Kontrollra – szemben pl. a kérdőívnek a drámaírókra vonatkozó kérdésével, ahol címet is kellett említeni az értékelő válaszhoz – nem volt szükségünk, mert pusztán arra voltunk kíváncsiak, hogy a rádióban sűrűbben vagy ritkábban elhangzott zeneszerzőnevek milyen deklarált érzelmi reakciókat váltanak ki. (Az adatgyűjtők – mint a többi kérdés esetében is – utasítást kaptak az általuk tévedésen alapulónak tartott válaszok megkérdőjelezésére.)

14. táblázat

	1 – Nem hallottam még a zeneszerző nevét – 1		2 – Nem ismerem a zenéjét, de szívesen megismerném – 3		3 – Nem vágyom megismerni – 2		4 – Ismerem a zenéjét – 7	
	1. sz.	2. sz.	1. sz.	2. sz.	1. sz.	2. sz.	1. sz.	2. sz.
	változat		változat		változat		változat	
	(százalékban)							
Bach	38	40	5	5	6	16	51	38
Bartók	17	14	5	5	3	18	73	63
Beethoven	31	30	3	5	5	18	58	46
Csajkovszkij	30	31	5	5	5	16	58	48
Kodály	14	12	3	3	3	14	76	71
Liszt	24	20	5	5	4	17	65	57
Mozart	32	32	6	4	8	17	51	46
Puccini	30	33	5	3	5	11	57	52
Schönberg	86	89	3	3	2	3	7	5
Johann Strauss	24	23	3	2	2	6	69	68
Verdi	27	26	4	3	3	12	65	59
Wagner	36	37	5	4	5	13	52	45

Ha a százalékos megoszlást aszerint közölnénk, hogy a hét lehetséges válasz milyen megterhelést mutatott, akkor nem kapnánk tiszta képet, mivel a kedveltség fokára mindkét csoportból csak azok adtak választ, akik az előző három válasz egyikét sem jelölték meg, s így az öszválaszadókra vonatkoztatott százalékszámok nem áttekinthetőek. Ezért a táblázatot két részre bontottuk, a második tábla az első negyedik rovatának bontása. Az első tábla egyes rovatai a válaszhiányok és a kerekítések miatt nem adják ki a 100%-ot.

15. táblázat.

	4 – Kedvelem a műveit – 7		5 – Csak bizonyos műveit kedvelem – 6		6 – Nem vonz, de nem is zavar a zenéje – 5		7 – Határozottan nem kedvelem a műveit – 4	
	1. sz.	2. sz.	1. sz.	2. sz.	1. sz.	2. sz.	1. sz.	2. sz.
	változat		változat		változat		Változat	
	(százalékban)							
Bach	27	24	9	21	16	26	48	29
Bartók	50	33	20	25	10	20	20	22
Beethoven	37	33	14	20	14	22	35	23
Csajkovszkij	50	40	17	23	13	23	20	14
Kodály	61	44	19	25	8	15	12	16
Liszt	59	44	15	22	11	21	15	13
Mozart	44	39	13	23	24	19	19	19
Puccini	58	50	18	23	10	12	14	13
Schönberg	31	20	8	20	16	20	45	40
Johann Strauss	82	71	7	16	5	9	6	4
Verdi	71	59	15	20	6	10	8	11
Wagner	40	35	15	24	15	17	30	24

A táblázaton végigtekintve mindjárt szembeötlő, hogy a „nem halottam a nevét” kategória aránylag kicsi és rendszertelen statisztikai ingadozást mutat. Ilyen a jóindulatú érdeklődők eloszlása is, bár itt a 2. sz. változat csupán egy helyen hozott magasabb eredményt. Egészen megdöbbentő azonban az a tény, hogy a „nem is vágyom megismerni” kategória második helyre kerülése milyen mértékben felemelte az ezt válaszolók számát. S ez akkor is súlyos, ha az 1. sz. változat mindenhol nagyobb válaszhiányát teljes egészében ide helyettesítjük be, sőt, ha a valamivel műveltebbnek mutatkozó második csoportnál paradox logi-

kával a műveltség és a negatív attitűd nyílt deklarálása között valamilyen összefüggést tételezünk fel. Úgy véljük, aligha tévedünk, ha e nagy effektust csak kisebb mértékben tudjuk be a határozatlan vélemények válaszsorrend általi irányítottságának, s nagyobb mértékben annak, hogy az elutasító válasz előrehozása sokakban feloldotta a gátlást az ismerethiány és a negatív attitűd kinyilvánítására. Természetesen a két pszichológiai motiváció itt összeolvad, hiszen az elutasító válasz vállalása vagy nem vállalása – mint láthatjuk – nem a „nem ismerem, de szívesen megismerném” kategória nagyságára hat ki a legerősebben, hanem az „ismerem a zenéjét” kategóriákéra. Az pedig a kérdőív többi részéből nyilvánvaló, hogy az 1. sz. változatra válaszolók nem lehetnek zeneileg ilyen mértékben műveltebbek. Tehát az „ismerem a zenéjét” kategória 1. sz. változatbeli egyes válaszai mögött ugyanannyi ismeretfedezet lehet, mint a 2. sz. változat „nem ismerem a zenéjét, de nem is vágyom megismerni” válaszainak egy része mögött.

Az „ismerem a zenéjét” kategória belső megoszlását a 15. táblázat mutatja:

A táblázatról első ránézésre is feltűnik, hogy a 2. sz. változaton lényegesen kisebb a „kedvelem” válasz aránya. A határozottan elutasító válasz aránya az esetek többségében az 1. sz. változat válaszaiban magasabb. Ez azonban nem meglepő, hiszen a 2. sz. változathoz a komolyzenevel szembenállók – mint láttuk – legnagyobb részét már korábban egy szélsőségesen elutasító választ választottak, míg az 1. sz. változatban a válaszadók inkább itt adtak hangot szembenállásuknak. Összességében egyértelműen a 2. sz. változat hozott a zeneszerzők kedvelése szempontjából negatívabb eredményt. Az a tény, hogy a „kedvelem” kategória a 2. sz. változatban kisebb megterhelést kapott, az effektus tárgyalt két típusa közül inkább az elsővel magyarázható: a nem túlzottan határozott véleményű emberek válaszai mintegy „elfogytak” már az utolsó válaszmotivációra. A zeneszerzők kedvelésére vonatkozó kérdéscsoport tehát mind közül a legélesebben mutatja a válaszsorrend befolyásoló szerepét, s ebben a befolyásolás általunk kiemelt mindkét pszichológiai motívumának szerepe külön is választható.

Végül még két kérdésben alkalmaztuk a válaszmotivációk sorrendjének megfordítását, ezeknél azonban az ismert effektus elmaradt (16. és 17. táblázat:

16. táblázat. Ön szerint van különbség a népdalok és magyar nóták között?

Válaszlehetőségek		1. sz. változat	2. sz. változat
		(százalékban)	
1- Van, mégpedig ...	-2	55	57
2- Nincs	-1	27	19
3- Nem tudnám megmondani, hogy van-e különbség	-3	18	24

17. táblázat. Ön szerint van különbség a jazz és a tánczene között?

Válaszlehetőségek		1. sz. változat	2. sz. változat
		(százalékban)	
1- Van, mégpedig ...	-2	40	40
2- Nincs	-1	19	16
3- Nem tudnám megmondani, hogy van-e különbség	-3	41	44

Ha azonban alaposabban megnézzük a két kérdést, kiderül, hogy itt véleménykérdés mezébe öltöztetve valójában ismeretanyag meglétét ellenőrző kérdést adtunk fel. (Ennek oka az a törekvés volt, hogy a válaszadónál elkerüljük a vizsgáztató kérdésekkel járó szituációt.) Minthogy – ellentétben a többi kérdéssel – ebben az esetben beszélhetünk helyes, illetve helytelen válaszokról, természetes, hogy itt csekély lehetett a sorrend befolyásoló szerepe, s a műveltebbnek mutakozó csoportban több „van”, illetve kevesebb „nincs” választ kapunk. A további elemzés azonban itt is tetten érheti az ismert effektust: az 1. sz. változatnál a népdal–magyar nóta összevetésben a „van”-nal válaszolók 22%-a, a jazz–tánczene összevetésben pedig 25%-a a „mégpedig”-re azt írta, hogy nem tudja, mi a különbség. A 2. sz. változatnál ez az arány 16%, illetve 20%. Tehát, ha a „van” válasz volt első helyen, azok egy része, akiknek valójában a „nem tudnám megmondani, hogy van-e különbség”-gel kellett volna válaszolniuk, úgy nyilatkoztak, hogy tudják, hogy van különbség, csak azt nem tudják, hogy mi az.

A kérdőív eredményeinek tehát az a tanulsága, hogy *a véleményekre vonatkozó kérdéseknél a válaszsorrendnek kivétel nélkül minden esetben megmutatkozott az eredménybefolyásoló szerepe, ha ennek mértéke, megnyilvánulási módja és pszichológiai motivációja nem is volt minden esetben azonos. Általánosnak tekinthetjük a tanulságoknak azt a megfogalmazását is, hogy az olyan formájú kérdéseknél, ahol az „igen” válasz tartalmilag is pozitív attitűdöt fejez ki, a legpozitívabb válaszmotívum, ha első helyre kerül, minden esetben több választ vonz, mint ha az értékelő motívumok sorrendje fordított.*

Természetesen még azt a megszorítást is érdemes megtennünk, hogy itt országos felmérés tanulságait elemeztük, tehát nem zárható ki eleve, hogy lehet a társadalomnak olyan rétege, csoportja, melyet pl. az első helyen írt legpozitívabb válasz kifejezetten taszít. Ezen túlmenően cikkünk feltételezéseinek helyessége esetén azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy az olyan szélsőséges szituációban, amikor minden megkérdezettnek szilárd, határozott véleménye van a felmérés tárgyáról, s a válaszolóknál presztízsszempontok nem érvényesülnek, a tárgyalt effektus elmarad.

*A kérdőívkérdések megértésének ellenőrzése**

A kérdőíves módszerrel folytatott szociológiai vizsgálatok, közvéleménykutatások előtt elvégzett próbafelmérések egyik fontos célkitűzése a kérdőívben szereplő kérdésekkel kapcsolatban felmerülő értelmezési nehézségek kiküszöbölése. A próbafelmérések tapasztalatai alapján az egyes kérdések pontosíthatók, korrigálhatók, a kutató meggyőződhet arról, hogy a kérdések segítségével elkészítendő adatok használhatók lesznek-e.

A próbafelmérés önmagában azonban nem hozza felszínre a kérdésszövegek megértésében mutatkozó valamennyi problémát. A kérdésszövegekben szereplő egyes szavak, szóösszetételek, kifejezések az interjúszituációban sajátos jelentést kaphatnak, és attól függően, hogy a megkérdezettek milyen tartalmat tulajdonítanak azoknak, a kérdésre adott válaszok is módosulhatnak. Hangsúlyozzuk: ez esetben nem arról van szó, hogy a válaszadók esetleg félreértik, nem értik meg a kérdés egy-egy szavát, szóösszetételét, hanem arról, hogy konkrét tartalmuk kisebb-nagyobb mértékben eltér attól a tartalomtól, amelyet a kutató eredetileg szánt azoknak. Ezek az értelmezésbeli eltérések lehetnek a válaszadók eltérő kultúrákhoz tartozásának, eltérő szóhasználatának a következményei is, és így esetleg kapcsolatba hozhatók társadalmi-demográfiai jellemzőkkel. De a kérdésben szereplő szavak, kifejezések értelmezését az adott kérdés kontextusában való elhelyezkedésük, továbbá maga a mindennapi kommunikációhoz képest viszonylag „nem természetes” interjúszituáció számos eleme is befolyásolja. Belson W. A. (1966) kimutatta, hogy ugyanazon szavak, kifejezések értelmezési variációi erősen szóródnak attól függően, hogy azok milyen, különböző kérdésmegfogalmazásokban szerepeltek. A szövegmegértéssel kapcsolatos

* S. Molnár Edit: A kérdőívek megértésének ellenőrzése (Kérdésmethodikai megfontolások). In: *Szociológia*, 1975. 3. szám, 430–444. o.

korábbi vizsgálatainknál (S. Molnár E. 1972) magunk is tapasztaltuk azt, hogy a kérdezési helyzetben a kérdező és a válaszadó közötti személyes viszony percipiálásának értelemmódosító hatása lehet.

Belson említett munkája a kérdőívkérdések megértésének utólagos kontrolljával foglalkozva az ún. „dupla interjú” módszerét mutatja be. A módszer lényege az, hogy a kérdőív megértése után 1–2 nappal a kérdezőbiztos visszatér a válaszadóhoz, és újra végigkérdezi az egyes kérdéseket az alábbi kérdésfeltevéssel: „Ön, amikor válaszolt erre a kérdésre, tulajdonképpen hogyan értelmezte a kérdést” (illetve a kérdés valamely kiemelt, ún. „kulcsszavát”)? Az ily módon megfogalmazott kérdésre kapott válaszokat tartalomelemzéses módszerrel dolgozta fel, és az értelmezési variációk gyakoriságából a szövegértések sajátosságait elemezte. Figyelemre méltó, hogy a félreértéseknek csak egy része olyan, amely jobb kérdőív szerkesztéssel előre kiküszöbölhető, de vannak olyan félreértések is, amelyek funkcionálását csak konstatálhatja a kutató, jóllehet azok nemegyszer olyan erejűek, hogy felismerésük esetében a kutatási eredmények interpretálása korrekcióra szorul.

A Belson által bemutatott „dupla interjú” módszerét alkalmazva folytattuk le egy népesedési kérdésekkel kapcsolatos, országosan reprezentatív mintától kérdezett közvélemény-kutatásunk (1974) kérdésmegértésének utólagos ellenőrzését. E célból 100 fővel készítettünk intenzív interjúkat. (A 100 személy kiválasztásánál figyelembe vettük azt, hogy ezúttal csak olyanok kerüljenek be a „mintába”, akik a kutatás témájában érintettek, arról kompetens véleménnyel rendelkeznek. Így 50 budapesti házaspárt kerestünk fel, amelyeknél – a megadott kvóta szerint – 25 férj szellemi, 25 férj fizikai foglalkozású, a feleség foglalkozása ugyanaz, vagy eltartott volt, a feleség kora nem haladta meg a 35 évet, s a házaspár legalább egy gyermekkel rendelkezett. Az interjúkat a Tömegkommunikációs Kutatóközpont négy, mélyinterjú, intenzív interjú készítésében igen nagy rutinnal rendelkező munkatársa készítette.)

A kétszeri kikérdezés, illetve az intenzív interjúk adta lehetőségeket felhasználva vizsgálódásunk körét szélesebben határoztuk meg, mint azt az Belson-féle dupla interjúk esetében láttuk. Célkitűzéseink a következők voltak:

1. A kérdőív 34 véleménykérdéséből kiemeltünk 18 ún. kulcsszót, vagyis olyan szavakat, szóösszetételeket, kifejezéseket, amelyek értelmezési variációinak ismerete megítélésünk szerint fontos az érintett kérdésre kapott

- válaszok megfelelő interpretálásához. Az intenzív interjúk kérdésfeltevési módja e 18 esetben megfelelt a Belson-féle kérdésmegfogalmazásnak.
2. Hat kérdésünknel a válaszadóval – önbesorolós válaszának megadása (az előre megfogalmazott válaszalternatívák egyikének kiválasztása) után – lágyabb, intenzív kérdezéssel újra „elmondattuk” válaszát, részletesebben, árnyaltabban, hosszasabban. Ezúttal az volt a célunk, hogy e második válaszával kontrolláljuk: helyes volt-e az „önbesorolás”, illetve – amennyiben a kérdezett „nem jól” sorolta be magát, ellenőrizzük, hogy „tévedését” mi okozta. (A szöveg félreértése, vagy pedig egyéb ún. válaszadói stratégia, pl. óvatosság, rejtett véleményélküliség stb.)
 3. Kérdőívünkben egy olyan kérdés is szerepelt, amelynek célja egy mutató képzése volt, nevezetesen annak megállapítása, hogy a kérdezett tudatos „családtervező”-e, vagy pedig a véletlenre bízva a terhesség bekövetkezését. E mutatóval ugyanis néhány véleménykérdést kombináltunk, megvizsgálva, hogy azokban eltér-e az ún. „tervezők” és a „nem tervezők” véleménye. E kérdésünknel megkíséreltünk módszeresen feltárni a következőt:

A mutató mérésére szolgáló kérdést a két kikérdezés alkalmával eltérő módon tettük fel. Válaszadóinkat mindkét kérdés alapján minősítettük („tervezőnek”, illetve „nem tervezőnek”), s azt vizsgáltuk, hogy azokban az esetekben, amikor a két kérdésre adott válasz alapján ugyanazon személy ellentétes minősítést nyert, az vajon az ugyanazon tartalmú, de szövegszerűen más megfogalmazású kérdések értelmezési eltéréseiből következik-e, vagy pedig abból, hogy az egyik kérdésvariáció *alkalmasabb mércéje* a családtervezésnek, mint a másik.

Kérdezési módszerünk a következő volt: az eredeti kérdőív megkérdezése után kérdezőink egy újabb időpontot beszéltek meg a válaszadókkal, s a kikérdezés e második alkalmával készítették el a felsorolt célkérdéseknek megfelelő intenzív interjúkat. Az intenzív interjúk szövegét tartalomelemzéses módszerrel dolgoztuk fel. Az alábbiakban ismertetjük főbb eredményeit.¹

¹ A közvélemény-kutatói kérdőíven szereplő, és az intenzív interjúk során újrakérdezett kérdéseket Pongrácz Tibornéval, a KSH Népeségstudományi Kutatóintézetének tudományos munkatársával közösen dolgoztuk ki. Az alacsony mintaelemszám azt természetesen nem teszi lehetővé, hogy adott rétegek megértési szintjeinek sajátosságaira következtessünk, ez nem is volt célja a vizsgálatunknak. Elsősorban a vizsgálati metodika kipróbálását tekintettük feladatunknak.

*A kérdőívekben szereplő szavak, szóösszetételek,
kifejezések megértési szintje és értelmezés variációi*

Vizsgálódásunkhoz az alábbi 18 szót, kifejezést választottuk ki:

1. Házasságkötés előtt
2. Gondolt-e arra (hogyan) hány gyermeket kíván)
3. Kíván (hány) gyermeket)
4. Ha most kezdené (a házasséleletet)
5. Családtervezés
6. Általában (a családok általában)
7. Egészséges család (-ban hány gyermek a kívánatos)
8. Anyagi körülmények (a gyermekneveléshez megfelelő)
9. Lakáskörülmények (a gyermekneveléshez megfelelő)
10. Tudatosan vállalkozik (a nagy családra, sok gyermekre)
11. A házassélelet természetes menete (-tól függ-e a gyermekek száma, vagy tudatosan befolyásolják)
12. A család(tagok) egészségi állapota
13. Foglalkozni a gyermekkel
14. A család életszínvonala
15. Jó házassélelet
16. A szülők családon kívüli élete
17. Jobban megbecsülnék (mint többgyermekes szülőket)
18. Erősíteni a társadalmat (nagyobb létszámú családdal).

A 100 interjúalanyból elvileg összesen 1800 értelmezést kellett volna kapnunk. Ezzel szemben a lehetséges értelmezések kerek 33%-a hiányzik, így tartalomelemzésünk alapját 1200 értelmezés szolgálta. A magas hiánynak három oka van: a kérdezőbiztos nem kért értelmezést azoktól, akik az érintett kérdésre az előzetes közvélemény-kutatás során „nem tudom”-mal válaszoltak, továbbá azoktól – s ebből adódik a válaszhiány zöme –, akiknél az intenzív interjú során valamilyen okból úgy tűnt, hogy az értelmeztetés eredménytelen lenne, visszautasításra találna, veszélyeztetné az interjú egyéb célkitűzéseinek teljesítését. Végül a magas válaszhiányban kismértékben ugyan, de szerepet játszik az is, hogy a válaszadó tudott ugyan válaszolni az eredeti kérdésre, de rákérdezésre nem tudta értelmezni valamelyik kiemelt szót. A válaszhiányok aránya

1. táblázat

Az értelmezésre kerülő kulcsszavak	A megértés szintje								Válaszhiány
	Teljesen korrekt		Általában korrekt		Részlegesen téves		Teljesen téves		
	példa	szám	példa	szám	példa	szám	példa	szám	
1. Házasságkötés előtt	A jövődő házastárs-sal, a házasságkötést megelőzően	27	Felnőtt korban, de házasságról még nem volt szó	27	Gyermekek korban	9	-	-	40
2. Gondolt-e arra	Úgy érezte, szerette volna	18	Általában ideálisnak gondolta, de nem saját számára	3	Gondolkozva az életéről általában	3	-	-	76
3. Kíván	Okozna örömet	56	Hányynak a jövőjét tudja biztosítani	17	Hányat kell teljesíteni lakásért	7	-	-	20
4. Ha most kezdené	Jelenlegi tapasztalataival	11	Jelenlegi életkórában	15	Nem a jelenlegi házastárssal	34	-	-	40
5. Családtervezés	Gyermekszám és születési időpont meghatározása	58	A gyermek magasabb nívóra állítása, mint ő volt	26	Egy divatos dolog, amiből közügyet csinálnak	4	Feleség választás	2	10
6. Általában a családok	Statisztikai átlag	18	Anyagi és lakáscsökkentésből átlagos	15	Ahol megfelelőek a körülmények	7	Szomszédok, személyes ismerősök	3	57
7. Egészséges család	Fizikai és szellemi egészség	26	Anyagiilag kiegyensúlyozott	8	Aktív, mozgalmas	7	Nemző-, fogamzó-képesség	2	57
8. Anyagi körülmények	Havonta kijönni a pénzből és tartalékolni	82	Amiből becsületesen öltöztetni lehet a gyereket	5	-	-	-	-	13
9. Lakáskörülmények	Van-e önálló lakása	76	Milyen környezetben van a lakás	6	-	-	-	-	18
10. Tudatosan vállalkozik	Előre meggondolni, hogy fel tudja-e nevelni	46	Mérlegeli egészségi helyzetét	13	Nem akar dolgozni, mindig GYES-en akar lenni	7	Nem annyira érdeklődő, szegyetl orvoshoz menni	10	24

Az értelmezésre kerülő kulcsszavak	A megértés szintje								Válaszhiány
	Teljesen korrekt		Általában korrekt		Részlegesen téves		Teljesen téves		
	példa	szám	példa	szám	példa	szám	példa	szám	
11. A házaseset természetes menete	Házaseset minden védekezés nélkül	35	Harmonikus szexuális élet a teherbeesés miatti félelem nélkül	12	A védekezés, mert ha nem védekezik, az a nem természetes	2	Jól megvannak egymással, megértik egymást	10	41
12. A család(tagok) egészségi állapota	Van-e hosszantartó, gyógyíthatatlan	68	A szülők nem nagyon öregek-e	8	Boldog családi légkör, lakáskörülmények	5	–	–	19
13. Foglalkozni a gyermekkel	Ugyanolyan mértékű gondoskodás, mint amennyit az előző kapott	76	–	–	–	–	–	–	24
14. A család életszínvonala	Ami a megélhetéshez szükséges, divathóbort nélkül	63	Önálló lakás	7	Ha elmennek valahová, ne érezzék, hogy utolsók	1	Egyetértsenek, legyen közös témájuk	6	23
15. A szülők családon kívüli élete	Munkatársakhoz való viszony, szórakozás	53	Plusz pénzkereset miatt nem jut idő másra	3	Ahol több gyerek van, a szülők csak magukra számíthatnak	18	–	–	26
16. Jó házaseset	Szellemileg, szexuálisan megfelelnek egymásnak	70	Nem lesz alkoholistá egyik sem	6	–	–	–	–	24
17. Jobban megbecsülnék	Annak érzése, hogy nem nézik le, tisztelik	43	Anyagi juttatás	18	Házastársnak kölcsönös megbecsülése	2	Államra hárítják a felelősséget	3	34
18. Erősíteni a társadalmat	Munkaerő-utánpótlásra szükség van	42	Nem a létszám a lényeg, hanem a minőség, a nevelés színvonala	3	–	–	Lakás kell, ahol sok a gyerek	1	54
Összesen		868		189		106		37	600

igen eltérő az egyes szavak, kifejezések esetében, s ebben az ingadozásban semmilyen, a tartalomtól függő szabályszerűséget nem tudtunk megfigyelni. Így azt kell feltételeznünk, hogy a válaszolókészség ezúttal egyéni sajátosságoktól, illetve a konkrét interjúszituációtól függött.

Aszerint, hogy hány szót tudtak értelmezni, válaszolóinkat három csoportba sorolhattuk:

- alacsonyan teljesítők (36 fő) (az értelmezések száma 6–10 közé esik, átlagosan 8,2)
- közepesen teljesítők (36 fő) (az értelmezések száma 11–14 közé esik, átlagosan 12,0)
- magasan teljesítők (28 fő) (az értelmezések száma 15–18 közé esik, átlagosan 16,5)

Lehetséges, hogy az alacsony elemszám miatt, de nem találtunk összefüggést az alacsonyan, közepesen, illetve magasan teljesítők és a demográfiai változók (nem, foglalkozás) között. Azt azonban megfigyelhettük, hogy a házaspárok teljesítménye általában hasonló volt: egyetlen olyan házaspár sem volt, ahol a férj és feleség eltérően teljesítő csoportba került volna, jóllehet kérdésük mindig külön-külön folyt.

Az egyes értelmezések tartalomelemzésénél két kategóriarendszerrel dolgoztunk. Az egyik Nuckols R. C. (1953) nevéhez fűződik, aki közvélemény-kutatási kérdések előtesztelését végezve 73 kérdés 430 értelmezését a *megértési* szint alapján az alábbi csoportokba sorolta:

- a) minden részletében korrekt interpretáció
- b) általában korrekt interpretáció, illetve legfeljebb egy vonatkozásban félreértett
- c) részlegesen téves interpretáció, jóllehet a válaszadó érti a kérdés lényegét
- d) teljesen téves interpretáció, illetve vélemény.

Nuckols kategóriáitól annyiban tértünk el, hogy a válaszhiány magas száma miatt a *d*) csoportban csak a téves interpretációkat szerepeltettük, s teljesen elkülönítettük a válaszhiányt.

Az interpretációk 72%-a minden részletében korrekt, 16%-a általában korrekt, 9%-a részlegesen téves, 3%-a pedig teljesen téves volt. Az egyes kulcsszavaknál ezek az arányok eltérően jelentkeznek, a következőképpen: (1. táblázat).

(A félreértések elkerülése miatt jegyezzük meg, hogy a fent bemutatott példák „egyediek”, a mellettük szereplő számok nem a velük azonos tartalmú interpretációk gyakoriságát jelzik, hanem az adott értelmezési szinthez sorolt interpretációk számát. Egy-egy csoporton belül tartalmi-

lag eltérő, de azonos megértési szintről tanúskodó interpretációk is szerepelnek. A példák csupán arra alkalmasak, hogy durván illusztrálják a besorolást.)

A bemutatott kép megnyugtatónak tűnhet, hiszen a kiemelt kulcsszavak igen nagy többségét, 88%-át teljes mértékben, vagy legalábbis általában helyesen értelmezték a válaszadók. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az értelmezések 12%-a részlegesen vagy teljesen téves, és ez arra utal, hogy az érintett közvélemény-kutatói kérdésekre adott válaszok durván 12%-ának valóságtartalmát, értékét – értelmezésbeli problémáink miatt – legalábbis meg kell kérdőjeleznünk.

További megfontolásokra késztet bennünket az, hogy az általában helyesen értelmezők (*a* és *b* csoport) körében esetenként elég magas volt az értelmezési variációk száma, a 18 kiemelt kulcsszónál ez 3–10 között mozog (egy esetben 17 elfogadható variációt találtunk). Ez tette szükségessé azt, hogy az értelmezések tartalomelemzését egy másfajta kategóriarendszerrel is elvégezzük. E kategória-rendszer komplex demonstrálása meghaladná e dolgozat kereteit, s így csak jellemzésére vállalkozhattunk.

Minden egyes vizsgált szónál, kifejezésnél – áttekintve az általában korrekt interpretációk teljes körét – azt figyelhettük meg, hogy azok mindig az adott tartalom egy sajátos mezőnyében rendezhetők, aszerint, hogy megkérdezettjeink milyen relációban értelmezték azokat. Igen leegyszerűsítve ezt a következőképpen mutathatjuk be (2. táblázat).

A variációk *számát* nem, de azok *tartalmát* már kapcsolatba tudjuk hozni az interjúalanyok demográfiai sajátosságaival. Így például megállapíthattuk, hogy a nők általában értelmezéseikben – ahol erre módjuk nyílt – nagyobb hangsúlyt helyeztek a család lelki harmóniájára, kiegyensúlyozottságára, mint a férfiak, akik inkább az anyagi biztonságra, kiegyensúlyozottságra, a fizikai egészség biztosítására hivatkoztak, s e szemléletmódjuk gyakran meghatározta azt, hogy miként értelmeznek egy-egy szót, kifejezést.

Hasonló eltolódást a szellemi és fizikai foglalkozásúak között is érzékeltünk: a családtervekkel, a gyermekre vonatkozó elképzelésekkel kapcsolatban a szellemi foglalkozásúak értelmezéseiből az tűnik ki, hogy ők sokkal inkább beleértik a kifejezésekbe a családtagok, s így a gyermek személyiségfejlődésének biztosítását, a személyiség családon belüli önállóságának biztosítását, a fizikai foglalkozásúak ugyanezen

esetekben szinte kizárólag az anyagi biztonság megteremtésére, a gyermekek megfelelő anyagi ellátására, továbbtaníttatásuk biztosítására gondolnak.

2. táblázat

Az értelmezésre kerülő kulcsszavak	Az értelmezések relációi	Az általában korrekt értelmezések köre	A variációk száma
1. Házasságkötés előtt	idő	A felnőtté válástól a leendő házastárs megjelenéséig	6
2. Gondolt-e arra	A döntés „komolysága”	Az „eljátszott a gondolat”-tól a céltudatos döntésig	6
3. Kíván	A gyermekszámra vonatkozó terv stabilitása	A „szeretné”-től a végleges, stabil elhatározásig	3
4. Ha most kezdené	a) idő	„most lenne annyi éves, mint amikor házasságot kötött”-től a jelenlegi életkoráig	3
	b) feltételek	„olyan feltételekkel, mint ezt kezdte”-től a „jelenlegi feltételekig”	3
5. Családtervezés	Kiterjedés	A gyermekszám és születési időpont megtervezésétől a családi élet egészségére (gyermeknevelés, megfelelő életmód biztosítása stb.) vonatkozó tervekig	11
6. Általában a családok	Kiterjedés	A szűkebb környezetből a statisztikai átlagig	5
7. Egészséges család	Fizikai-szellemi egészség	Betegségmentességtől a kiegyensúlyozott, harmonikus személyiségig	10
8. Anyagi körülmények	Az anyagi igényszint foka	Létminimumtól a maximális igény kielégítés + tartalékolásig	17
9. Lakáskörülmények	A lakással kapcsolatos igényszint foka	Az önálló lakás létére irányuló igénytől a „minden családtagnak önálló szoba” igényig	6
10. Tudatosan vállalkozik	Állásfoglalás	A sok gyermek vállalásának helyeslésétől az elítélésig	10
11. A házaselet természetes menete	A házaselek közötti harmónia foka	A szexuális életben való megfeleléstől a szellemi, lelki harmóniáig	5
12. A család(tagok) egészségi állapota	Fizikai, szellemi egészség	Betegségmentességtől a kiegyensúlyozott, harmonikus személyiségig	9

Az értelmezésre kerülő kulcsszavak	Az értelmezések relációi	Az általában korrekt értelmezések köre	A variációk száma
13. Foglalkozni a gyermekkel	Kiterjedés	A felnevelés anyagi biztosításától a gyermek szellemi fejlődésének, lelki egyensúlyának biztosításáig	10
14. A család életszínvonala	Az anyagi igényszint foka	Az alapvető megélhetés biztosításától „luxus-igények” kielégítéséig	10
15. A szülők családon kívüli élete	A társadalmi kapcsolatok foka	A „szórakozni járás”-tól a munkatársakkal való kapcsolatig, ill. közéleti elfoglaltságig	7
16. A jó házaselet	A házaspárok közötti harmónia foka	A szexuális életben való megfeleléstől a szellemi, lelki harmóniáig	9
17. Jobban megbecsülnék	A megbecsülés szintje	Anyagi megbecsüléstől az erkölcsi elismerésig	4
18. Erősíteni a társadalmat	A társadalom erősítésének „mennyiségi” és „minőségi” vetülete	A munkaerő-utánpótlás számszerű biztosításától az új generáció megfelelő „minőségének” biztosításáig	9

Ezenkívül azt is megfigyelhettük, hogy – különösen azokban az esetekben, amikor az interjúalany interpretációját általában korrektnek, de egy vonatkozásban félreértettnek minősítettük, ott e félreértéseket a válaszadó egyéni adottságai, lehetőségei, körülményei magyarázhatják. Pl. a rossz lakáskörülmények között élőknel – bármilyen vonatkozású kérdésről volt is szó, interpretációikban minduntalan előtört a lakás fontosságára való utalás. Azoknál, akiknél a kijelölt kulcsszavak olykor indokolatlanul az alkoholizmusra hivatkozást hívták elő, interpretációik mögött az alkoholizmussal való közvetlen kapcsolatba kerülést sejtjük. Bizonyos szavak, kifejezések (pl. családtervezés, egészséges család, szülők családon kívüli élete, család életszínvonala) egyes interjúalanyoknál a várhatónál hangsúlyosabban a házaspárok szexuális harmóniájára hivatkozást hívták elő, e mögött is az vélhető, hogy a szexuális harmónia megléte vagy hiánya az átlagosnál nagyobb súllyal szerepelhet életükben.

Tartalomelemzésünk vonatkozásai abból a szempontból is figyelemre méltóak, hogy ismeretükben a véleménykérdésekre adott válaszok árnyaltabban, gazdagabban értelmezhetőek. De megfontolandó az a szem-

pont is, hogy látható módon a standardizált kérdőíven szereplő kérdések igen eltérő módon fogalmazódnak valóságos problémákká az emberekben. A vélemények valóságghű megismeréséhez ugyanakkor szükséges lenne ennek ismerete is. Módszertanilag nem megoldhatatlan az, hogy közvélemény-kutatói kérdőívek előtesztelése alapján a kérdőíveken egy adott problémára vonatkozóan, kontextusbeli eltérések figyelembevételével a kérdésszövegek több variációját is szerepeltessük, és az interjúk során tulajdonképpen a megkérdezett gondolkodásmódjához legközelebb álló kérdésvariáns kiválasztása legyen a cél.

Az „önbesorolás” helyességének ellenőrzése intenzív interjúkkal

Amint korábban említettük, a közvélemény-kutatói kérdőív hat kérdésénél intenzív interjúink során nem az adott kérdés egy-egy kiemelt kulcsszójára, kifejezésére vonatkozóan tettünk fel kérdést, hanem az egész tartalomra vonatkozóan. Az interjúalany előzetesen már kiválasztotta a kérdés alatt szereplő, előre megfogalmazott válaszalternatívák egyikét, a második interjúban a kérdezőbiztos arra kérte őt, hogy fejtse ki, magyarázza meg részletesebben válaszát. E válaszokat is tartalom-elemzéses módszerrel dolgoztuk fel, az elemzés egyedüli szempontját az képezte, hogy a részleteiben kifejtett válasz *tartalmilag* megfelel-e annak, ahogyan a kérdezett előzetesen „besorolta” véleményét az általunk megfogalmazott válaszalternatívák egyikébe, vagy pedig nem felel meg.

Mint a kiemelt kulcsszavak, kifejezések értelmezésénél, most is elég magas, átlagosan 15% körüli volt azok aránya, akiktől egy-egy kérdésnél nem kaptunk részletesebb véleménykifejtést. A hiánynak kb. 1/3-át az magyarázza, hogy a kérdeztettek az előzetes közvélemény-kutatás alkalmával az érintett kérdésre „nem tudom”-mal válaszoltak, és kb. 2/3 adódik abból, hogy a kérdeztettek rákérdezésre képtelenek voltak véleményüket részletesebben kifejteni. Ez utóbbi esetekben azt kell feltételeznünk, hogy adott témáról nem rendelkező interjúalanyaink egy része egyszerűen azért választotta ki előzetesen a válaszlehetőségek valamelyikét, mert megkérdezték őket; a véleménynélküliség lepezésének ismert stratégiája ez. E rejtett véleménynélkülieknél egyébként az átlá-

gosnál nagyobb mértékű volt a válaszlehetőségek sorrendjének, az első helyre írott válaszlehetőségeknek „húzó-hatása” is (S. Molnár – Surányi, 1966).

A vizsgált hat kérdésből háromnál² csupán ezeket a jelenségeket figyelhettük meg, az önbesorolás és a részletesebben kifejtett vélemények tartalma között egyébként nem találtunk ellentmondást.

A vizsgált másik három kérdésnél az önbesorolás és a részletesebben kifejtett vélemények tartalma között is tapasztalhattunk olyan eltéréseket, amelyek miatt a kérdésekre eredetileg adott válaszok valóságtartalmát esetenként meg kell kérdőjeleznünk. Az eltérésekből a válaszadói magatartás három sajátosságát ismerhettük fel:

a) Eltérés van az előre megfogalmazott egyik válaszalternatíva kiválasztása és a tényleges vélemény között akkor, ha az előre megfogalmazott válaszalternatívát, annak egy-egy kulcsszóját, kifejezését a válaszadó sajátosan, egyéni módon értelmezi, vagy félreérti.

Példa:

Kérdés: „Házasságkötés előtt gondolt-e arra, hogy gyermeket kíván?”

A kérdésre adott „igen”, illetve „nem” válaszok szerint minősítik a válaszadókat „családtervezőnek”, illetve „nem tervezőnek”, s e minősítések alapján állapítható meg az ún. „tervezők” és „nem tervezők” aránya. A

2 E három kérdés a következő volt:

1. (Azoktól kérdezve, akik általában három gyermeket találnak ideálisnak.) Ön szerint tehát egy egészséges családban három gyermek a kívánatos. Tételezzük fel most, hogy választania kellene! Akkor inkább két gyermeket vagy pedig inkább négy gyermeket találna kívánatosnak egy családban?

2. Jelent-e az ön számára valamit, hogy az új intézkedések szerint minden nő számára hozzáférhetővé kell tenni a modern, tablettás fogamzásgátló eszközöket? 1 – igen, mert: 11 – eddig nem védekezett, de ezután védekezni kíván, 12 – eddig kevésbé megbízható módszereket alkalmazott, de most tablettás fogamzásgátlókat szeretne alkalmazni, 13 – eddig is használta, de most könnyebben jut hozzá, mint korábban, 2 – nem, mert: 21 – nem ért egyet a fogamzásgátló eszközök alkalmazásával, 22 – nem ezekkel védekezik, más módon szokott védekezni, 23 – eddig is könnyen hozzájutott, 24 – nem szokott védekezni.

3. Ön szerint kinek a feladata a fiatalok szexuális felvilágosítása? 1 – szülők, 2 – iskola, 3 – barátok, ismerősök, kortársak, 4 – egészségügyi szervek, személyek (orvos, védőnő stb.), 5 – rádió, televízió, újságok, folyóiratok, 6 – nincs szükség szexuális felvilágosításra, 7 – nem tudja, hogy kinek a feladata a szexuális felvilágosítás.

korábbiakban láthattuk, hogy a „házasságkötés előtt”, a „gondolt-e arra” és a „kíván” kifejezések megértési szintjei, valamint az általában korrekt interpretáció számos variációja meglehetősen széles skálán helyezhető el. Ebből következően megértési, értelmezésbeli problémák miatt az eredeti kérdésre adott „igen” és „nem” válaszok helyességét is fenntartásokkal kell kezelnünk:

- a „házasságkötés előtt” értelmezésbeli eltérései miatt a válaszok 9%-ánál;
- a „gondolt-e arra” értelmezésbeli eltérései miatt a válaszok 6%-ánál;
- a „kíván” értelmezésbeli eltérései miatt a válaszok 24%-ánál.

Megfigyelhettük azt is, hogy az értelmezésbeli eltérések mindhárom szó, illetve kifejezés esetében az ún. „tervezők”, vagyis a kérdésre „igen” választ adók arányait növelik. A „házasságkötés előtt” túlságosan tágan értelmezett időskálája (pl. gyermekkorban), a „gondolt-e arra” kifejezés laza megfogalmazása (pl. eljátszott a gondolattal), a „kíván” szónak a döntés, elhatározás stabilitása tekintetében széles értelmezése módot adott arra, hogy „tervezőnek” minősüljenek olyanok, akik „gyermekkorukban eljátszottak azzal a gondolattal, hogy hány gyermeket szeretnének”, később azonban már nem bizonyultak „tudatos családtervezőnek”, illetve megfordítva, „nem tervezőnek” minősüljenek olyanok, akiket házasságkötés előtt soha nem foglalkoztattak gyermekszámmal kapcsolatos gondolatok, de házasságukban már tudatos családtervezés jellemzi magatartásukat.

b) Eltérés van az előre megfogalmazott, egyik válaszalternatíva kiválasztása és a tényleges vélemény között akkor, ha a kérdezett „extrémebb” véleményét nem kívánja deklarálni, s azért azt a válaszadói stratégiát választja, hogy a sajátjánál „semlegesebbnek” gondolt válaszalternatívába sorolja be magát.

Példa:

Kérdés: „Az új intézkedések egy része a terhességmegszakításra, a művi abortuszra vonatkozik. Ezzel kapcsolatban többféle véleményt lehet hallani. Melyikkel ért egyet Ön?

- az új rendelkezésekre nem volt szükség, a régi rendelkezések megfelelőek voltak;
- szükség volt bizonyos korlátozásokra, de az új rendelkezések talán túlságosan is szigorúak;

- szükség volt az intézkedésekre, azok megfelelőek;
- olyan rendelkezésekre lett volna szükség, amelyek egyáltalán nem engedik meg a terhességmegszakítást, a művi abortuszt;
- nem tudja, nincs véleménye.

Interjúalanyaink az alábbi arányokban sorolták be véleményüket az előzetes közvélemény-kutatás alkalmából:

– az új intézkedésre nem volt szükség a régi intézkedések megfelelőek voltak	10 személy
– szükség volt az intézkedésekre, de azok talán túlságosan is szigorúak	32 személy
– szükség volt az intézkedésekre, azok megfelelőek	34 személy
– egyáltalán nem kellene engedélyezni a művi abortuszt	5 személy
– nem tudja, nincs véleménye	10 személy

Az intenzív interjúk során arra kértük válaszadóinkat, hogy előzetesen saját maguk által megjelölt véleményüket fejtsék ki, mondják el részletesebben is. A részletesebben kifejtett vélemények tartalomelemzése alapján újra besorolhattuk a véleményeket a fenti négy véleménycsoportba. Az önbesorolás és a részletesebben kifejtett vélemények egybeesését, illetve eltéréseit szemléltetik az alábbi adatok (3. táblázat).

3. táblázat

Az előzetes közvélemény-kutatás önbesorolásai alapján	Az intenzív interjú során részletesebben kifejtett vélemények alapján					
	az új intézkedésekre nem volt szükség	szükség volt, de túl szigorúak	szükség volt, megfelelőek	egyáltalán nem kellene engedni	nem tudja	összesen
Az új intézkedésekre nem volt szükség	15	2	2	–	–	19
Szükség volt az intézkedésekre, de túl szigorúak	12	19	1	–	–	32
Szükség volt az intézkedésekre, megfelelőek	–	–	34	–	–	34
Egyáltalán nem kellene engedni	–	–	–	5	–	5
Nem tudja	–	–	–	–	10	10
Összesen	27	21	37	5	10	100

A legfeltűnőbb változás az első válaszalternatíva arányának megnövekedése, s ez a növekedés elsősorban azok véleményéből tevődik össze, akik önbesorolásuk során arra törekedtek, hogy véleményüket kevésbé élesen, „semlegesebben” hozzák nyilvánosságra. A részletesebben kifejtett vélemények tartomelemzése során azonban bebizonyosodott, hogy semmiféle tartalmi különbség nincsen az ő véleményük, valamint azoké között, akik mindkét kérdés alkalmával az első válaszalternatívához kerültek. Legstabilabb véleménnyel azok rendelkeztek, akik az előzetes közvélemény-kutatás alkalmával is úgy vélekedtek, hogy megfelelőek az új intézkedések: senkinek az álláspontja nem változott a részletesebb véleménykifejtés alkalmával. Az intenzív interjúk során még növekedett is az e véleménnyel rendelkezők száma, annál a három személynél, akik véleménye ebben az irányban változott meg, inkább az előzetes közvélemény-kutatás során fellépő megértési, értelmezésbeli problémákra gyanakodhatunk.

c) Eltérés van az előre megfogalmazott, egyik válaszalternatíva kiválasztása és a tényleges vélemény között akkor, *ha az eredeti kérdésmegfogalmazás nem teljesen adekvát, nem fedi teljes mértékben azt a valóságtartalmat, amire maga a kérdés irányul.*

Példa:

A családtervezést elfogadó, illetve elutasító attitűd megállapítását szolgáló, *egy személyhez*, a kérdezethez címzett kérdés – úgy tűnik – nem illeszkedik plasztikusan a családtervezés, a gyermekszámról és a születések időpontjáról való döntések valóságos szituációjához. E döntési szituáció jellegét, végeredményét feltárni kívánó kérdés az egyik fél döntésben játszott szerepét képes csak tisztázni. (Ezen nem segít lényegesen az sem, hogy más vizsgálatoknál a kérdezettnek általában nyilatkoznia kell arról, hogy házastársa egyetértett-e tervével vagy sem. Ez esetben ugyanis erőteljesen érvényesül a válaszadók azon törekvése, hogy „egyetértő” házaspároknak tüntessék fel magukat a kérdezőbiztos előtt, másrészt pedig a valóságos döntési szituációk is jóval bonyolultabbak lehetnek annál az egyszerű mechanizmusnál, hogy az egyik félnek van egy határozott álláspontja, amivel a másik fél vagy egyetért vagy sem.)

A kérdés megfogalmazásának iránya és a kérdéssel feltárni kívánt valóságtartalom közötti inkongruencia sokszor szinte irreálissá teszi

azt, hogy a kérdezettek pontosan sorolják be magukat a válaszalternatívák valamelyikébe. Ezt legjobban tartalomelemzésünk azon részei igazolják, amikor a családtervezői magatartást vizsgáló kérdésünk (lásd: lentebb) alapján minősítettük a házaspárokat (külön a férjet és külön a feleséget) tervezőnek és nem tervezőnek, majd külön-külön arra kértük mindegyiket, hogy mondják el részletesen, hogyan döntöttek legutóbbi gyermekük megszületéséről. Ennek alapján a kérdezettek minősítését újra elvégeztük. Ezúttal a következőket figyelhettük meg:

100 személynél 44 esetben *nem esett egybe* a kérdezettek minősítésének alapjául szolgáló önbesorolás azzal a minősítéssel, amelyet a szabadon kifejtett válaszok alapján kaptak. E nagymértékű inkongruencia abból adódott, hogy az 50 házaspárból csak 28 házaspár volt olyan, akiknél a férj és a feleség önbesorolása egybeesett (mindketten tervezőnek, illetve nem tervezőnek jelölték magukat), 22 házaspárnál viszont a férj és feleség eltérő válaszalternatívát választott. Elgondolkoztató volt ugyanakkor, hogy a szabadon elmondott döntési szituációkat *ezek a házaspárok is lényegében azonosan adták* elő. Ezt a jelenséget csak azzal magyarázhattuk, hogy az egyénekre irányuló kérdésmegfogalmazásnál a férj és a feleség is a döntési szituációban betöltött *saját* szerepét állította előtérbe, s emiatt eltorzult az a kép, amely a valóságos, *közös* döntésre jellemző. A döntési szituációról akkor voltak csak képesek valósághű képet festeni, amikor módjukban állt a döntésük tényleges folyamatát jellemezni, vagyis amikor egy olyan lágyabb kérdezési technikával kérdeztük őket, amely már plasztikusan illeszkedett a családtervezői magatartás összetettségéhez, bonyolultságához.

A válaszok valóságtartalmának megállapítása eltérő megfogalmazású kérdések segítségével

Az intenzív interjúk harmadik célkitűzése az volt, hogy a kérdezettek családtervezői beállítódásának megállapítását szolgáló mutató („családtervező”, illetve „nem tervező”) valóságtartalmát kétféle kérdezéssel kontrolláljuk.

A „Házasságkötés előtt gondolt-e arra, hogy hány gyermeket kíván?” kérdés a családtervezési vizsgálatok fenti célt szolgáló hagyományos kér-

désmegfogalmazása. A családtervezésre vonatkozó másik kérdésmegfogalmazás kipróbálásához az alábbi megfontolások vezettek bennünket:

a) mivel a gyermekszám eltervezése többnyire a férj és feleség közös döntésének eredménye, kérdésünket a döntési szituációra kívántuk adaptálni;

b) feltételezésünk szerint e döntési szituációnak három fő típusa van. Az első típust azok jelentik, akik házasságuk megkötésekor közösen határoztak gyermekeik számáról és születési időpontjáról. A második típusba azok tartoznak, akik első gyermekük megszületésére mindenképpen vállalkoznak, majd ezután (ennek tapasztalatai után) döntenek el, hogy vállalkoznak-e még második gyermekekre, a második után, hogy akarnak-e harmadik gyermeket vagy sem stb. Végül a harmadik típust azok jelentik, akik a gyermekszülést voltaképpen a véletlenre bízva sem a házasságkötés előtt, sem pedig a házasság folyamán nem rendelkeznek a gyermekek számára, a szülés időpontjára vonatkozó tervvel. Kérdésünket igyekeztünk úgy fogalmazni, hogy a válaszlehetőségek kiválasztása alkalmat adjon a három típus elkülönítésére. E megfontolások alapján az alábbi kérdést fogalmaztuk meg:

Az egyes házaspárok nem egyformán határozzák el, hogy hány gyermekük legyen. Most átadok önnek három kártyát. Kérem, olvassa el, és mondja meg, hogy közülük melyik az, amelyik a legjobban hasonlít az önök gyakorlatához?

- nem szoktak beszélgetni arról, hogy akarnak-e gyermeket vagy pedig nem akarnak. Erről akkor döntenek, amikor a feleség terhes lesz.
- nem határozzák el előre, hogy összesen hány gyermekük lesz. Csak az első gyermek után határozzák el, hogy legyen-e második vagy sem, a második után, hogy legyen-e harmadik vagy ne legyen stb.
- amikor házasságot kötöttek, azt is elhatározták, hogy összesen hány gyermekük legyen. Lehet, hogy ez a terv a későbbiekben módosul, de inkább az a jellemző, hogy tervüket meg is valósítják.
- nem tudja.

Azokat, akik az 1. sz. válaszlehetőséget választották, „nem tervezőknek”, akik a 2. számút, azokat „kvázi-tervezőknek”, s végül, akik a 3. számú alternatívát választották azokat „tervezőknek” neveztük.

Átfogalmazott kérdésünket további megfontolásokból is fontosnak éreztük kipróbálni. A családtervezési vizsgálatok (lásd pl. TCS-66) tábláit elemezve azt találjuk, hogy a tervező és nem tervező nők viselkedése sok tekintetben hasonló. Így például az a termékenységi magatartás, amely szerint a fiatal nők általában megszülik első, nagyjából második gyermeküket, de a későbbiekben már nem szülnék, nemcsak a tervező nőkre, hanem ennél szélesebb körre jellemző. Ezzel egybevágóan a fogamzásgátlás, a terhességmegelőzés valamilyen módszerét alkalmazó nők aránya is jelentősen meghaladja a tervező nők arányát. E tekintetben tehát a nem tervező nők egy része „úgy viselkedik, mintha tervező lenne”. Más oldalról azt is megfigyelhetjük, hogy a tervezőnek minősített nők egy része néhány évvel a házasságkötés után változtat tervein, nem kevés közöttük az sem, aki első, illetve második gyermeke születési időpontját nem határozta meg, vagyis „úgy viselkedik, mintha nem tervezővé vált volna”. E tények óhatatlanul felvetik azt, hogy vajon milyen valóságtartalmat hoz felszínre a „Házasságkötés előtt gondolt-e arra, hogy hány gyermeket kíván?” kérdés, illetve hogy a családtervezői magatartás megállapítására vajon adekvát mérce-e ez a kérdés.

Közvélemény-kutatásunk mintájában (N = 3837) 1716 18–55 év közötti, házasságot kötött nő szerepelt. Háromalternatívás kérdésünk alapján ezek 40,7%-át minősítettük tervezőnek, 33,3%-át kvázi-tervezőnek, 22,7%-át nem tervezőnek, 3,2% nem tudott választani a kínált alternatívák közül. (Megjegyezzük, hogy nagyjából hasonló volt a házasságot kötött férfiak megoszlása is.)

Elgondolkoztató, hogy a „kvázi-tervezés” gyakorlata minden bizonynyal igen elterjedt azoknál, akik a házasságkötés előtt még nem gondolkodtak ugyan jövőendő gyermekeik számáról, de első gyermekük megszületése után magatartásuk már megegyezik azokéval, akiket ilyesfajta gondolatok korábban, már házasságuk megkötése előtt is foglalkoztattak. A TCS-66 vizsgálatban a hagyományos kérdezési móddal a tervező nők 47,1%-os aránya volt megállapítható, míg a nem tervezők aránya 52,9% volt. Arra kell gondolnunk, hogy az új, háromalternatívás kérdés elsősorban a korábban nem tervezőnek minősülő nők részének biztosít lehetőséget arra, hogy valóságos termékenységi magatartásukhoz jobban hasonlító válaszalternatívát választhassanak ki. (Ez annál is inkább indokolt, mert a TCS-66 táblái szerint pl. a tervező nők 47,1%-os arányával szemben az összes nő 63%-a szabályozta termékenységét va-

lamilyen módszerrel, tehát voltaképpen a nem tervező nőknek is jelentős része viselkedik pontosan úgy, ahogyan a tervezők.)

A családtervezési vizsgálatok eredményeivel egybevágóan az új, háromalternatívás kérdés eredményei szerint is lineáris összefüggés van a foglalkozás, illetve iskolai végzettség, valamint a családtervezői magatartás között. Közvélemény-kutatásunkban az értelmiségi foglalkozású nők 51,7%-a, az egyéb szellemi foglalkozásúak 49,4%-a, a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak 43,5%-a, a segédmunkások 32,5%-a, a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak 27,8%-a tervező. Iskolai végzettség tekintetében az általános iskola 8 osztályánál kevesebbet végzetek 30,8%-a, a 8 általánost végzetek 42,7%-a, a középiskolát végzetek 53,4%-a, az egyetemet, főiskolát végzetek 52,1%-a minősült tervezőnek. A kvázi-tervező magatartás – úgy tűnik – már jóval univerzálisabb, a mutató nem mozog ilyen érzékenyen a társadalmi változók szerint. Így például az átlagos 33,3%-os arányhoz képest a 8 általánosnál kevesebbet végzetek 30,3%-a, míg az egyetemet, főiskolát végzetek 38,1%-a választotta ezt az alternatívát.

Ha összevontan elemezzük a „tervező” és a „kvázi-tervező” nők csoportját, akkor megfigyelhetjük, hogy a családtervezői magatartás, a gyermekek számának tudatos meghatározása igen általános attitűd, amely összefügg a műveltségi szinttel, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hellyel, de nem olyan erősen, mint a „Házasságkötés előtt gondolt-e arra, hogy hány gyermeket kíván,” kérdésre adott „igen” válasz. Ugyanakkor az a tény, hogy módunkban áll a hagyományosan csak „nem tervezőnek” minősíthető heterogén csoportról leválasztani azokat, akik korábban nem, de házasságuk során tervező módon kezdenek viselkedni, egyben lehetővé teszi azon csoport társadalmi összetételének valóságghű megismerését, akik *sem* a házasságkötés előtt, *sem* a házasságuk során nem foglalkoznak családtervekkel.

Az intenzív interjúk keretében megkérdezett 50 nőt és 50 férfit mindkét kérdezési technika alapján minősítettük. (Megjegyezzük, hogy e „kontroll”-nak tekintett csoporton belül a tervezők nagy száma a kiválasztottak összetételéből következik. Mondanivalónk szempontjából azonban ezúttal nem a tervezők és nem tervezők arányai, hanem a kétféle módon kapott minősítések egybevetése a döntő.) Az alábbi eredményeket kaptuk (4. táblázat).

4. táblázat. A kétféle kérdezési technika minősítésének egybevetése az intenzív interjúkkal vizsgált személyek körében

Hagyományos kérdezéssel	Nők				Férfiak			
	új kérdezéssel				új kérdezéssel			
	tervező	kvázi- tervező	nem tervező	összesen	tervező	kvázi- tervező	nem tervező	összesen
Tervező	24	6	2	32	21	5	3	29
Nem tervező	4	6	7	17	6	10	5	21
Összesen	28	12	9	49*	27	15	8	50

* Egy nő a problémát érintő egyik interjúkérdésben „nem tudom” választ adott.

A kétfajta kérdezési technikával mért adatok legjobban a tervezőknél esnek egybe: 49 nő közül 24-et, 50 férfi közül 21-et mindkét kérdezéssel tervezőnek minősítettünk. Ez azt mutatja: feltehetően gyakori az, hogy akik házasságkötésükkor gyermekeik számáról is döntenek, azok már házasságkötés előtt is gondoltak arra, hogy hány gyermeket kívánnak.

Egybeesett a minősítés 7 nem tervező nő és 5 nem tervező férfi esetében is, vagyis azoknak a házásoknak egy része, akik nem szoktak beszélni arról, hogy legyen-e gyerekük vagy sem, erről csak a feleség terhebe jutása esetén esik szó, a házasságkötésük előtt nem foglalkozott utódainak számával. 49 nő közül 12-t kvázi-tervezőnek minősítettünk. Közülük 6 olyan volt, akik házasságuk előtt gondoltak ugyan arra, hogy hány gyermeket szeretnének, de házasságukban „távol kerültek” ettől az elgondolástól, magatartásuk határozatlanabbá vált, mint lánykorukban volt. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezekben az esetekben nem egy meglevő terv „módosításáról” volt szó, hanem arról, hogy e megkérdezettjeink függetlenedtek korábbi elgondolásuktól, magatartásuktól. Lényegében hasonló volt a helyzet annál a további, általunk kvázi-tervezőnek minősített 6 nőnél is, akik a hagyományos kérdésre azt felelték: házasságkötésük előtt nem foglalkoztak azzal, hogy hány gyermeket kívánnak, első gyermekük megszületése után azonban már nagyon is meggondolják, mikor és milyen körülmények között vállalkoznak még egy gyermekre.

A két kérdezési módból adódó eltérések még frappánsabbak voltak abban a 15 esetben (6 nő és 9 férfi), amikor a kétféle kérdezési technika alapján teljesen ellentétesen kellett minősítenünk válaszadóinkat: a hagyományosan *tervezők* nálunk *nem tervezőknek* minősültek, és vice versa. Ezekben az esetekben már kifejezetten arról van szó, hogy a „Házasság-

kötés előtt gondolt-e arra, hogy hány gyermeket kíván?” kérdés a kérdezettek számára olyan tartalmakat közvetített, amelyeknek semmiféle közük sem volt azokhoz a tényleges tervekhez, döntésekhez, amelyek következtében házasságukban gyermekek születnek vagy nem születnek. (Pl. gyermekkorukra gondolnak stb.)

Fel kell vetnünk, hogy vajon mi a valóságtartalma a hagyományos módon megfogalmazott kérdésekre adott „igen” és „nem” válaszoknak, továbbá mi a magyarázata annak, hogy az e kérdésre adott válaszmegoszlások szoros összefüggést mutatnak a műveltségi szinttel, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hellyel, s más fontos társadalmi, demográfiai változóval.

Feltételezésünk szerint a „Házasságkötés előtt gondolt-e arra, hogy hány gyermeket kíván?” kérdés nem annyira a családtervezés tényét, a tervezés iránti pozitív és negatív beállítódást hozza felszínre, semmint egyfajta intellektuális beállítódás meglétét, illetve hiányát. *Bármely kérdésnél, amelyet úgy fogalmazunk, hogy a válaszadó egyáltalán gondolt-e valamikor valamire, nagyobb az esélye annak, hogy az „igen” válaszokat az átlagosnál magasabb műveltségű emberek nagyobb arányban választják, mint az átlagosnál alacsonyabb műveltségűek.* Így elég nagy az esélye annak is, hogy a kérdésre „igen” választ adók csoportjába viszonylag nagy arányban kerülnek be iskolázottabb és valóban tervező nők, a „nem” választ adók csoportjába pedig a kevésbé iskolázottak, akiknek egy része valóban nem tervező. A születendő gyermekek számának tudatos meghatározása és a termékenység szabályozása azonban ma már feltehetően a nők jóval általánosabban elterjedt magatartása, s úgy gondoljuk, a magasabb és alacsonyabb műveltségű, a szellemi és fizikai munkát végző nők közötti különbségek a valóságban jóval elmosódottabbak, mint abban a vonatkozásban, hogy voltak-e elképzeléseik jövőendő családjukról már a házasságkötés előtt is, vagy pedig nem voltak.

Ezért úgy véljük, hogy további kutatásokra lenne szükség abban a vonatkozásban is, hogy a családtervezési vizsgálatok alapvető mutatójára vonatkozó mérőeszközt az eddiginél finomabb mércévé tegyünk. Erre egyik lehetőség az általunk kínált, lágyabb kérdezési technika alkalmazása.

Irodalom

- Angelusz Róbert – Csepeli György – Kulcsár László – S. Molnár Edit: A kommunikáció folyamata és a vélemények alakulása. 1974 Tömegkommunikációs Kutató Központ, Tanulmányok, VI. évf. 4. sz.
- Belson, W. A.: Respondent Understanding of Questions in the Survey Interview. Part I. Aims, Methods, Findings. 1966 A Report of the Survey Research Centre. The London School of Economic and Political Sciences, 349. o.
- Nuckols, R. C.: A Note on the Pre-Testing Public Opinion Question. 1953 Journal of Applied Psychology, Vol. 37. 2.
- S. Molnár Edit: Kísérlet az iskoláskorba lépő óvodásgyermek ismeretvilágában meglévő társadalmi-politikai tartalmak struktúrájának vizsgálatára. 1972 Magyar Pszichológiai Szemle, XXIX. kötet, 1. szám, 26–41. o.
- S. Molnár Edit – Surányi Bálint: A kérdőívkérdések válaszlehetőség-sorrendjének véleménybefolyásoló szerepéről. 1966 Magyar Pszichológiai Szemle, XXIII. kötet, 1–2. szám, 38–50. o. (ld. ebben a kötetben is).
- Szabady Egon: A családtervezési vizsgálatok egyes kérdései. 1967 Demográfia, 219–237. o.
- Szabady Egon: Családtervezési trendek: a magyar vizsgálat. 1968 Demográfia, 333–346. o.
- Szabady Egon – Klinger András – Acsádi György: Családtervezés Magyarországon. Az 1966. évi termékenységi és családtervezési vizsgálat (TCS) fontosabb adatai. 1970 KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 27. sz.

„Nem lehet nem kommunikálni”*

A kérdezési szituáció mint társas helyzet

A kommunikáció és a metakommunikáció

„Az ember társas lény” – sokszor halljuk vagy magunk is alkalmazzuk ezt a ma már szinte közhely-számba menő mondatot. Társas helyzet nagyon sokféle lehet, két személy együttlététől a különböző célokból, különböző tevékenységekre létrejött, kisebb-nagyobb létszámú (pl. családi-, rokonsági-, baráti-, szomszédsági-, munkahelyi- sporttársi- stb.) együttléteken keresztül a tömeges társas helyzetekig (pl. tüntetés, felvonulás). Ezekben a társas helyzetekben a legkülönbözőbb kommunikációs kapcsolatok alakulnak ki, bennük a személyek közötti érintkezés sokfajta csatornája működik.

A kommunikáció azt a társas helyzetet jelenti, amikor bizonyos üzenetek közlése és befogadása zajlik (akár szóbeli, akár nem szóbeli megnyilvánulások révén), illetve az üzenetekre való reagálások különböző módozatai jelennek meg. Kommunikációnak nevezzük a társas szituációt akkor is, ha abban látszólag nem történik semmiféle üzenet-átadás, üzenet-fogadás vagy reakció. *A kommunikáció tehát információk, gondolatok, érzések közvetítése – szóbeli és nem-szóbeli csatornákon keresztül – és hatás gyakorlása másokra.*

A kommunikáció egyszerre és együttesen zajlik szóbeli és nem-szóbeli csatornákon keresztül: *a kommunikáció egy többcsatornás és többszintű folyamat.* Gondoljunk például az adatgyűjtés egyik „kommunikációs mozzanatára”, arra, amikor a kérdezőbiztos válaszdójának elmagyarázza az összeírás célját. Ekkor a kommunikáció két szinten zajlik: egyik szintjét maga a *közléstartalom* jelenti (esetünkben az összeírás céljáról elmondott szöveg), másik szintjét pedig *a két fél közötti viszony* (az összeíró és a megkérdezett között kialakuló kapcsolat).

* Síklaky István–S. Molnár Edit–Virágh Eszter: „Nem lehet nem kommunikálni.” *A kérdezői munka kommunikációs elemei.* Budapest, KSH, 1999. című, a KSH kérdezőbiztosai számára készült könyvéből.

Míg az elhangzó szöveg a nyelv, illetve a beszéd útján formálódik meg, addig a kapcsolat egésze a két fél egymásra irányuló, nem-szóbeli közléseinek valamilyen alakzatából jön létre. *A két kommunikáló fél közti viszony aszerint alakul, hogy mi a hozzáállása egyiküknek, illetve másikuknak az elhangzott közléstartalomhoz, illetve az üzenetet kísérő egyéb jelzésekhez.* Ez a viszonyulás tehát egyfajta minősítés, ami azt fejezi ki, hogy miként csapódott le az egyik, illetve a másik félben a kapott üzenet. A kommunikáció során ugyanis – tudatosan vagy nem tudatosan – mindig valahogyan reagálunk egymásra, és mondanivalónkat, magatartásunkat aszerint alakítjuk, hogy miként „vettük”, hogyan fogadtuk a másik fél „adását”. Ezt az *állandó „oda-vissza reagálást”* nevezik *metakommunikációnak*. A metakommunikáció révén közlik egymással a kommunikáló felek:

- egymáshoz való viszonyulásukat (pozitív vagy negatív érzelmeiket),
- a közlés tartalmához való viszonyulásukat (pl. hogy az elhangzottakat mennyire tartják igaznak vagy hamisnak, fontosnak vagy jelentéktelennek),
- a közlés szituációjához való viszonyulásukat (pl. hogyan viszonyulnak a válaszadó szerepéhez, amelybe belekerültek, vagy hogyan viszonyulnak egy harmadik személy jelenlétéhez a beszélgetés során),
- a közlés jellegéhez való viszonyulásukat (pl. mennyire találják komolynak vagy humorosnak, játékosnak a közlést).

A metakommunikáció során a kommunikáló felek állandóan értéklik egymás üzeneteit, válaszokat adnak egymás jelzéseire, és ennek alapján *„korrigálják” saját kommunikációs viselkedésüket*. Ha például a beszélgetőpartnerem arra árulkodik: nem nagyon hiszi, amit mondok (jóllehet, ezt szavakkal nem árulja el), akkor tudom, hogy mondanivalómat nyomatékosabban, meggyőzőbben kell előadnom. Ha látom, hogy gondolatban mással van elfoglalva, javasolhatom, hogy máskor folytassuk az eszmecsere-t. A viselkedés korrigálása nem-szóbeli síkon is lehetséges. Ha például beszélgetőpartnerem túlságosan közel lép hozzám, szinte behajol az arcomba, vagy megfogja a kabátom gombját beszéd közben, akkor önkéntelenül is kissé hátrébb lépek. Ebben az esetben a nem-szóbeli üzenet az volt, hogy a másik fél túl bizalmas kapcsolatba kíván lépni velem, az én viszonyulásom ehhez negatív volt, amit térközsabályozás segítségével

próbáltam a másik fél tudomására hozni. Ő pedig nyilvánvalóan vette az üzenetet, és ezután már számomra megfelelően fog viselkedni.

A mindkét fél számára megfelelő, jó kapcsolat kialakulásához tehát feltétlenül szükség van egymás reakcióinak állandó értékelésére, és saját viselkedésünknek eszerint történő korrigálására, vagyis a metakommunikációs képességre. A kérdezői munkában különösen nagy szükség van arra a képességünkre, hogy a válaszadónak a mi jelzéseinkre reagáló „metakommunikációs jelzéseit” felismerjük, és megfelelően értelmezzük.

Az összeírások, kérdőíves felmérések alkalmából a kérdezőbiztos és a válaszadó között egy egészen sajátos társas kommunikációs helyzet jön létre. Benne a két fél szerepe semmiképpen sem nevezhető egyenlőnek, a közöttük lévő reláció azonban mégsem hasonlít alá- és fölérendeltségi viszonyhoz. Márpedig ezt a „társas helyzetet” alapvetően a kérdezőbiztosnak kell meghatározni, sőt irányítani, hiszen csak akkor kap pontos, megbízható válaszokat kérdéseire. Ezt úgy érheti el, ha nem csak ösztönösen, hanem tudatosan is alkalmazza a kommunikáció verbális (szóbeli) és nem-verbális (nem-szóbeli) eszközeit, és megfelelően értékeli, értelmezi a beszélgető partner üzeneteit. Tananyagunkban azokról a hatékony kommunikációs módszerekről, technikákról és szabályokról lesz szó, amelyek a kérdezői szituációt megkönnyítik, sikeressé tehetik.

A meggyőzés eszköze: a stílus

Sok kommunikációs szakember foglalkozik azzal, hogy milyen módszerekkel lehet másokra leginkább hatni, *miként lehet másokat rávenni arra, hogy azt tegyék, amit mi szeretnénk.* Dale Carnegie, a „meggyőzés iskolájának” egyik megteremtője szerint „az ember és a világ kapcsolatának négy, mindössze négy meghatározó eleme van. E négy kapcsolat alapján értékelhetők és osztályozhatók az emberek: hogy mit csinálunk, hogyan nézünk ki, mit mondunk, és hogyan mondjuk”. Mások meggyőzését ezzel a négy tényezővel irányíthatjuk. *A „hogyanon” gyakran több múlik, mint a közlés puszta tartalmán. Ez a „hogyan” a stílus, ami minden embert sajátosan jellemez.* Ez a stílus fejezi ki az emberek attitűdjét, hozzáállásukat a világhoz, a dolgokhoz. Ez a stílus lehet mások számára meggyőző vagy ellenszenves. A kérdezőbiztos munkájában is nagy hangsúly van a „hogyanon”, a stíluson: az ő munkájának sikerét az egyéni stílusának másokra gyakorolt meggyőző ereje biztosítja.

Az adatszolgáltatók meggyőzése – tágabb értelemben – a kérdezői munka során mindvégig zajlik. Már a munkára való felkészüléssel kezdődik, amelynek minősége és mértéke meg fogja határozni, hogy mennyire tud a kérdező meggyőző lenni, mennyire lesz magabiztos és szakszerű. A tudás, a felkészültség a meggyőzés alapja. Folytatódik az adatszolgáltató meggyőzése az első személyes találkozáskor az első benyomás megszerzésének pillanatában is, amikor a kérdező egész megjelenése, ki nem mondott szavai, gesztusai, arckifejezése mind a meggyőzést segítheti vagy gátolhatja. Mindezt az általa elmondott információk is kiegészítik, amelyek ha hitelesek és érdekesek, akkor meggyőzik a felkeresett személyt, ha viszont szegényesek, bizonytalanok, akkor hiába a kellemes külső benyomás. De a meggyőzés még akkor sem ér véget, amikor a kérdezőbiztos már bejutott a lakásba, és elkezdi érdemi munkáját, a kérdezést. Ha nem jól végzi feladatát, akkor a válaszolót menet közben is elbizonytalaníthatja, untathatja. A válaszolási készség fenntartását a meggyőzés eszközeinek folyamatos alkalmazásával érheti csak el a kérdező. Ha pedig olyan felmérésről van szó, ahol még többször is vissza kell térnie, akkor a meggyőzőerejének ki kell tartania a legközelebbi alkalomig is. A meggyőzött adatszolgáltatóban kialakulhat egy általánosan kedvező attitűd a felmérésekkel szemben, s így máskor is biztosak lehetünk válaszolási hajlandóságában. Láthatjuk tehát, hogy a válaszadók meggyőzése nem egyszeri, nem könnyű feladat, és egyáltalán nem korlátozódik csupán a lakásba bejutás eseményére.

A kérdezőbiztosok jelentős hányada mégis úgy véli, munkájuk legnehezebb része az a feladat, hogy első lépésként megnyerjék a potenciális adatszolgáltatót a válaszadásra. Gyakran azt érzik, hiába fordítottak energiát a felkészülésre, nem biztos, hogy beengedi őket a felkeresett személy, hogy egyáltalán lehetőségük legyen felkészültségüket és rátermettségüket a kérdés során kamatoztatni. Viszont ha már túljutottak ezen a szakaszon, minden könnyűnek látszik.

Ez a tankönyv azért született, hogy számos módszer, technika megismertetésével, tudatosításával ezt az első megnyerést, meggyőzést is egyszerűbbé tegye. Hiszen ebben a fázisban a kérdező személye, személyisége játssza a fő szerepet: a külső megjelenése, a szavakkal és nem szavakkal küldött üzenetei önmagáról és az általa képviselt intézményről, felmérésről. A kérdés során azonban mindezeknek a tényezőknek továbbra is megvan a jelentősége. Lehet, hogy erre néhányan le-

gyintenek, és úgy vélik, csak az a fontos, hogy „kapun belül” legyen a kérdezőbiztos, akkor már simán megy minden, és csupán a szakszerű feladatvégzésre kell figyelmet fordítania, nem a helyzet kellemessé tételére. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy nem lényegtelen az sem, milyen élményként éli meg az adatszolgáltató a kérdezési szituációt. Ha a kérdező el tudja érni, hogy a válaszadó viszonylag jól érezze magát az interjú során, akkor a válaszok is megbízhatóbbak, s így az adatok hitelesebbek lesznek. *A válaszadót tehát nemcsak arról kell meggyőzni, hogy beengedje a kérdezőt, hanem az interjú során mindvégig arról is, hogy valami hasznos, jó dologban vesz részt.* És ez a megkérdezett legközelebb is szívesebben nyitja meg ajtaját egy felmérésben való részvétel előtt.

Ezért fontos tehát, hogy *a kérdező az egész interjúszituáció során alkalmazza a meggyőzés kommunikációs eszközeit, amelyek mind az ő számára, mind a válaszadó számára megkönnyítik a feladatot.* A következőkben részletesebben kifejtett nem-szóbeli és szóbeli kommunikációs formák mind-mind, külön-külön és együttesen is a meggyőzést szolgálják, és ugyanolyan fontos szerepük van a „kapun belül jutás” taktikai eszköztárában, az első kedvező benyomás megszerzésében, mint az interjú lebonyolítása során a jó légkör fenntartásában, sőt az interjú befejezésekor, a terep elhagyásakor is.

Az alkalmazkodás és az empátia szerepe a kérdezési szituációban

Megismertük a kérdezési szituáció mint társas helyzet két fontos tényezőjét, a dominanciát és a szolidaritást. Kérdés, hogy hogyan lehet ezeket maradéktalanul érvényesíteni, hogyan tudja a kérdező valamilyen mértékig uralni és irányítani a helyzetet. Az első fontos momentum: az alkalmazkodás. A régi híres mondás azt tartja: „Ha Rómában vagy, viselkedj úgy, mint a rómaiak!”, vagyis ha valakitől akarsz valamit, akkor te is felelj meg az ő elvárásainak, te is alkalmazd az ő szokásait. A kérdező akkor tudja legjobban kézben tartani az interjút, ha közben *messzemenően alkalmazkodik: az adatszolgáltató személyéhez, valamint a kérdezés tárgyi és lelki körülményeihez.* Ez az alkalmazkodás a feltétele annak, hogy az adatszolgáltatók a kérdezőt elfogadják, hogy együttműködők legyenek, és hagyják magukat a kérdező által irányítani. Jól bizonyítják az *alkalmazkodás erős meggyőző erejét* azok a megfigyelések, amelyek szerint, ha

beszélgetés közben finoman utánozni kezdjük beszélgető partnerünk gesztusait, akkor egyetértő, együttérző légkör alakul ki, s a másik könnyebben elfogadja a véleményünket, javaslatainkat.

Az alkalmazkodáshoz bizonyos fajta *társadalmi érzékenységre és lelki beleélő képességre, empátiára* van szükség. Társadalmi érzékenységünk tudatos kialakításához olyan ismeretekre is szükségünk van, amelyek a különböző társadalmi csoportok jellegzetességeiről szólnak, arról, hogy hogyan élnek, hogyan viselkednek az emberek különböző csoportjai. Ha fel tudjuk ismereni ezeket a jegyeket, akkor könnyebben tudunk alkalmazkodni a kérdezősi környezetbe. Ha nem figyelünk kellőképpen a kérdezés körülményeire, akkor abba a hibába eshetünk, hogy nem odaillő viselkedéssel, öltözködéssel, beszédstílussal élünk, és ezzel kellemetlenné tehetjük a helyzetet. Ha egy egyszerű falusi környezetben „túlöltözzük” magunkat, vagy túl hivatalosan viselkedünk, és sok idegen kifejezést használunk, bizony könnyen bezáródhatnak előttünk a kapuk. De ugyanez történhet meg, ha nem ismerjük fel a megkérdezett személyben például a komoly tisztviselőt, akivel kerülnünk kell a bizalmas hangvételt, vagy éppenséggel egy gyászoló családban túl vidáman viselkedünk. Ezeket a szociológiai, szociálpszichológiai jellegű ismereteket és az ezek alapján kialakuló *társadalmi érzékenységet megszerezhetjük, ha nyitott szemmel járunk, és figyeljük a környezetünket, a benne élő embereket.* A kérdezői munka a legjobb „tanfolyam”, ahol ezek a készségek elsajátíthatók. A megfelelően alkalmazkodó viselkedésünk kialakításához jó, ha figyelünk az alábbi jellegzetességekre, arra, hogy milyen:

- a település, a szűkebb lakókörnyezet (pl. város vagy falu, villanegyed vagy lakótelep),
- az épület jellege (pl. családi ház vagy panel),
- a lakás szűkebb környezete (pl. átláthatatlan betonkerítés, rézki-lincses bejárati kapu vagy egyszerű kitárt ajtó, díszes vagy kopott lépcsőház),
- a kérdezés helyszíne (ajtóban, előszobában, nappali szobában),
- a kérdezés körülménye (állva zajlik vagy leültetve),
- a lakás berendezése (pl. egyszerű vagy stílusos, tiszta-rendes vagy rumlis, könyvekkel vagy csecsebecsékkel zsúfolt),
- a megkérdezett ruházata, külső megjelenése (pl. divatos vagy egyszerű),
- a megkérdezett viselkedése, beszédmódja (pl. kedélyes vagy komoly, bizalmas vagy hivatalos),

– a kérdés egyéb körülményei (mibe csöppentünk bele, mit zavarunk meg).

Az empátia olyan képesség, amelynek segítségével bele tudjuk magunkat élni a másik fél lelkiállapotába. Ennek a beleélésnek a nyomán meg tudunk érezni és érteni a másik emberben olyan érzelmeket, indítékokat, szándékokat, amelyeket ő direkt módon, szavakban esetleg nem is fejez ki.

A mindennapi életben az empátia az emberi kapcsolatoknak lényeges eleme, de hogy adott esetben milyen mélységű empátiára van szükség, azt a kapcsolat jellege szabályozza (mélyebb, összetettebb empátiára van szükség például az intim családi-, házastársi-, baráti- kapcsolatokban vagy a pedagógusok tevékenysége során, különösen nehezen nevelhető fiatalok esetén vagy a pszichiáter és betege közötti kapcsolatban).

Az adatgyűjtés, kérdőíves felmérés is egy sajátos kommunikációs szituáció, amelyhez nélkülözhetetlen alapfeltétel az empátiás megértés. Esetünkben ez nem más, mint hogy bele tudjuk élni magunkat a másik fél, a kérdezett, az adatszolgáltató helyzetébe. A mindennapi életben gyakran még ezt az egyszerű logikai műveletet sem szoktuk végrehajtani. Ám összeíróként, kérdezőbiztosként tudatosan törekedni kell arra, hogy a beleélés képessége kialakuljon bennünk. Ez úgy lehetséges, hogy *megpróbáljuk a felkérésű személy, család szemszögéből szemlélni a dolgokat.* (Vajon mit jelentene „az én számomra”, ha váratlanul becsöngetnének hozzám, ha arra kérnének: szakítsam félbe otthoni teendőimet, és válaszoljak egy kérdőívre.) Ha ennek végiggondolása sikerül, a másik fél (a leendő válaszadó) már nem pusztán gépies munkánk tárgya, „kipipálható” feladat, hanem személyében is érdekessé válhat számunkra, és kialakulhat bennünk az empátiás megértésnek az a szintje, amely munkánk elvégzéséhez szükséges.

Ez azért fontos, mert *fel kell ismernünk a leendő interjúalanyban az irántunk – és/vagy a munkaadónk, a KSH iránt, illetve általánosságban a kérdőíves vizsgálatok iránt, a konkrét téma iránt – meglévő érzelmeket.* Odafigyelve pontosan megérezhetjük, hogy rokonszenvvel vagy közömbösen fogadnak-e bennünket és látogatásunk célját, vagy éppenséggel bizalmatlanul, netán ellenségesen. Van, amikor ezeket az érzelmeket a válaszadók – legalábbis az első kapcsolat-felvételkor – leplezni igyekeznek, hiszen az általános szokások csak meghatározott helyzetekben engedik meg az érzelmek kifejezését.

Ugyanakkor a leendő válaszadó érzelmi viszonyulása számunkra meghatározó információt jelent a sikeres kérdéshez, a továbbiakban

alkalmazandó kommunikációs taktikánkhoz és stratégiánkhoz. Nagyon fontos tehát, hogy jól értsük és fogadjuk azt az „üzenetet”, amit a felkeresett személy, család magatartása kifejez, és igyekezzünk megfelelő módon reagálni ezekre, mégpedig úgy, hogy *a helyzethez alkalmazkodóan válasszuk meg:*

- *non-verbális* (nem szóbeli, nem beszéd, hanem pl. gesztusok formájában megnyilvánuló) és
- *verbális* (szóbeli, beszéd formájában megnyilvánuló) *viselkedésünket.*

A nem-szóbeli (non-verbális) viselkedés

Nem lehet nem kommunikálni!

Mielőtt részletesebben is tárgyaljuk a sikeres kérdés viselkedésbeli kritériumait, érdemes még egyszer tudatosítani, hogy az összeírás, a „kérdési helyzet” voltaképpen egy sajátos kommunikációs szituáció. Benne – mint minden kommunikációs helyzetben – nem különülnek el, hanem egyetlen egységben nyilvánulnak meg a non-verbális és a verbális viselkedés elemei. A kérdezőbiztos „szóbeli viselkedése” abban a pillanatban kezdetét veszi, amint csöngetésére ajtót nyitnak: hiszen azonnal köszön, bemutatkozik, ismerteti jövetele célját. Ugyanakkor – ezzel párhuzamosan – nyomban működésbe lép „nem szóbeli viselkedése” is, amit például külső megjelenése, ruházata, arckifejezése jelent, és ami a leendő válaszadó számára nagyon is sok információt hordoz. Ez a helyzet természetesen kölcsönös. A kérdezőbiztos is nagyon sok információt szerez a leendő válaszadóról már a találkozás első pillanatában, anélkül, hogy szóban kommunikált volna.

A kommunikáció szóbeli és nem szóbeli csatornáinak együttes működése tehát azt jelenti, hogy – még ha látszólag nem is teszünk vagy mondunk semmit – akkor is egyfolytában üzeneteket közvetítünk, vagyis: *gyakorlatilag nem lehet nem kommunikálni.*

Kommunikációval foglalkozó szakemberek szerint *a szemtől szembeni kommunikációnak a legjelentősebb része, 60-80 százaléká nem szóbeli csatornákon folyik, és csak a kisebb részét, 20-40 százalékát alkotják maguk a szavak.* Vannak olyan elképzelések, amelyek még ennél is kevesebbre – mindössze 7 százalékra – becsülik az információk átadásának szóbeli formáit, s a fennmaradó részt a vokális kommunikációra (hanghordozás, into-

náció) és a non-verbális gesztusokra osztják fel (38, illetve 55 százalékban). Nem véletlenül foglalkozunk tehát tankönyvünkben elsősorban a nem-szóbeli, úgynevezett „non-verbális” kommunikáció eszközeivel és csak másodsorban a szóbeli kommunikációval. Az összeírók, kérdezőbiztosok munkája során bár szinte minden mozzanat a szavakra épül, de a tartalmi közlés jelentős részét a felmérés témája, a kutatók által megfogalmazott előírások, a kérdőív és a hozzá tartozó útmutatók határozzák meg. Ezeket a kérdezőnek jól el kell sajátítania, nem szabad sem hozzátennie, sem elvennie belőlük. Feladatvégzése során tehát a szavakat többnyire nem ő találja ki, de ő közvetíti, ő adja elő. Munkájában a szavak jobbra adottak, nem adott viszont az a mód, az a stílus, ahogyan ezeket átadja, interpretálja, ahogyan eléri, hogy mások meghallgassák ezeket a szavakat.

.....

Az első benyomás jelentősége

Míg verbális viselkedésünk az ajtónyitásra szükségszerűen kezdetét veszti, könnyű megfeledkezni arról, hogy a szóban elhangzó szövegünk „felfogását”, „értelmezését” az elmondott szavaknál is erőteljesebben meghatározza a rólunk kialakuló első benyomás. A kommunikációval foglalkozó szakemberek szerint az első benyomások meghatározóak – és ezeket az első benyomásokat a találkozó első tíz másodpercében alakítjuk ki magunkról – olvashatjuk Bobbi Linkemer „A jó fellépés titka” című könyvében. *Ez a tíz másodperc dönti el, hogy a másik elfogad-e minket vagy elutasít* – az erre vonatkozó üzeneteket ugyanis már a külsőnk, a testtartásunk, az arcunk, a tekintetünk közvetítette. Ennek az első benyomásnak igen nagy jelentősége van a kapcsolat alakulásában, különösen annak kezdetén, és különösen az olyan rövid távú kapcsolatok esetében, amilyen egy kérdezőbiztos és a válaszadó között többnyire kialakul. Ezért fontos, hogy rögtön a kapcsolat felvételekor jó benyomást keltsünk a másokban.

.....

Az emberiség több ezer éves tapasztalata azonban arra figyelmeztet, hogy *kedvességgel, jó szándékkal sokkal könnyebb másokat meggyőzni, sokkal hamarabb célhoz lehet érni, mint erőszakkal vagy hideg korrektséggel*. Aiszoposz görög író és híres szónok is erre az örök igazságra mutat rá egyik mesé-

jében, amelyben a szél és a nap azon versengenek, hogy ki az erősebb, ki tudja előbb levétetni egy öregemberrel a kabátját. A szél dúlva-fúlva tombol, vihart kelt, de nem ér célt, a nap viszont csak előbújik a felhők mögül, rámosolyog az öregemberre, aki hamarosan homlokát törölgetve leveszi kabátját. Hogy a kérdezői munka során melyik magatartás biztosít nagyobb esélyt a sikeres kapcsolatfelvételtre, ahhoz érdemes egy kis kitekintést tennünk a pszichológiai vizsgálatok tanulságaira, és megismerkedni a *középponti és a perifériás tulajdonságok* fogalmával.

.....

A nem szavak útján megnyilvánuló viselkedés két fő elemét különböztetjük meg. Ezek a következők:

– *külső tényezők, amelyek elősegítik a kommunikációt*

(ezek kétségkívül fontos információkat továbbítanak, de a kommunikációs szituációban nem igénylik a résztvevő felek meghatározott izomcsoportokat mozgató, kommunikációs jeleket generáló tevékenységét). Ide sorolható:

- a) a megfelelő küllem és
- b) a helyszín megválasztása.

– *a non-verbális kommunikációs csatornák*

(amelyek a résztvevő felek meghatározott izomcsoportokat mozgató, kommunikációs jeleket generáló tevékenységét jelentik). Ide tartoznak:

- a) a mimika,
- b) a tekintet,
- c) a hanghordozás (vokális kommunikáció)
- d) a mozgásos (akciós) kommunikációs csatornák, úgymint: a gesztusok, a testtartás és a térközszabályozás.

Ez a csoportosítás természetesen mesterséges, és csak a részletek megértését szolgálja. Emlékeztetünk arra az összefüggésre, hogy a nem-szóbeli (és a későbbiekben tárgyalt szóbeli) kommunikációnak szinte valamennyi eleme egyszerre, egymást meghatározva – erősítve vagy gyengítve – jelentkezik a kérdezői szituációban.

.....

A külső megjelenésnek (beleértve a testi ápoltságot és az öltözködést) vannak – a bevett szokásoknak (és a mindenkori divatnak) megfelelő – *általános szabályai, normái*. Hogy ki mennyire alkalmazkodik ezekhez, az függ az emberek életkorától, munkakörétől, de nem utolsó sorban anyagi lehetőségeitől is. Bizonyos munkakörökben, beosztásokban (gondoljunk például a nagyobb bankok munkatársaira) egészen szigorú követelményeket írnak elő a munkatársak öltözködésével, frizurájával, megjelenésével kapcsolatban, és ennek anyagi hátterét (pl. „ruhapénz” formájában) is igyekeznek biztosítani a cégek, a munkaadók.

A kérdés *egyfajta „föllépés”, a kérdezőnek „jelenése van”*. Olyan ez, mint a színésznek az előadás, ezért a tőle telhető legjobban kell kinéznie, hogy megbízhatóságot sugározzon, és szimpátiát nyerhessen. Amikor a kérdezői munka során megválasztjuk külső megjelenésünket, több, egymásnak gyakran ellentmondó követelménynek kell eleget tennünk. Ezeket a szempontokat nem könnyű összebékíteni, de fontos, hogy mindenki kialakítsa a saját stratégiáját, mert máskülönben komoly hátrány érheti a munkában. Három fő irányelvet követhetünk:

Fontos szempont a *praktikum*. Attól függően, hogy milyen környékre kell mennünk, milyen az időjárás, más-más gyakorlati szempont merülhet föl. Rossz útburkolatú, netán sáros helyeken a nők számára kényelmesebb lehet a lapos sarkú cipő, esetleg nadrág, ha amúgy megfelel az ízlésüknek. Nyáron a melegben a férfikérdezők biztos szívesen viselnének rövidnadrágot, de megbízatásuk komolysága, képviselési szerepük ellentmondhat ennek a váagnak. Télen, ha a kérdezőnek fűtött panelházakban kell összeírnia, akkor nem szerencsés a túl meleg télikabát, ha viszont nagy távolságokat kell megtennie, pl. egy nagyközségben, akkor célszerű valami jó meleget viselnie, hiszen a kérdés olykor a kapuban, a kertben is történhet.

Ugyanakkor fontos, hogy *megjelenésünk ápolts, jól öltözött legyen, de ne legyen hivalkodó* a helyzethez, saját szerepünkhöz és a felkeresett emberekhez képest. A tiszta ruha, tiszta haj, ápolts kezek, körmök, a kellemes testszag – de nem parfüm! – a bizalom alapja lehet. A jólöltözöttség fontosságára mint az első benyomás eszközére már a fentiekben föl hívtuk a figyelmet. Az öltözék színei, formái, anyaga, szabása is mérlegelésre szorul. Bizonyára észrevette minden nő, hogy más hatást ér el egy piros kivágott ruhában, mint egy szürke kosztümben. A megkérdezettek kedvezőtlenül hathatnak a túl kihívó, túl élénk színű, túl elegáns, ne-

tán túl frivol, nem ízléses szabású vagy mintájú ruhák. Azok, akiknek munkája során emberekkel kell foglalkozni, jó, ha kikísérletezik, mi is áll nekik legjobban, ezen belül milyen színek, milyen formák, milyen anyagok és kellékek hangsúlyozzák, illetve „tompítják” személyiségük jegyeit. A kérdezés alkalmával lemondhatunk a legdivatosabb holmik viseletéről, ajánlatosabb a mérsékelten divatos, „decens” megjelenés, ami valamennyi lakókörnyezetben elfogadható.

Végül, de nem utolsó sorban lényeges, hogy öltözékünkben mi magunk jól, természetesen, *fesztelenül érezzük magunkat*, az megfeleljen az egyéniségünknek. Azonnal észrevehető, ha mondjuk egy férfi feszeng az öltönyében, mert az öltönyviselet nem az egyéniségéhez illik, vagy egy divatosnak látszani akaró hölgy kínosan húzogatja a túl mini szoknyáját. Az, hogy miben érezzük jól magunkat, hosszú évek alatt formálódik meg bennünk, amikor már el tudjuk dönteni, „lezser” vagy „elegáns”, „sportos” vagy „romantikus”, „markáns” vagy „finom(kodó)” stílusú öltözékek illenek-e jobban hozzánk. Ne erőltessük egyiket sem a divat vagy az alkalom kedvéért, mindegyik irányzat esetében kialakíthatunk magunknak egy kényelmes, a magunk és a mások számára is meggyőző, kellemes stílust.

Napjainkban sok olyan – elsősorban az érvényesülést, a karriert elősegítő – népszerűsítő szakirodalom lát napvilágot, amelyek abban adnak tanácsot, milyen az a külső megjelenés, amely másokban bizalmat, rokonszenvet, kellemes benyomást ébreszt.

.....

A kérdezőbiztos munkája során természetesen előfordulhatnak ezek az „apró kellemetlenségek”, de kellő udvarias odafigyeléssel kezelhetők. Mindenesetre fontos szabály: *ha valaki beteg, náthás, köhög, gyakran tüsszög, akkor semmiképpen se induljon el a terepmunkára*, mert ezzel saját egészségét és az adatszolgáltatók egészségét is veszélyezteti, s ilyen állapotban azt sem veheti zokon, ha valahol nem szívesen fogadják, sőt el is küldik.

Az ember egyéniségéhez hozzátartozik az, hogy *dohányzik-e* vagy sem. Mindennapi környezetünkkel vagy el tudjuk fogadtatni ezt a szokásunkat, vagy mi magunk kényszerülünk olykor lemondani róla a körülöttünk élők kedvéért. Amikor azonban alkalmi kapcsolatokat teremtünk – és ilyen az adatgyűjtés –, akkor akármennyire is rabjai vagyunk

a cigarettának, arra az időre, amíg dolgozunk, fel kell hagynunk vele. Különösen azért, mert a kérdezőbiztos megy az adatszolgáltatóhoz, akinek a környezetét esetleg megzavarná a füsttel.

.....

A helyszín és az elhelyezkedés

Az összeírói, kérdezőbiztosi munka szempontjából a nem-szóbeli kommunikációt elősegítő külső tényezők közül érdemes részletesebben foglalkozni a helyszín kérdésével is. A helyszín megválasztását sok olyan tényező határozza meg, amelyeket a kérdező nem tud befolyásolni. Ha azonban mód van rá, akkor érdemes tudatosan törekedni a kérdés szempontjából optimális helyszínre és elhelyezkedésre.

Ideális helyzetben a kérdés asztal mellett zajlik, ahol csak a kérdező és a kérdezett foglal helyet. Ez azonban nem mindig biztosítható, van, amikor ölbent kell kitölteni a kérdőívet (vagy éppenséggel állva folyik a beszélgetés). A kérdezőnek erre is felkészültnek kell lennie; a lehetőségek szerint *alkalmazkodva a kényelmetlen körülményekhez.* Ajánlatos például kemény irattartó lapot vagy kemény fedelű dossziét, táskát magával vinnie, amin akár állva is írni tud. A kérdőíveket vagy lapokat, segédanyagokat (pl. válaszkártyákat) a megfelelő sorrendben ajánlatos előkészíteni, így a kérdés során nem lesz keresgélés, rakosgatás.

.....

Az elhelyezkedés kapcsán meg kell még említsük a *megfelelő hely kiválasztásának* jelentőségét. Ha erre kellőképpen tud figyelni a kérdező, nagy szimpátiát válthat ki az adatszolgáltatóban, ha viszont figyelmen kívül hagyja, azzal az ellenszenv gyökereit locsolgatja.

A kérdezői munka során kialakuló kommunikációs helyzetet az előbbieken leírt külső tényezők mellett más nem szóbeli úton kifejeződő kommunikációs tényezők is meghatározzák, így: a mimika, a tekintet, a hanghordozás (vokális kommunikáció), és a mozgásos (akciós) kommunikációs eszközök, úgymint: a gesztusok, a testtartás és a térközbályozás.

A mimika

Az interjúkészítés során a kérdezőnek mindvégig *melegszívűséget és érdeklődést* kell mutatnia. Ezt arcjátékkal igen meggyőzően fejezheti ki, leginkább kétféle módon: *szemmosollyal és szemkerekítéssel*.

Említettük már az első benyomás szerepének jelentőségét a kérdező-biztosi munkában. A kedvező benyomást leginkább az teremtheti meg, ha a kérdezőben kedves, barátságos személyiséget sejt a megkérdezett. Ezt *a pozitív üzenetet önmagunkról legkönnyebben a mosoly révén fejezhetjük ki*, amely már az első pillanatban is bizalmat kelthet, de az interjúhelyzetben mindvégig a legfontosabb arckifejezés kell maradjon.

.....

A gesztusok

Különböző testrészeinkkel – a kézzel, karral, fejjel, lábbal – egyfajta „jelbeszédet” folytathatunk, amely vagy kíséri szóbeli mondanivalónkat, vagy éppenséggel helyettesíti is azt. Ennek az úgynevezett „*testbeszédnek*” vannak olyan alapvető gesztusai, amelyek szinte az egész világon azonos módon értelmezhetőek, így más országokban is jól tudjuk használni őket – „kézzel-lábbal” gesztikulálunk –, ha nem beszéljük az adott nyelvet. A fejbólintás a legtöbb népnél egyetértést, jóváhagyást fejez ki, a vállvonogatás értetlenséget, érdektelenséget, a felvont szemöldök kíváncsiságot, és sorolhatnánk még számtalan velünk született vagy tanult gesztusunkat. Ezek a testrész-jelzések általában nem önállóan jelentenek valamit, hanem *összetetten* érvényesülnek. Ha például valaki lehajtja a fejét, hátul összefogja a két kezét, és eközben előre-hátra billeg a lábán, akkor feltehetően vagy kínos dologról számol be, vagy nem őszintén nyilatkozik. A hétköznapi kommunikáció során számtalan gesztust használunk, amelyeket érdemes tudatosan megfigyelni mind magunknál, mind másoknál, és *kihasználni üzenetértéküket*, amelyekkel mi magunk is élhetünk, és amelyek mások jelzéseit is értelmezhetőbbé teszik.

A gesztusok kontrolljára azért is szükség lehet, mert ezzel *irányíthatóvá válhatnak saját érzelmeink és mások érzelmei is*.

.....

A térköz-szabályozás

A mindennapi kommunikáció során tapasztalhatjuk, hogy más távolságra helyezkedünk el olyan emberektől, akiket jól ismerünk, mint azoktól, akik idegenek számunkra. Ennek a távolságnak a megválasztására ügyelnünk kell, ha illendően akarunk viselkedni. A kommunikációról szóló szakirodalom sokat foglalkozik a személyes térség, a zónatávolság kérdésével, mivel ennek rendkívül nagy jelentősége van a társas érintkezésekben. Minden embernek – és az állatoknak is! – megvan a maga személyes területe, amely magába foglalja a vagyontárgyait körülvevő térséget. Ilyen a kerítéssel elhatárolt otthona, autójának a belseje, hálószobája vagy a saját széke, és – miként Dr. Hall felderítette – *egy meghatározott légtér, „légbuborék” a teste körül*. Kutatók megfigyelték, hogy az ember egyéni „légbuborékának” nagysága annak a helynek a *népsűrűségétől* függ, ahol felnevelkedett, a személyes zónatávolságot tehát az adott kultúrák szabják meg. Egy zsúfoltságához szokott japán ember például jobban elviseli a kis távolságot a beszélgetőpartnere és maga között, mint egy ausztrál, aki hazájában a nagy távolságokat és kis népsűrűséget élvez. Emellett a *társadalmi helyzet* is befolyásolja, milyen távolságot tart az egyén másokkal szemben. Alá-fölérendeltségi viszonyban lévő két ember (pl. főnök–beosztott) távolabb áll meg egymástól beszéd közben, mint azok, akik egyenrangúnak tekinthetők (pl. munkatársak). És meghatározza természetesen a beszélgetőpartnerek zónatávolságát az *ismeretségük foka* is: egy idegent távolabb tartunk magunktól, mint a barátunkat.

Gondolkodási sémák az elégedettségéről *(részlet)**

Előszó

Dolgozatunk – műfaját tekintve – eltér a közvélemény-kutatások szám-
szerű eredményeit bemutató és elemző kutatási zárójelentések meg-
szokott műfajától. Ennek nem csupán az az oka, hogy maga a téma is
általánosabb érvényességű, nem konkrét helyzetekről, eseményekről
alkotott vélemények vizsgálatára irányult a kutatás. Az elégedettség ösz-
szetevőinek vizsgálata során ezúttal igen nagyszámú nyitott kérdéssel
dolgoztunk. A kérdőívek elolvasása, a válaszok csoportosítása, tipizálá-
sa, kódolása igen sok olyan értelmezési problémát vetett fel, amelyeknél
meg kellett állnunk, újra- és újra átgondolva azok tartalmát, szocioló-
giai, társadalomlélektani és módszertani vonatkozásait. Egyes esetek-
ben sikerült tisztázni álláspontunkat, míg más esetekben inkább csak
kérdéseket, „nyitva hagyott” problémákat fogalmaztunk meg. Mégis
szükségesnek éreztük, hogy mindezt írásban is összefoglaljuk. Egyrészt
a magunk számára, mivel sajnáltuk volna azt, hogy észrevételeink az
idő múlásával feledésbe merüljenek, másrészt pedig abból a célból, hogy
hasonló témák (vagy egyes résztémák) vizsgálatainak mind a megterve-
zése, mind az elemzése fázisában tapasztalatainkat, megfigyeléseinket
mások is hasznosíthassák.

Előzmények

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1978-ban fogadta el a „Kísér-
let az elégedettség összetevőinek vizsgálatára” című kutatásunk tervét.
A tervezet magán viselte annak az irányzatnak a hatását, amelynek a

* Pataki Judit–S. Molnár Edit: *Gondolkodási sémák az elégedettségéről*. Budapest, Tömeg-
kommunikációs Kutatóközpont, 1987. (Az itt közölt rész az eredeti szöveg első és utolsó
előtti fejezete.)

társadalomkutatásokban az 1960-as évek második felétől kezdve, és az 1970-es évek első felében lehettünk tanúi az ún. társadalmi jelzőszámok bevezetésével kapcsolatos szakmai viták kibontakozását figyelve. Az emlékezet felfrissítése céljából: e viták során konszenzus alakult ki abban, hogy a GDP mutatója, mint gazdasági jelzőszám leszűkítve értelmezi a gazdasági fejlődés, a „társadalmi jólét” tartalmát, ugyanakkor különböztek az álláspontok abban, hogy melyek a gazdasági és a társadalmi jólét kritériumai, illetve hogyan lehetséges azokat mérni. A társadalmi jelzőszámokon belül megkülönböztetett, ún. objektív mutatók (amelyek a társadalmi struktúra objektív jellemzőit mérik), és az ún. szubjektív mutatók (amelyek annak mérését szolgálják, hogy miként érzékelik, értékelik helyzetüket az emberek, mennyire elégedettek helyzetükkel) kidolgozására irányuló kutatások nagy ambícióval indultak meg, és eredményesnek ígértek. De manapság már egyre elterjedtebb az a szakmai vélemény, hogy ezek a kísérletek nem jártak igazán sikerrel, hogy az objektív és a szubjektív jelzőszámok egymásra vonatkoztatása, a közöttük lévő kapcsolat igazolása nem problémamentes. Ez – joggal gondolhatjuk – arra is visszavezethető, hogy az elégedettség mérésére alkalmazott módszerek nem igazán megbízhatóak. Kevésbé szembeötlő ez akkor, amikor egy-egy kiragadott területtel – pl. a lakással, lakáshelyzettel – való elégedettség szintjét vizsgáljuk, s szembeötlőbb, amikor több, egymástól minőségileg eltérő területen tapasztalható elégedettség szintjét szeretnénk azonos mércével összehasonlítani. Minthogy azonban a közvélemény-kutatások során rendszeresen vizsgáljuk a lakosság egy-egy területtel való elégedettségének szintjét, a nemzetközi tapasztalatok tanulságait figyelembe véve is szükségesnek éreztük, hogy megkíséreljük különböző területek elégedettségi szintjeinek összehasonlító vizsgálatát.

Szemléletmódunkhoz azok az 1970-es évek elején Angliában lefolytatott, kismintás vizsgálatok álltak legközelebb, amelyeket Abrams, Hall és Ring végeztek. (*Abrams, M.* Subjective social indicators. In: *Nissel, M. (ed.): Social Trends*, 1973. London, Central Statistical Office; *Hall J.*: Measuring the Quality of Life using Sample Surveys. In: *Stöber G.J.–Schumacher O. (ed.): Technology Assessment and Quality of Life*, 1973. Elsevier; *Hall J.–Ring A.*: Indicators of Environmental Quality and Life Satisfaction: A Subjective Approach, 1974. Előadás a torontói Szociológiai Világkongresszuson.) E közvélemény-kutatások során a megkérdezettek azt a feladatot kapták, hogy 12, illetve 11 tartományban – tizenegyfokú ská-

lák segítségével – értékeljük „jólétüket”, elégedettségüket. Értékelésük nemcsak a jelenre vonatkozott, hanem a 4–5 évvel korábbi állapotukra, illetve a 4–5 év múlva várható jövőjükre is. Mindegyik tartományra vonatkozóan azt is megkérdezték, hogy a vélemények szerint milyen elégedettségi szint lenne „igazságos” a hozzájuk hasonló körülmények között élő emberek számára, illetve a vélemények szerint milyen elégedettségi szint jellemzi a különböző társadalmi rétegeket az érintett tartományokban. Végül érdeklődtek az iránt, hogy a vélemények szerint milyen változásokra lenne szükség ahhoz, hogy az egyes tartományokban növekedjék az elégedettség. Egyes területeken (pl. a lakáshellyel való elégedettség terén) részletesebb vizsgálatokat is folytattak.

Hasonló célú kutatások a hazai társadalomtudományokban is megkezdődtek. Anélkül, hogy a teljes felsorolásra vállalkoznánk, kezdeményezői között kell említenünk Andorka Rudolf és Illés János nevét, akik a társadalomstatisztikai rendszer kidolgozásának szükségessége oldaláról közelítették e problémát, rámutatva az ún. „objektív” és „szubjektív” jelzőszámok kialakításának és felhasználásának lehetőségeire. Az empirikus szociológiai kutatások között megjelentek az első ún. „életminőség-vizsgálatok”, értékszociológiai kutatások, mindenekelőtt Hankiss Elemér és Manchin Róbert nevéhez fűződően. Végül meg kell említenünk az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet és a Központi Statisztikai Hivatal 1981–82. évi életmódvizsgálatának „lakossági vélemények” című kérdőívét (ennek eredményei még nem ismertek), amely problémafelvetésében és szerkesztésmódjában talán a legközelebb áll a fentebb ismertetett külföldi vizsgálatokhoz.

A társadalmi „jólét” fogalmának kiszélesítése, kiterjesztése az emberek magatartásának, közérzetének területeire, ennek mérhetővé tétele – a közgazdaságtudományi kutatásokban is megfogalmazódott (lásd: Kornai János és mts.), s egyes részterületeken konkrét elemzések is folytak. (Elsősorban Dániel Zsuzsa munkáira utalunk.)

Kutatásunk „előzményeként” kell említenünk a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1970-es években folytatott politikai és gazdasági témájú közvélemény-kutatásainak egész sorát, amelyek számos, és sokfajta kérdést alkalmazva az elégedettség vizsgálatára, igen sok tapasztalattal szolgáltak számunkra.

Saját kérdőíves vizsgálatunk előkészítő fázisaként néhány mélyinterjúút készítettünk. Ennek tapasztalata alapján választottuk ki a vizsgálni kívánt

tartományokat; az elégedettség szintjének mérését szolgáló skálák fokozatainak számát – a magyar lakosság gondolkodásához közelebb álló – öt fokozatban határoztuk meg; a múltra és a jövőre vonatkozó vélemények idő-intervallumát három évben szabtuk meg, mivel úgy tűnt fel, hogy ennél hosszabb idő már nagyon elbizonytalanítja a véleményeket; s lemondtunk arról, hogy a kérdezettek saját elégedettségüket más rétegek elégedettségével hasonlítsák össze, mivel azt tapasztaltuk, hogy ebben interjúalanyaink ugyancsak nagyon bizonytalanok. Kérdőívünkben ekkor nem foglalkoztunk még azzal sem, hogy a válaszadók szerint mi kellene ahhoz, hogy elégedettebbek legyenek. Ezt azzal helyettesítettük, hogy válaszadóinkat megkérdeztük: mi az a három dolog, amely – ha megvalósulna – elégedett embernek mondhatnák magukat. E nyitott kérdésre adott válaszok tartalmának elemzése nagyon sok segítséget adott általánosságban is az ún. elégedettség-vizsgálatok bizonyos, a későbbiekben részletesen is tárgyalt tartalmi-módszertani problémáinak megértéséhez.

Kérdőíves közvélemény-kutatásra végül is csak két évvel később, 1980. végén kerülhetett sor – meglehetősen kedvezőtlen feltételek között. Csak arra nyílt lehetőség, hogy kérdéseinket egy több témát is magában foglaló kérdőív egyik blokkjába tömörítsük, így az adott területek elégedettségét mérő skálák (zárt kérdések) „mögé” nem tudtunk olyan kérdéseket elhelyezni, amelyek a metrizált formában megfogalmazott válaszok tartalmi kontrollját jelenthették volna. A másik kedvezőtlen feltételt az jelentette, hogy ennek a közvélemény-kutatásnak a mintája csak a városi lakosságot reprezentálta, így kutatásunkból a lakosság egy jelentős rétege kimaradt. E körülmények miatt az 1980. évi vizsgálatot elsősorban módszertani próbának tekintettük, amelynek tapasztalatait a „Kísérlet az elégedettség összetevőinek vizsgálatára” (Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, 1982., XIV. évfolyam, 2.) című kiadványban összegeztük.

Az 1983. évi közvélemény-kutatás

Három évvel később, 1983-ban kaptunk ismét lehetőséget újabb adatfelvételre, ezúttal 1000 fős országos reprezentatív mintán. Talán nem felesleges megemlíteni, hogy ekkorra az ún. „elégedettség-vizsgálatok” reneszánsza a nemzetközi porondon már jórészt lezajlott, azzal a – nem

túlságosan derűlátó – konklúzióval zárulva, hogy a kutatások során számos olyan, megoldatlan módszertani nehézség fogalmazódott meg, amelyek miatt az elégedettség szubjektív mutatóinak a beépítése a GDP-hez hasonló, egy adott ország „jólétét” kifejező aggregált mutatóba problematikusabb a korábban hittnél. Mi – a magunk részéről – egyrészt szeretnénk volna valamiképpen a végére járni az elégedettségre vonatkozó hazai kérdések szerkezetek kipróbálásának, másrészt pedig arra számítottunk, hogy sikerül legalábbis egy olyan, „barométer”-szerű vizsgálat-sorozatot megalapoznunk, amelynek segítségével időről időre lehetőség nyílik mind az általános elégedettség, mind pedig az egyes területeken tapasztalható elégedettség szintjének, ingadozásainak megállapítására.

Elgondolásunk az volt, hogy kérdőívünkön igen sok ún. nyitott kérdést alkalmazunk. Az 1980. évi adatfelvétel feldolgozása és elemzése során ugyanis az egyik legnagyobb nehézséget az okozta, hogy az „osztályzatok” mögött egymástól igen eltérő értelmezésbeli különbségeket sejtthettünk, amelyek megragadására nem volt mód. Az új kérdőív most négy, nagyobb témakört tartalmazott:

1. Nyitott formában tettük fel azt a kérdést: válaszadóink szerint mi kell ahhoz, hogy az ember elégedettnek tarthassa magát, s ezután – zárt formában – azt, hogy (5-től 1-ig terjedő osztályzatokkal) ők saját maguk hogyan osztályozzák magukat, általánosságban mennyire elégedettek.

2. A kérdőív egy másik blokkjában az iránt érdeklődtünk, hogy válaszadóink – az emberek többségéhez viszonyítva – hogyan értékelik saját magukat: a többségnél elégedettebbnek-e, vagy elégedetlenebbnek, vagy pedig ugyanolyannak, mint amilyen a többség. Nyitott kérdés formájában érdeklődtünk ennek okai, továbbá az iránt is, hogy a kérdezettek szerint kik azok, akik önáruk elégedettebbek, illetve elégedetlenebbek.

3. A kérdőív egy különálló részében a mindennapi élet tizenhárom területét soroltuk fel, a következőket: jövedelem, lakáshelyzet, szabad idő, szexuális élet, saját egészség, munka, munkahely, baráti kapcsolatok, a család egészsége, mindennapi ügyintézés, családi élet, az ország gazdasági helyzete, politika.

E „területek” listáját a kérdezettek kártyán is kézhez kapták. Egyenként mindegyik területre vonatkozóan megkérdeztük: mennyire elégedettek azzal; az osztályozás módja az előzőével azonos volt. Ezt a kérdés-sorozatot tipikusan ún. „táblázatos kérdésnek” nevezhetjük, amelynek mind a kérdőívben történő nyomdatechnikai megjelenítése, mind pedig

a kérdezőmódja abban tért el a világszerte általánosan alkalmazott táblázatos kérdésektől, hogy minden újabb terület („sor”) után megálltunk, megkérdezve: (ha ötöst adott) miért értékeli így elégedettségét a kérdezett, illetve (ha négyest vagy annál rosszabbat) mi kellene ahhoz, hogy elégedettebb legyen?

4. Végül a kérdőív negyedik blokkja, az ún. mesebeli három kívánságra vonatkozott – hasonlóan az 1980. évi adatfelvétel kérdőívéhez.

A válaszok feldolgozása két síkon indult meg. Egyrészt az ún. zárt kérdésekre adott válaszok hagyományos lekódolása és gépi adatfeldolgozása útján, másrészt pedig a nyitott kérdésekre adott válaszok tipizálásával, kategorizálásával. Ami ezt az utóbbit illeti, a feldolgozás alapjául szolgáló kategóriarendszer kialakítását igen nagyszámú kérdőív elolvasása alapján, – szinte lépésről lépésre alakítva, bővítve azt – hajtottuk végre. A tartomelemzés jellegű földolgozást négy „kódoló” végezte, akikkel előzetesen részletesen ismertettük a kutatás célját, a kategóriarendszer kialakításával kapcsolatos problémákat. Nagyon fontosnak tartottuk, hogy az egyes válaszelemek azonos értelmezését mindenképpen biztosítsuk, ezért is döntöttünk a kódolók kevés száma, valamint amellett, hogy „beavassuk” őket a kutatás egészébe. A négy kódoló végezte a teljes kérdőívanyag kézi feldolgozását, gyakorlatilag mintegy 16–20 ezer válasz kategorizálását. A munka természetesen több hónapot igénybe vett, ez idő alatt kódolóinkkal hetenként összejöttünk, és közösen beszéltük meg minden egyes, „problematikus” válasz tipizálásának módját. A tipológiai rendszer a közös megbeszélések alatt is folyamatosan módosult, kibővült, míg felvette végleges formáját. Számmunkra, kutatók számára azért is fontosak voltak ezek a megbeszélések, mert ezzel párhuzamosan folyt a zárt kérdésekre kapott válaszok gépi tábláinak feldolgozása, s nemegyszer az ennek során felmerült, gyakran igen súlyosnak tűnő módszertani–metodológiai problémák megértéséhez éppenséggel a válaszadói magatartásnak kizárólagosan csak a nyitott kérdésekből megismerhető sajátosságai adhatták meg a kulcsot.

A zárt kérdésekre kapott válaszok hagyományos feldolgozásánál – első lépésben – két célt tűztünk ki:

- az eredmények összehasonlítását – ahol ez lehetséges – az 1980. évi adatfelvétel eredményeivel;

- a válaszok társadalmi-demográfiai változók mentén mutatkozó különbségeinek elemzését egyszerű keresztáblákkal.

Ennek eredményeitől tettük függővé azt a döntést, hogy milyen módszerrel építsük a későbbiekben a zárt és a nyitott kérdésekre kapott válaszokat a további elemzések céljából. Szerettük volna kialakítani a legmegfelelőbb elemzési módszert arra, hogy az egyes emberek (a mintában résztvevő egyes személyek) valamennyi kérdésre adott válaszát összefogottan vizsgálva az elégedettséghez való viszonyulás típusait is megnevezhessük.

Ahhoz, hogy az 1983. évi és az 1980. évi eredményeket egybevevethessük, bizonyos korrekciókat kellett megtennünk, mivel a két minta összetétele lényegesen eltért, és az elégedettség vizsgált területei közül is csak 10 esett egybe (1983-ban a lista hárommal kibővült).

A korrekciók után azt a meglepő eredményt kaptuk, hogy az *általános elégedettség* szintje a közbeeső három esztendő alatt nem változott lényegesen: az osztályzatok alapján számított átlag 3,73 volt 1980-ban, a városi minta esetében, és 3,67 az 1983. évi országos mintánál – amelyen belül a városi népesség átlaga 3,70 volt. Ugyancsak nem beszélhetünk lényeges változásról az elégedettség egyes területein sem, sőt – ami az 1983. évi városi népességet illeti – az 1980. évi városi mintával összehasonlítható tíz területen az átlagok még 1–2 tizeddel növekedtek is. Ez mindenképpen elene szólt más közvélemény-kutatások eredményeinek, továbbá általánosságban a közhangulat romlásában érzékelhető tapasztalati adatoknak is.

Ami a társadalmi-demográfiai változókkal készített keresztábrákat illeti, nem volt kevésbé meglepő, és előzetes várakozásainknak jócskán ellentmondott az, hogy a községi népesség elégedettség-átlagai csupán három területen (munkahely, baráti kapcsolatok, mindennapi ügyintézés) voltak magasabbak a városiakénál, egy területen (jövedelem) meg egyezett, hat területen pedig (szabad idő, szexuális élet, saját egészség, munka, családi élet, lakáshelyzet) a városi népesség elégedettségátlagai alatt maradtak. Jóllehet, egyes esetekben a további keresztábrák szolgáltak némi magyarázattal (így pl. a községi lakosság idősebb korstruktúrája érthetővé teszi az egészségi állapottal, a családi élettel való mérsékeltebb elégedettséget), az objektív adatok alapján a különbségek magyarázatára nem tudtunk konzekvens hipotéziseket kialakítani. Arra kellett gondolnunk, hogy részben módszertani, főképpen azonban sajátos tudati tényezők azok, amelyek az elmondottakat megmagyarázhatják.

Módszertani problémákat okozhat az 1980. és 1983. évi minta eltérő összetétele: az 1980. évi, a városi népesség reprezentálására készített minta

és az 1983. évi országos reprezentatív mintának a városi népességet magában foglaló része – főként a kis mintaelemszám miatt – eleve okozhat torzulásokat.

További – kérdőív-effektusból eredő – eltérést okozhatott az 1980. és 1983. évi „táblázatos kérdés” (a 10, illetve 13 elégedettség-terület) eltérése – a területek sorrendjének és számának különbsége, valamint az egész „elégedettség-blokk” eltérő környezete a kérdőíven belül. (Zárójelben említjük csak meg, miután ilyen „módszertani” problémákkal nemigen szoktunk foglalkozni: az 1980. évi kérdés különlegesen „rossz légkörben” folyt. Az adatfelvételt megelőző napokban igen nagy, országos havazás indult meg. Az eredetileg teljes lakosság reprezentálására tervezett közvélemény-kutatás mintáját napok alatt kellett átszervezni városi mintára, mivel a falvak megközelíthetetlenekké váltak. A közlekedési, szolgáltatási, ellátási nehézségek igen súlyosan érintették a városokban lakókat is, ami az általános közhangulatra is jelentősen kihathatott. Az évi adatfelvétel idején ilyen „meteorológiai” nehézségek nem voltak.)

Mindez azonban nem magyarázza meg hézagmentesen az elégedettségátlagok csekély – felfelé történő – elmozdulását, továbbá a társadalmi-demográfiai változók mentén tapasztalt, legjellegzetesebb különbségeket, a városi és községi lakosság véleményeltéréseit.

A szokatlanul nagyszámú nyitott válasz többszempontú tartalom-elemzése azt mutatta, hogy az emberek az általános elégedettségük, valamint az egyes területeken kialakult elégedettségük iránt érdeklődő, meglehetősen intim kérdésekre igen karakterisztikus válaszadói stratégiákkal reagálnak. E válaszadói stratégiákat részben *mi magunk alakítjuk ki különböző kérdőív-effektusok révén*, részben pedig maga a stratégia is *a társadalom értékrendjére építkező, az emberek gondolkodásában kialakult és megnyilvánuló, sajátos „erkölcsi kódex”*.

A definíció igénye nélkül szeretnénk röviden vázolni, milyen értelemben használjuk az „erkölcsi kódex”-kifejezést. Mindenfajta emberi-társadalmi cselekvés, magatartás, döntés, törekvés mögött az adott kultúra által megteremtett értékek állnak. Ezeket a szocializáció során „megtanuljuk” oly módon, hogy normáink, cselekvési mintáink alakulnak ki, amelyek életvezetésünket orientálják. A társadalom „érték-háztartásának” szerkezetére a hierarchikusság, a többdimenziósság jellemző; az értékek konfliktusba kerülhetnek egymással; működésükben zavar állhat be; a társadalom tagjai nem egyformán „részesülnek” az

értékekből; az értékek a történelem folyamán változékonyak, s így a tradicionális értékek és a társadalom innovációs készsége révén keletkező újak olykor élesen ütközhetnek egymással.

A társadalom értékein alapuló normák, cselekvési minták sem simulnak rá a társadalom makrostruktúrájára, hanem abban a mikromiliőben fejtik ki hatásukat, amelyben egy személy él, magáévá téve (vagy elutasítva) ezeket a normákat, értékeket.

Ezekben a mikromiliőkben – a normatívák, cselekvési minták részeként – tételesen is megfogalmazódnak bizonyos cselekvési-, választási-, vélemény-sablonok, amelyet most – a magunk részéről – „*erkölcsi kódexnek*” nevezünk. Az „*erkölcsi kódexet*” képletesen olyan „szabályok” gyűjteményének képzeljük el, amely „előírja” az emberek számára: mi a jó, mi a helyes, mi az igaz, mi a szép, mi az igazságos és így tovább. Ezek a „szabályok” – mint említettük – akár tételesen, verbálisan is megfogalmazódhatnak (mint ahogy verbálisan tanítjuk gyermekeinket a helyes viselkedésre, a becsületességre, az igazmondásra, a szülők tiszteletére stb.), amelyre óriási sztereotípiák-készlet áll rendelkezésünkre. Ugyanakkor az erkölcsi kódex közismert tételei orientálnak, viszonyítási kereteket is nyújtanak, így képesek vagyunk váratlan helyzetekben is ezeknek megfelelően, ezek értelmében viselkedni, s új szabályokat megfogalmazni.

Az iskolarendszer és a vallás-erkölcsi nevelés különösen nagy súlyt fektet a különböző erkölcsi kódexek terjesztésére és uniformizálására. Hasonlóképpen a tömegkommunikáció (főként a sajtó, rádió és televízió) is, amely univerzálva terjeszt bizonyos cselekvési, választási és vélemény-sablonokat. Nehéz megállapítani azt, hogy az emberek mennyire azonosulnak ezekkel. Kétségtől, hogy elfogadásukban szükség van a mikromiliő „átkapcsolására”, közvetítésére, saját „erkölcsi kódexük” kontrolljára is. Ez is oka annak, hogy az „erkölcsi kódex” működéséről a makrostruktúrák sajátosságainak vizsgálati eszközeivel nem tudunk információkat szerezni. Elemei azonban – úgy látjuk – az emberek megnyilvánulásaiban, deklarációiban megragadhatóak.

Ami a jelenlegi vizsgálatunkat illeti, azt tapasztaltuk: a véleménynyilvánításokat át- meg áthatja annak igénye, hogy az emberek deklarálhassák magukról az „erkölcsi kódex” felszólításainak való megfelelésüket. (Ez igen sok formában megnyilvánul. A válaszok verbális megfogalmazása gyakran úgy épül fel, hogy belőle kiérződik annak

ismerete: hogyan is „illik” beszélni a családomról, a munkahelyemről; miben is „illik” különböznöm másoknál stb. Jellemző az is, mennyivel „készségesebben” elégedetlenkednek olyan területeken az emberek, amelyek bírálataira a tömegkommunikáció is buzdít.)

Végül is a nyitott kérdésekre adott válaszok elemzése eljuttatott bennünket

- a véleményalkotásban szerepet játszó ún. „erkölcsi kódex” néhány elemének megnevezéséhez, amely – úgy gondoljuk, közvetett módon – a társadalomban élő értékek rendszeréről meglévő ismereteinket gazdagíthatja;
- továbbá a deklarált véleményekben szerepet játszó egyes – korábban nem feltárt – tüzetesebb kutatásra ajánlható válaszadói stratégiák természetének leírásához.

Ami pedig a kérdőív-szerkesztési effektusokkal kapcsolatos megállapításainkat illeti, azt reméljük, javaslataink hasznosak lehetnek más közvélemény-kutatásoknál, sőt általánosságban a survey-típusú adatfelvételeknél, elsősorban az ún. táblázatos kérdések alkalmazásánál.

Tanulmányunk ezek tapasztalatait szeretné összegezni.

.....

Értelmezési lehetőségek az elégedettség osztályozásának módjával kapcsolatban

Az ismert elégedettség-vizsgálatok mintájára – amelyek 7, 9, fokú „lét-rákkal” osztályozták a megkérdezettekkel a mindennapi élet egy-egy mezőnyét – korábban mi magunk is megpróbálkoztunk ötnél több fokozat alkalmazásával. Tapasztalataink amellet szoltak, hogy az ötfokú skálánál maradjunk, mivel ennél több fokozat a megkérdezettek nehéz absztrakciós feladat elé állítja, az öt fokozatot ellenben az iskolai osztályozás hagyománya miatt már megszokták az emberek. (Megjegyezzük, hogy ez a döntésünk akkor lenne korrekten megalapozott, ha ugyanazon kérdéseket különböző fokozatszámú skálákon több kontrollcsoporttal értékeltetnénk. Erre most nem került sor.) A „hagyományos” osztályozás azonban – úgy tűnik – olyképpen is működik, hogy a válaszadók, kivált ha ezt a kérdésszöveg is nyomatékosítja („arra kérem, hogy az iskolai osztályozáshoz hasonlóan...” stb.), valóban az isko-

1. táblázat. Az elégedettség-osztályzatok százalékos megoszlása*

	5	4	3	2	1	Nem tudja	Összesen
Általános elégedettség	18	35	40	3	2	2	100
1. Lakáshelyzet	45	24	19	5	5	2	100
2. Jövedelem	18	27	40	10	4	1	100
3. Szabad idő	33	18	23	16	8	2	100
4. Szexuális élet**	44	26	17	4	3	7	100
5. Saját egészség	34	24	24	10	7	1	100
6. A család egészsége**	39	27	22	7	3	2	100
7. Munka**	50	29	15	2	2	2	100
8. Munkahely**	49	26	18	4	1	3	100
9. Baráti kapcsolatok**	57	22	13	4	1	3	100
10. Mindennapi ügyintézés**	42	19	24	9	4	2	100
11. Család**	64	22	8	3	2	1	100
12. Az ország gazdasági helyzete	15	26	37	9	2	11	100
13. Politika	32	19	19	8	2	20	100

* Az elégedettség-területek a kérdőíven szereplő sorrendben vannak feltüntetve.

** Azok nélkül, akik az adott kérdésben „nem kompetensek”, mivel – saját deklarációjuk szerint – nem élnek (már) szexuális életet, nincs családjuk, barátjuk, munkahelyük, nem „intézkednek ügyeket”.

lai szituációba élik bele magukat, és nem szívesen élnek az igen rossznak minősülő „kettes”, különösen pedig „egyed” osztályzattal, ami már a bukással, másképp szólva a teljes sikertelenséggel, kudarcral azonos. Tekintsük most át az általános osztályzatok százalékos megoszlásait.

Vegyük sorra, milyen értelmezési lehetőségek adódnak az adatsorokból!

A szokványos gyakorlat szerint eljárva kiszámíthatjuk az általános elégedettségre, valamint az egyes területekre adott osztályzatok súlyozott átlagát, ekkor a következő adatokat kapjuk:

Az átlagok alapján egy meglehetősen magas elégedettségi szint rajzolódik ki. Az „általános elégedettség” átlaga is a „jó” osztályzatot közelíti, ami pedig az egyes területeket illeti, az átlagok öt területen ezt is felül-

2. táblázat

Általános elégedettség:	3,67
Lakáshelyzet	3,99
Jövedelem	3,46
Szabad idő	3,53
Szexuális élet	4,13
Saját egészség	3,69
A család egészsége	3,94
Munka	4,26
Munkahely	4,20
Baráti kapcsolatok	4,34
Mindennapi ügyintézés	3,88
Család	4,34
Az ország helyzete	3,49
Politika	3,90

múlva a „jó” és a „jeles” között helyezkednek el, s mindössze két esetben (jövedelem; az ország gazdasági helyzete) maradnak kicsivel a 3,5 alatt. Ha mi magunk is az iskolai szituációnak megfelelően gondolkodunk, legkézenfekvőbbnek az a következtetés tűnne, hogy közvéleményünket általánosságban elég magas elégedettségi szint jellemzi, különösen családi életüket, a szexuális életet, baráti kapcsolataikat, a munkát és a munkahelyet illetően, s kissé mérsékeltebb az emberek elégedettsége, ha jövedelmükre, vagy pedig az ország gazdasági helyzetére gondolnak.

„Interpretációs kísérletek”

A következőkben – a korrekten elvégzett matematikai-statisztikai elemzések nélkül, mondhatnánk így is: a „játék” kedvéért – illusztrációként bemutatjuk gondolatmenetünket a fenti rangsor (és a válaszok százalékos megoszlásai) értelmezésével kapcsolatban. Ennek során olyan kötelességeknek, kérdéseknek szeretnénk hangot adni, amelyek bizonyára másokban is megfogalmazódtak már (hasonló kérdésszerkezetekre kapott válaszokat elemezve), s amelyekre választ adni célraorientált kérdezésmethodikai vizsgálatokkal kellene.

1. Az első benyomásunk szerint kétséges volt, hogy komolyan, szó szerint vegyük azt az eredményt, hogy a lakosság közel kétharmada ötösrre

osztályozza családi életét (a válási statisztikák, a magányosan élő öregek száma mindenképpen ez ellen szól), hogy az aktív keresők 50 százaléka ötösre értékeli munkáját, munkahelyét, hogy 42 százalék kifogástalannak tartja a magyarországi mindennapos ügyintézési viszonyokat stb. Áttekintve újra az osztályzatok százalékos megoszlásait, először is az tűnhet fel, milyen kevéssé szívesen alkalmazták az emberek a kettes, kivált pedig az egyes osztályzatokat. Ami az egyeseket illeti, azok aránya rendre töredéknyi (1–5 százalék között mozog), két esetben ér el nagyobb értéket, a szabad idő (8 százalék) és a saját egészség (7 százalék) esetében. Mögötte kifejezetten frusztráltság található (a „nyitott” válaszok ezt igazolják: igen hajszolt életmód vagy gyógyíthatatlan betegség). A kettes osztályzatok aránya is csak három esetben éri el vagy haladja meg a 10 százalékot.

Egy-két kivételtől eltekintve eléggé „csínján bánnak” a válaszadók hármas, „közepes” osztályzatokkal is, arányuk 20 százalék körüli. Ezt számottevően ugyancsak az előző három terület haladja meg, amelyhez a „mindennapi ügyintézés” és „az ország gazdasági helyzete” kapcsolódnak. Mindkét szféra olyan, amelynek bírálatára az emberek kifejezetten biztatást kapnak a tömegkommunikációtól, kissé az a benyomásunk támadhat, hogy ennek a felszólításnak szalonképes formában kívánnak eleget tenni, amit a „közepes” értékelés tesz lehetővé.

A nyitott válaszokból azonban eléggé egyértelműen kiderül, hogy már a hármas osztályzat mögött is meglehetősen éles bírálat, illetve elégedetlenség húzódik meg. Általánosságban elmondható, hogy minél magasabb az ötös osztályzatok aránya egy-egy területen, annál valószínűbb, hogy ott a hármas (sőt már a négyes) osztályzat mögött is erős frusztráltság van. Jó példa erre a családi élet értékelése, ahol az ötös osztályzatot így is indokolják: „úgysem lehet változtatni”, „jó már így is”, a négyest pedig így: „az ember ne teregesse ki a szennyesét”, a hármas osztályzat pedig már kifejezetten a rossz családi élet minősítése. Mondhatnánk azt is: a családi élet valamiféle „*tabu-téma*”, amelyről nemigen illik rosszat mondani. (A nyitott válaszok alapján – és ez érdekes tapasztalata a kutatásnak – ilyen „*tabu-téma*” a munkahely is, ennél azonban talán inkább „*anonimitásukat*” féltik a kérdezettek.)

E tapasztalatok arra vezettek bennünket, hogy
– mivel az ötfokú skálának főként az ötös, négyes és hármas fokozata van kihasználva, továbbá

3. táblázat

Elégedetlenségi rangsor	3-as, 2-es, 1-es osztályzatok aránya (%)
1. Jövedelem	54
2. Az ország gazdasági helyzete	48
3. Szabad idő	47
4. Saját egészség	41
5. Mindennapi ügyintézés	37
6. A család egészsége	32
7. Lakáshelyzet	29
8. Politika	29
9. Szexuális élet	25
10. Munkahely	23
11. Munka	19
12. Baráti kapcsolatok	18
13. Család	13

– az ún. rossz (3-as vagy annál rosszabb) osztályzatok tartalma közel azonos – mindhárom fokozat látens elégedetlenséget fejez ki. a „rossz osztályzatok” három fokozatát vonjuk össze. Így az *elégedetlenség* területeinek egy sajátos rangsorát kapjuk, a következőt:

Ami az általános elégedettséget illeti, az összevonás után 45 százalékot kapunk.

Az előző – súlyozott átlagok alapján tett – túlságosan optimistának tűnő interpretációnk most kiegészíthető azzal, hogy *nagyon jelentős az aránya azoknak, akik elégedetlenségüket látens módon jelzik*: általában az emberek 45 százaléka mondja magáról, hogy nem elégedett, jövedelméről ezt állítja 54 százalék, szabad idejéről 47 százalék, saját egészségi állapotáról 41 százalék – és így tovább. Ebben a megközelítésben még az igen magasra osztályozott „szexuális élet” interpretációja is megváltozik: eléggé magasnak tarthatjuk azt a 25 százalékos arányt, amely egy idegen ember kérdésére hajlandó azt a választ adni, hogy szexuális élete korántsem problémamentes.

2. *Érezzük ki még jobban* a deklarált elégedettség és a látens elégedetlenség szélsőségesnek mondható attitűdjeit. Ezt megpróbálhatjuk oly-

módon is, hogy a „négyes” osztályzatot figyelmen kívül hagyjuk, abból a megfontolásból, hogy a négyes osztályzatot adók a leginkább „bizonytalanok”: részben elégedettek – részben nem; nem akarnak sem túlságosan elégedettnek, „dicsekvőnek” mutatkozni, sem pedig elégedetlenkedőnek, telhetetlennek, olyannak, akinek semmi nem jó. Ilyenfajta megítélésre indíthat bennünket az is, hogy a négyessel osztályozók aránya is meglehetősen állandó, a „nyitott” válaszok pedig jól jellemzik ezt a „semlegesebbnek tűnő” attitűdöt. (A nyitott válaszok tartalomelemzésénél kódolóink gyakran találtak azzal a problémával, hogy a négyes osztályzatot adók válaszait olykor az ötös, olykor pedig az ötösnél rosszabb válaszok tipizálására készített kategóriarendszer szerint lett volna célszerű leködölni.)

Kétségkívüli, hogy mind az ötössel, mind pedig a hármassal vagy annál rosszabb értékkel történő osztályozások intenzívebb véleményről árulkodnak; arról, hogy a válaszadó akarja-e deklarálni nagyon pozitív, avagy negatív, illetve nagyon negatív véleményét. Egy olyan „elégedettség-indexet” számítottunk, amely kizárólag a két szélső értéket veszi figyelembe. Az ún. elégedettek (ötös osztályzatot adók) arányából kivontuk az ún. elégedetlenek (hármassal vagy annál rosszabb jeggyel osztályozók) arányát, és elosztottuk a kettő összegével, majd az eredményt az áttekinthetőség kedvéért megszoroztuk 100-zal. Így egy olyan mutatót kaptunk, amelynek értéke -100 és $+100$ között mozogva minél inkább meghaladja a 0 -t, annál inkább a *deklarált elégedettség* van túlsúlyban, és minél inkább a 0 alatt marad, annál inkább *látens elégedetlenség* túlsúlyáról beszélhetünk. A mutató természetesen jelzi a tényleges elégedettséget is, de főként azt, hogy *melyek azok a területek, amelyekben az emberek elsősorban elégedettségüket, s melyek amelyekben elsősorban elégedetlenségüket hajlandóak deklarálni.*

Az indexek alapján most azzal gazdagíthatjuk interpretációinkat, hogy elsősorban az ország gazdasági helyzete és a jövedelem az a két szféra, amelyben – az elégedettség magas foka mellett is – leginkább hajlamosak az emberek e negatív véleményük jelzésére, s kisebb mértékben ilyen még a szabad idő is. Más oldalról a családi élet és a barátság azok a szférák, amelyek „szentek”, mint már említettük: „tabu-témák”, amelyeknél leginkább érvényesül a „jót vagy semmit” attitűd; kisebb mértékben ez áll a munkára, a munkahelyre és a szexuális életre is. Ami az általános elégedettséget illeti, erről is az mondható el, hogy kismértékben túlsúlyban van a közvéleményben az az attitűd, hogy az emberek szükségét érzik elégedetlenség-

4. táblázat

	Elégedettség-index
Általános elégedettség	-42
Lakáshelyzet	20
Jövedelem	-50
Szabad idő	-17
Szexuális élet	31
Saját egészség	-8
A család egészsége	10
Munka	44
Munkahely	36
Baráti kapcsolatok	52
Mindennapi ügyintézés	6
Család	68
Az ország gazdasági helyzete	-52
Politika	6

gük deklarálásának. (Emlékeztetünk az osztályzatátlag mutatójára: az általános elégedettségnek ezt a vonását a 3,67-os átlag nem tudja kifejezni.)

3. Még mindig felmerülhetnek azonban „kivédhetetlennek tűnő” *belső problémák*, amelyek miatt interpretációink bizonyosfajta szigorításra szorulnának.

- a) Az egyik ilyen problémát saját kutatói döntéseink okozták. A próbafelvétel tapasztalatai alapján nem kértünk osztályozást az adott területekre vonatkozóan azoktól, akiknek nincs családjuk, nem élnek szexuális életet, nem dolgoznak, nincs barátjuk, nem intéznek ügyeket (mivel – úgymond – „nem járnak sehová”). Ez az inkompetencia azonban nem egyértelmű. Amennyire természetes az, hogy munkahelyét nem tudja osztályozni, aki nem dolgozik, annyira lehet vitatható, hogy akinek „nincs barátja” – az inkompetens-e vagy pedig „igen rossz” osztályzatot kellene-e kapnunk baráti kapcsolataira vonatkozóan. A „nincs barátja”-inkompetensnek minősülő válaszadók arányát egybevonva a „rossz osztályzatot” adókéval a 18 százalékos arány 38 százalékra növekedne meg, az ún. elége-

dettség-index pedig 52-ről 5-re csökkenne le. Hasonló problémák felmerülhetnek a „nincs családja”, „nem él szexuális életet”, „nem intéz ügyeket”-inkompetens csoportok esetében is (arányuk a családi életnél 3–4 százalék, a szexuális életnél 20 százalék, az ügyintézésnél 18 százalék, ami a felnőtt lakosságra vetítve elég magas. Mindenesetre a magas elégedettség-értékeket legalábbis megkérdőjelezi.

- b) Bizonyosfajta válaszadói stratégiák befolyásolták az osztályozás módját. Ennek egyik fajtája a monotónia-hatás: az ötös osztályzatok hatása az egyes területek egymásutánjai szerint kissé növekszik; mintha az emberek fokozatosan „tanulták volna ki” azt, hogy ha ötösnél rosszabb osztályzatot adnak, meg is kell indokolniuk elégedetlenségük okát, ami elől „kitérhetnek, ha elégedettnek mondják magukat. (Ezt erősítette az a körülmény is, hogy a megkérdezetteknek előre átadott kártyán ők maguk előre látva-gondolkozva alakíthatták ki, hogy a később sorra kerülő „területeknél” milyen taktikát kövessenek. Más oldalról – az ötös válaszok mellett kissé felszaporodik a később sorra kerülő területeknél a „jó már nekem így is”, „nincs jobb” indokolás, ami inkább elégedetlenséget, de legalábbis egy nem túl jó helyzetbe való beletörődést sugall.)

Egyfajta „szelephatást” is látunk a 11. helyen kérdezett *családi élet* és a 12. helyen kérdezett *az ország gazdasági helyzete* kontrasztjában: az ötös osztályzatok már 64 százalékáig felemelkedett aránya hirtelen 15 százalékra zuhan vissza. A kontrasztot természetesen több ok idézi elő: elsősorban az elégedettség valóságos különbsége a két tartományban, továbbá az, hogy a család ún. „tabu-téma”, az ország gazdasági helyzetének bírálata pedig a valóságban is „nyilvános”. Éppenséggel ez a „nyilvánosság” oldhatta azt a feszültséget, amely a válaszadókban – fokozatosan javuló osztályzataik miatt – kialakulhatott.

- c) *A véleménynyélküliség deklarálása* – mint ismert válaszadói stratégia – a két utolsó helyen kérdezett területnél ugyancsak „szelephatással” is magyarázható: arányuk éppen itt, az ország gazdasági helyzetének megítélésénél „ugrik meg” 11 százalékra, a politika esetében pedig már 20 százalékra! Ez utóbbi, a legutolsóként kérdezett terület azért is érdekes, mert ezúttal annak lehetünk szemtanúi: az ötös osztályzatok aránya itt újra „megugrik” (pontosabban megduplázódik az előzőleg kérdezettéhez képest), de –részben a kérdés va-

lószerűleg „kényesnek tartott” jellege miatt is – többen inkább a semleges véleménynélküliséget, semmint újra az „ötösosztályzat-taktikát” választották.

E kis „gondolati kitérő” után két megjegyzést szeretnénk tenni.

Ami az elégedettségi rangsorokat illeti: a dolog természetéből következik, hogy a különböző (ötösnél rosszabb) osztályzatok összevonásai a „fő” rangsoron nem változtathatnak. A valódi problémát – az egyes területek egymással való összehasonlíthatóságát – az eltérő módszerű rangsorolások nem oldhatják meg. Bárhová kerül egy adott terület relatív rangsorbeli helye, nem lehetünk biztosak annak tartalmában, jelentésében, így pl. abban, hogy az emberek elégedettebbek-e a politikával, mint a lakáshelyzetükkel, vagy elégedettebbek-e az egészségükkel, mint a szabad idejükkel stb.

A másik megjegyzés a *válaszadó stratégiák működésére* vonatkozik. További feladat lenne ezek rétegspecifikus alakulásának tisztázása is. Az csak a dolog egyik oldala, hogy kétségkívül minél iskolázottabb emberekről van szó, annál inkább „képesek élni az osztályozás szélesebb skálájának lehetőségével”, annál inkább „használják ki” a skála öt – és valószínűleg akár több – fokozatát. Az egyes fogalmak értelmezésében is feltehetően mutatkoznak bizonyos rétegdifferenciák, s az sem zárható ki, hogy a válaszadás taktikai (pl. a válaszmegtagadás, a válasz megkerülése, a véleménynélküliség deklarálása, a válasz „szépítése” stb.) ugyancsak rétegspecifikus sajátosságokkal jellemezhető. Mindezek alapvetően befolyásolhatják a válaszmegoszlásokat (s így a rangsorokat is), a jelenlegi kutatás – azonban – érthető módon – nem tud ezekre a kérdésekre választ adni.

Az ötös osztályzatok tartalma

Térjünk most vissza az elégedettség értelmezéséhez, pontosabban azoknak a véleményeknek a tartalmához, amelyekkel a megkérdezettek az ötös, a kitűnő osztályzataikat indokolták, magyarázták. (Ilyen indoklást nem kértünk azoktól, akik szexuális életüket értékelték magasra, továbbá szükségtelemmé vált a saját-, illetve a család egészségi állapotára ötös adók válaszainak további elemzése, mivel ezek többnyire arra utaltak, hogy a kérdezettet, illetve családját szerencsére elkerülik a betegségek.)

Az ötös osztályzatok aránya a megmaradt tíz területen – amint ez a táblázatból is leolvasható – igen változó, a legalacsonyabb, 15 százalé-

tól („az ország gazdasági helyzete”) a legmagasabb, 64 százalékos arányig („családi élet”) terjed. Ugyanakkor a kitűnő osztályzatok arányától függetlenül tűnik az, hogy a hozzájuk kapcsolódó véleményeknek – magyarázatoknak mindegyik területen három tartalmi csoportját különíthettük el. Az első véleménycsoportot az ún. *tárgyszerű vélemények* jelentették, melyek – különböző konkrét dolgok felemlítésével – akár egy külső szemlélő szemében is indokai lehetnek az így válaszolók magasfokú elégedettségének. (Pl. „olyan lakása van, amiről mindig álmodott” stb.). A második véleménycsoportot *viszonyító véleményeknek* nevezhetnénk: az ötös osztályzatot adók egy része élete valamely területével nem önmagában elégedett, hanem azért, mert helyzetét például múltbeli helyzetéhez, vagy más emberekéhez hasonlítva ítéli jobbnak. Végül az ötössel osztályozóknak – mind a tíz területen – találtunk olyan csoportját is, akik ún. *beletörődő véleményeiknek* adtak hangot: azért adnak ötöst, mert „az adott helyzeten úgysem lehet változtatni”.

Szinte bizonyosak lehetünk abban, hogy az ún. *beletörődő vélemények* tartalma korántsem az elégedettség. Néhány – kommentárt nem igénylő – példa erre:

Beletörődő 5-ösek

lakáshelyzet: „többre nem vágyunk már, jó már így is”

jövedelem: „kijövünk”, „beosztjuk”, „nincsenek extra kívánságaink”, „támogatást kapunk a gyerekektől”

szabad idő: „nem járunk már sehová”, „túl sok is van belőle”

munka: „megszoktam már”, „nyugdíjig kibírom”

munkahely: „nem találtam jobbat”, „ez van, ezt kell szeretni”

baráti kapcsolatok: „elég a család, nem igénylem a barátokat”

mindennapos ügyintézés: „hiába mondja az ember, hogy nem elégedett, attól még nem lesz jobb”

családi élet: „az ember nem fúj fel mindent”

az ország gazdasági helyzete: „jó így, így kell elfogadni”, „úgysem lehet rajta változtatni”, „nem rajtunk múlik”

politika: „csak ennél rosszabb ne legyen”

Inkább az lehet kétséges, hogy vajon az e véleményt vallók miért adtak az adott területekre jeles osztályzatokat, mikor ennél rosszabbat adni éppúgy módjukban lett volna. Aminthogy az ötösnél rosszabb jeggyel

osztályozók között – akiktől azt kérdeztük: mi kellene ahhoz, hogy elégedettebbek legyenek – is voltak olyanok, akik *beletörődőnek* mutatkozva azt a választ adták: semmi nem kellene, jó (már) így is. A magunk részéről arra gondoltunk, hogy *az ötös osztályzat az így vélekedők részéről egyike azoknak a válaszadói stratégiáknak amelyekről korábban szoltunk*, s ez az „elégedettek” arányát mindenképpen csökkenti. Gyakori, hogy a kérdőívek kizárólag zárt kérdéseket (pl. „osztályoztatást”) alkalmaznak, már csak azért is, mert a metrikus válaszok feldolgozása lényegesen könnyebb. Ám ekkor is tudnunk kell, hogy az elégedettek – elégedetlenek arányai (határvonalai) jóval elmosódottabbak, mint azt a számszerű adatok alapján elgondolhatjuk.

Az ún. *viszonyító vélemények* esetében a valóságos elégedettség ténye ugyancsak megkérdőjelezhető. Az azonban eléggé egyértelműnek látszik, hogy éppen a véleményalkotásban szerepet játszó viszonyítási keretek azok, amelyek – egy adott értékhierarchiába illeszkedve – orientálják az embereket saját helyzetük megítélésében: „az elégedettséget” talán éppen az okozza, hogy egy képzeletbeli mérlegnek – szerintük legalábbis – a pozitív serpenyőjébe kerülnek. Nézzük, milyen viszonyítási keretek léteznek a vizsgált területeken:

Múlt:

lakáshelyzet: „a korábbihoz képest főnyeremény”

az ország gazdasági helyzete: „a régi világhoz képest sokkal jobb”

politika: „a múlthoz képest jobb”, „az 50-es évekhez képest jobb”

Más országok:

politika: „más országokhoz képest jobb”, „nyugati országokhoz képest jobb”

Más emberek:

lakáshelyzet: „másnak ilyen sincs”

jövedelem: „jobban keresek, mint az ismerőseim”

„Adott körülmények”:

szabad idő: „munkabeosztásom kedvező – 24 órázok másnaponként”

munka: „könnyű, nem szakadok meg bele”

mindennapi ügyintézés: „munkaidő alatt mindent el tudok intézni”, „mindig van ismerős, aki segít”

politika: „a feszült nemzetközi helyzethez képest nálunk jó”

Normatívák:

baráti kapcsolatok: „jóban vagyok mindenkivel” „nincs haragosom”

családi élet: „kijövünk egymással”, „nem veszekszünk”

A múlt és a más országok – a gazdasági helyzet és a politika, vagyis az ún. társadalmi szférák domináns viszonyítási keretei. A más emberek viszonyítási kerete leginkább a jövedelem és a lakáshelyzet relációjában érvényesül – érthető módon: mindkettő olyan mérce, amelynek alapján az emberek szinte nap mint nap hasonlítják össze magukat, ismerőseiket, munkatársaikat, a különböző társadalmi csoportokhoz tartozókat, a „vezetőket”, a „híres embereket”, a „más országokban élőket” stb.

Jellegzetes viszonyítási keret az „adott körülmények”, amely kicsit magában foglalja az „ügyeskedés” fogalmát is: „a körülmények ugyan kedvezőtlenek, de én tudok élni a lehetőségekkel, megtalálom a módját, hogy...” (ne szakadjak meg a munkától, csináljak magamnak szabad időt, munkaidő alatt elintézem az ügyeimet stb.). Az elégedettséget – azt gondoljuk – ezúttal éppenséggel ez az „ügyességélmény” okozhatja.

Végül az ún. *normatívák* viszonyítási kerete mintha arról árulkodna: bizonyos társadalmi követelményeknek, elvárásoknak való megfelelés már önmagában elégedettséget okoz: nem akkor érdemelnek ötöst baráti kapcsolataim, ha valóban jó barátaim vannak, hanem akkor, ha olyan ember hírében vagyok, akinek nincs haragosa, aki mindenkivel jóban van; nem akkor kitűnő a családi életem, ha szeretjük egymást, hanem ha azt látják: mi nem veszekszünk. (Csak zárójelben jegyezzük meg: féltő, hogy példáinknál már önmagában a „jó barátság” vagy a „jó család” fogalma is elszegényedett. E fogalmak eltérő elemzéseivel csak ritkán van módunk foglalkozni, amikor kérdőív-kérdéseinkben szerepeltetjük azokat.)

Ami a *tárgyszerű* vélemények csoportját illeti, talán itt találkozhattunk a szó legvalódibb értelmében az elégedettség megfogalmazódásaival.

A vizsgált tíz területen belül voltak olyanok, amelyeknél az e csoportba sorolt vélemények nem igényeltek különösebb elemzést. Ilyen a *jövedelem* szférája („jól keresek”; „szép jövedelmem van”), a *lakáshelyzet* („saját”; „minden igényt kielégítő”; „mindig ilyenről álmodtam”) a *szabad idő* („van elég”), a *munka-munkahely* („szeretek dolgozni”; „változatos a munkám”; „jó a kollektíva”; „megbecsülnek”) és a *mindennapi ügyintézés* (bármilyen furcsa, van; aki úgy tapasztalja: „ez nem nehéz, kedvesek az emberek”).

A tárgyszerű vélemények több síkja is megjelenik a *családi élet*, a *baráti kapcsolatok*, az *ország gazdasági helyzete* és a *politika* tartományában, amelyeket egyenként is érdemes bemutatni. Az első kettő az ún. „privátszféra” sajátos „tabutémája”, amelyekben az ötössel osztályozók aránya igen magas, az utóbbi kettő pedig „társadalmi szféra”, viszonylag alacsony ötösosztályzat-arányokkal, s közülük az ország gazdasági helyzetének bírálata éppenséggel divattéma.

Családi élet

A családi életükkel *tárgyszerűen* elégedettek indoklásaiban visszaköszön a családi életnek az a kettős felfogása, amelyet már a „mi kell ahhoz, hogy az ember elégedett legyen” – kérdésre adott válaszoknál megismerhettünk.

Az elégedettség okainak csak egyik fajtája az, hogy az emberek úgy érzik, családjuk *érzelmi funkciót* teljesít: „harmonikus”; „megértő”; „szertetteljes”; „őszinte”. „összeforrott”; „érzelmi biztonságot nyújt”, vagy akár „szexuálisan jó”. Az okok másik fajtája azt tartalmazza, hogy a családi élet kitűnő lehet akkor is, ha a *társadalmi elvárásoknak megfelelően működik*: ha a családtagok „rendesek – dolgozók”; „nem isznak – nem dohányoznak”; „amit elterveztek, meg is valósították – rendes körülmények között élnek” stb.

Elégedettségüket sokan indokolják oly módon is, hogy a család, mint intézmény működésében *egy-egy családtag kiemelt szerepét* hangsúlyozzák. Érthetően legnagyobb része ebben a gyermeknek van, hiszen a családi élet sikerének vagy kudarcának egyik legfontosabb mércéje az, hogy hogyan sikerült a gyermekek felnevelése – életbe indítása. A gyermeknevelés feladatának ellátása a család *érzelmi funkcióját* is betöltheti („a gyerekek betöltik egész életemet”; „aranyosak, jók”), de ha a gyermeknevelés eredményesen, *a társadalmi normáknak eleget téve* fejeződött be, az ugyancsak „elégedettségre” (dicsekvésre, büszkeségre) adhat okot: „a gyerekek már felnőttek, életük sínen van, nincs már gond velük”; „a gyermekek jók hozzánk, segítenek, látogatnak bennünket” stb.

Kiemelt az idősebb szülők (nagyszülők) szerepe is: „áldozatkészségük” – *segítő-készségük*” (anyagilag vagy az unokák ellátásában) akár önmagában is oka lehet annak, hogy valaki a családi életét ötösre osztályozza. Mögötte feltétlenül az is megtalálható, hogy a családalapítás – *lakásszerzés* ma szinte elképzelhetetlen a szülők jelentős segítsége nélkül.

Az egyes családtagok konkrét megnevezései között viszonylag halványabbak a házastárs személyére történő utalások (pl. azért elégedett valaki, mert házastársa „jó”; „megértő”; „családszerető”). Abból azonban, hogy vannak, akik azért elégedettek, mert „végre elváltak”, mégiscsak az tűnik ki, hogy – számukra – az elégedettség-érzésben a házastársak közötti viszony meghatározó. (Zárójelben: Más kérdés az, hogy valójában eléggé kérdéses, mennyire érdemel kitűnő osztályzatot az a családi élet, amellyel kizárólag azért „elégedett” valaki, mert „megszabadult” a házastársától.)

Baráti kapcsolatok

Hasonló kettősséget a „baráti kapcsolataikkal” *tárgyszerűen* elégedettek véleményeiben is felfedezhettünk. Az indoklásoknak ugyanis csak egyik része az, amely a barátság *érzelmi-pszichológiai* oldalát hangsúlyozta (azért elégedett, mert „testi-lelki” jóbarátai vannak”; kapcsolataikat az „azonos gondolkodás”; „őszinteség”, „szeretet” jellemzi). Az indoklások másik része inkább a barátság ún. *kooperatív* oldalára utal: barátaira „számíthat a bajban”; „a nehézségeket – például közös építkezés – közösen oldják meg” stb.

A baráti kapcsolat fogalma sokak számára kimerül a jó kollegiális, munkahelyi kapcsolatokban (pl. csak névnapok alkalmával találkoznak), de olyan is van, aki egyáltalán nem is igényli, hogy barátai legyenek – azért „elégedett”, mert nincs barátja. Talán érdemes lenne egyszer azt is megvizsgálni, miért van az, hogy a *barátsággal kapcsolatos értékek ma Magyarországon ennyire aggasztóan sivárak.*

Az ország gazdasági helyzete

Az ötös osztályzatok aránya e szférában volt a legalacsonyabb (15 százalék), s az indoklások között is viszonylag sok volt az ún. viszonyító, illetve beletörődő vélemény. A *tárgyszerűen* elégedett vélemények alapján mégis arra következtethetünk, hogy ha valaki egyáltalán elégedett az ország gazdasági helyzetével, azt többfajta körülmény is okozhatja.

Egyik ok lehet az *ellátással való elégedettség*: ha valaki „mindent megkap”, ami igényeit kielégíti, elégedett. (Felesleges felhívni a figyelmet e vélemény rendkívül képlékeny voltára: attól függ, milyenek az igényei; anyagilag mekkora teher ennek a „mindennek” a beszerzése stb., stb.)

Egy másik, viszonylag többek által említett ok a *vezetéssel való elégedettség* („jó a vezetés”, „elégedettek vagyunk Kádárral, jobban nem is lehet csinálni”; „a vezetés érthető intézkedéseket hoz” stb.).

Végül elégedett lehet valaki azért, mert azt tapasztalja: *a szorgalmas munkának megvan a gyümölcse* („ha valaki dolgozik, szorgalmas, annak minden megvan”; „jó, hogy hagyják a falusiakat...” stb.). Mögötte valószínűleg az áll, hogy az 1980-as évek elejétől fogva bizonyos rétegek számára nagyobb lehetőség van a munkaidőn túli jövedelemszerzésre, vagy különböző vállalkozási formákban való munkavégzésre is.

Politika

A politikával *tárgyszerűen* elégedettek indokai között – úgy tűnik – a legnagyobb értéket az képviseli, hogy az országban „nyugalom, béke”, van; „jó külpolitikát”, „békepolitikát” folytat az ország.

Szerepet kap a politikával való elégedettségben a *vezetők* – főként Kádár János – tevékenységének elismerése („Kádár jó vezető, ameddig ő van, nincs baj”), „párt és az emberek közötti kapcsolat” jó minősítése.

Végül a pozitív megítélés alapját képezi az, hogy bizonyos *emberi jogok* (pl. „szabad szólás”; „véleménynyilvánítás”), a *létbiztonság* (pl. „nincs éhezés”; „nincs munkanélküliség”; „jó a közbiztonság”) megvalósulását látják, vagy pedig azt emelik ki: „*lehetőség van külföldi utazásra*”. Ez a véleménycsoport meglehetősen *szituatív*. Akár külön elemzés tárgyát képezhetné: vajon miért van az, hogy a *politika egészét* kitűnőnek tartja valaki önmagában amiatt, hogy úgy tapasztalja: „jó a közbiztonság” vagy „külföldre lehet utazni”. Abból a szempontból sem érdektelenek e szituatív vélemények, hogy jól bemutatják azoknak a lehetséges, mércéknek a tablóját, amelyek alapján az emberek a politikáról állásfoglalásaikat kialakítják.

Lezárva az ötös osztályzatok tartalmának bemutatását, azt szűrhetjük le, hogy a teljes minősítéseknek csak egy része tükröz valóságos elégedettséget, de még ezekben is előfordulhat, hogy az elégedettség-érzést alacsonyabb igényszint, „leszállított” értékek eredményezik.

Kétségtelen, hogy az emberek egy részében él valamiféle törekvés arra, hogy a dolgoknak a jó oldalát nézzék, olyan pszichikus egyensúlyra törekedjenek, amely az elégedettség érzését kelti bennük. Ezt a „cél” különböző viszonyítási keretek segítségével érhetik el, mint amilyen például a „múlthoz”, a „más emberekhez” hasonlítás, vagy a társadalom nagy része által elfogadott, helyeselt normatívákhoz igazodás.

Végül vannak, akik elégedettség-érzésüket sajátos „strucc- politikával” biztosítják: „a dolgokat úgysem lehet befolyásolni, jobb, ha nem rágódik rajtuk az ember, hanem megelégszik azzal, ami van”.

Elsősorban az ún. viszonyító és belenyugvó vélemények deklarálásánál tételezzük fel, hogy bizonyosfajta válaszadói stratégiák is szerepet játszanak abban, ha valaki „kitűnő” osztályzatot ad élete számos területére: nem akar „elégedetlenkedőnek” mutatkozni, vagy pedig élete intim területeit kívánja ezen az úton az idegenek elől rejtve tartani.

Mi kellene ahhoz, hogy elégedettebb legyen?

Ezt a kérdést tettük fel mindazoknak, akik a kérdőíven szereplő, vizsgálatunk tárgyát képező területekkel (vagy „azok valamelyikével”) „elégedetlennek” bizonyultak, ötösnél rosszabb osztályzatot adtak. (A 13 terület közül egyedül a szexuális életükkel elégedetlenkedőktől nem kérdeztük ezt meg, mivel várható volt, hogy erre igen tartózkodó, őszintétlen véleményeket kaptunk volna.)

Azok a dolgok, körülmények, amelyektől az emberek elégedettségük növekedését egyáltalán várhatják, természetesen területenként nagyon különböznek egymástól. Hogy konkrétan mi mindentől várnák helyzetük javulását, azzal – a feldolgozásnál használt kategóriarendszer segítségével – részletesen is érdemes megismernedni, ezt az utolsó fejezetben* közöljük. Fordítsuk inkább figyelmünket most arra, hogy vajon *van-e valamiféle sémája, sablonja annak a gondolkodásmódnak, véleményalkotásnak, amely egy lehetséges helyzetjavulás elképzelésére irányul.*

1. A véleménynyilvánítások egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy – bármilyen területről van is szó – *a kedvezőtlen helyzet megváltozását a külső, saját magunk által kevésbé vagy egyáltalán nem befolyásolható körülmények változása (javulása) eredményezheti csak.*

Esetenként ez tautologikus válaszokban nyilvánul meg, amit talán kissé a kérdés szituációja is előidéz: ha valaki kettést vagy hármast ad jövedelmére, természetes, hogy azt mondja: akkor lenne elégedettebb, ha több lenne; ha nincs lakása – akkor, ha volna; ha beteg – akkor, ha egészséges lenne és így tovább. Ez azonban általánosan nem jellemző. Ami például a jövedelmükkel elégedetleneket illeti: csak egy részük fogja ilyen rövidre a válaszát („több-pénz kellene”), más részük olyan problémákat is érint, amelyek éppenséggel a bérezéssel-elosztással, vagy a szociális juttatásokkal kapcsolatos elégedetlenséget tükrözik.

* Ezt szemelvényünk nem tartalmazza.

Néhány példája ennek:

Elégedettebb lenne, ha:

lakáshelyzet: kertes házban lakhatna; nem lakótelepen élne; komfortos lenne a lakása

jövedelem: magasabb lenne a nyugdíja; nem lennének aránytalanságok a bérezésben; több gyermek eltartása nem jelentene hátrányt; több szociális támogatást kapna

szabad idő: több szabad ideje lenne; szabadon rendelkezhetne az idejével

egészség: nem lenne gyógyíthatatlan beteg

a család egészsége: nem lennének idős szülei betegek

munka: jobb lenne az anyagellátás; változatosabb lenne; könnyebb lenne

munkahely: jobb főnökök lennének; más kollégái lennének

baráti kapcsolatok: lennének barátai; több olyan barátja lenne, akik segítik egymást

mindennapi ügyintézés: előnyösebb lenne az üzletek nyitva tartása; ha kisebb lenne a bürokrácia

családi élet: kívánt nemű gyermeke születne; nem lenne magányos; családot alapíthatna

az ország gazdasági helyzete: ésszerűbb, jobb lenne a gazdaságirányítás; hozzáértőbbek lennének a vezetők; olcsóbban termelnének

politika: nem lennének lemaradva a nemzetközi fejlődéstől; környező országok magyar nemzetiségének helyzete javulna; nem fenyegetne háború

2. Az egyes területek között szoros kapcsolat van: a vélemények nagy részében kapott hangot az, hogy bizonyos területek javulása szinte automatikusan maga után vonná a helyzet más területeken való megjavulását is. Közöttük is kiemelkedik a *jövedelem*, az *egészség* és a *szabad idő* szerepe, ezeket gyakorlatilag minden más tartománynál úgy említették, mint amelyek ott lényeges javulást okozhatnának; az elégedetlenség oka, a „kritikus pont” más téren is éppenséggel ezek valamelyikének a hiánya.

Nem szorul magyarázatra a *jövedelem* szerepe – különösen a *lakáshelyzet*, a *munka–munkahely* területén kívánt javulásban. Napjaink egyik aktuális problémája fejeződik ki a *jövedelemnek* a *szabad idővel* és az *egészséggel* való összefüggésében: az ezekkel elégedetlenek a megoldást abban látnák, ha nem kellene szabad idejükben plusz munkát végez-

ni, ha lenne pénz szórakozásra, kirándulásra, utazásra; illetve olcsóbb lenne az orvosi ellátás. Elgondolkoztató a *családi étellel*, illetve a *baráti kapcsolatokkal* mutatott összefüggés, úgy tűnik, hogy az anyagiak ezt a két „tabutémát” is erőteljesen érintik. A pénzhány családi konfliktusok, veszekedések forrása, illetve megakadályozza azt, hogy az emberek ápolják baráti kapcsolataikat, vendégeket hívjanak, eljárjanak közösen valahová.

Az *egészség* tartományáról korábban azt mondtuk, szerepe – 1980-hoz képest – mintha halványult volna, a „mi kell ahhoz, hogy az ember elégedettebb legyen?” kérdésre adott válaszok rangsorában hátrébb szorult. Most azonban, amikor nem a teljes mintának, hanem kizárólag a különböző területekkel elégedetlenek csoportjának tettük fel kérdésünket, azt tapasztalhattuk, hogy szerepe ebben a körben mintha megnőne: nyolc másik területen lennének elégedettebbek az emberek, ha akár maguk egészségesebbek lennének, akár pedig a környezetük (pl. lakásuk, munkahelyük) nem lenne egészségkárosító. Ez csak megerősíti korábbi észrevételünket: elég sajnálatos, hogy az egészség értéke csak kritikus, szomorú helyzetekben növekszik meg.

Hasonlóan sokrétű a *szabad idő* kapcsolata a mindennapi élet számos területével: családi életük, baráti kapcsolataik, egészségi állapotuk javulását sokan ennek növekedésével látnák csak biztosíthatónak – más oldalról akkor lennének elégedettebbek anyagi helyzetükkel, ha több idejük lenne plusz jövedelemszerzésre.

Nem érdektelen az a megfigyelésünk, hogy a *családi élet* kisugárzó hatása más tartományokra milyen halványan kap hangot a véleményekben, pedig szerepét (mind érzelmi funkcióit, mind pedig mint a „rendezett életmód” megtestesítőjét) az általános elégedettség-érzésben a legtöbb ember kiemelkedőnek tartja. Mégis kevesen említették csak, hogy az élet más területein elégedettebbek lennének, ha jobb lenne a családi életük. Ilyen, említést találtunk a *szabad idő* összefüggésében (elégedettebb lenne, ha többet lehetne együtt a családjával; ha nem különbözne oly nagy mértékben a családtagok munkabeosztása), a *munka és a munkahely* összefüggésében (ha több figyelmet szánhatna a munkájára, mert nem kötnék le családi problémák; nem venne el annyi időt a gyermeknevelés) és a *mindennapos ügyintézés* kapcsolatban (ha megértőbb, segítőkészebb lenne a család; nem mindent saját magának kellene intéznie). A családi élet más területekre gyakorolt jótékony hatásának halvány szerepe ta-

lán annak tulajdonítható, hogy családi életükkel igen sokan (64 százalék) voltak elégedettek, akik „következetlennek bizonyultak volna”, ha később azt nyilatkozzák: a kedvezőbb családi élet más téren is növelné elégedettségüket. Tapasztalati adataink azonban amellet szólnak, hogy a családi bajok, konfliktusok sokkal jobban „begyűrűznek” az élet más területeire annál, mint ahogyan ez a véleménynyilvánításokból kitűnik, ami ugyancsak a családi élet” tabutéma jellegét erősíti.

Ami pedig a *baráti kapcsolatok* tartományát illeti, ennek szerepe más területekkel ugyancsak igen sekélyes; csupán a szabad idejünkkel elégedetlenek között találtunk olyan indoklást: „nincs baráti társasága, akikkel eltölthetné...”, továbbá a munkahelyi problémákkal küszködők között azt, hogy „nem jó a kollektíva”; „nem talált ott barátokra”. Ez összecseng a baráti kapcsolatok fogalmáról, értelmezéséről korábban elmondottakkal.

Említést érdemel még, hogy a két tipikus „társadalmi szféra” (az ország gazdasági helyzete és a politika) oly módon is elkülönül a „privát szférától”, hogy azok értelmezhető kapcsolatot csaknem kizárólag egymással mutatnak (pl. jobb lenne a gazdasági helyzet, ha jobb vezetők lennének; ha nem lenne háborús veszély). A *jövedelem* az egyetlen olyan privát szféra, amelynek kedvezőbb alakulását e társadalmi szférák alakulásától (is) függővé teszik az emberek (pl. jobb, igazságosabb jövedelemelosztás, bérezés; olcsóbb árak; jobb szociálpolitika stb.).

3. Azoknak az embereknek a körében, akik életük valamely vonatkozásában (egy, vagy több területen) nem elégedettek, hangsúlyosan jelentkezik a *hajszott, zaklatott élet, a sok idegeskedés* általános említése elégedetlenségük okaként, illetve a *nyugalmas élet* igénye. Jellegzetessége e véleményeknek, hogy csak látszólag kötődnek egyik vagy másik területhez, inkább az általános közérzet jellemzői, s esetleges, hogy a válaszadók mely területnél deklarálják jelenlétüket. Mégis talán legjellegzetesebb példa az *egészség* (talán itt „jut eszébe” a legtöbb embernek): az erre rossz osztályzatot adóknak csak egyik része hivatkozik konkrét betegségekre, és látná a megoldást a gyógyulásban; más részük akár tételesen is kimondja, nincs „igazi”, névvel nevezhető betegsége, de elégedettebb lenne, ha „többet tudna pihenni”; „nyugalmasan”; „izgalommentesen élne”; „nem lennének súlyos gondjai”; „nem idegeskedne”; „nem lennének ki az idegei”. Ugyanez vonatkozik a *család egészségére* is: elégedettebbek lennének ezzel, ha „nem lennének állandóan idegesek, fáradtak, kimerültek”.

A *munka és a munkahely* az a terület, ahol ezek az általános panaszok a leginkább koncentrálódnak: „lélekölő, értelmetlen hajsza”; „idegesség”; „igen megterhelő munka” az, ami ezt az általános közérzetet nagymértékben megalapozza. De nem mentes ez alól a *családi élet* sem, azon kevesek, akik ezt alacsonyan osztályozták, a megoldást abban látnák, ha „türelmesebbek lehetnének egymáshoz”; „kevesebbet veszekednének”, ha a családi élet „általában nyugalmasabb lenne”; „nem szólnának bele annyian”.

Az elégedettség-vizsgálatok egyik megoldhatatlannak tűnő – látszólag „módszertani” – problémája az, hogy az *általános elégedettség* (közérzet) és az *egy-egy területtel való elégedettség* között nehéz kapcsolatot találni. Ami például saját vizsgálatainkat illeti, a 13 terület osztályzatátlagai 7 esetben múlták felül az általános elégedettségre adott osztályzat átlagát (1980-ban pedig a vizsgált 10 terület közül 5), s nem valószínű, hogy változna ez az arány, ha a területek számát növelnénk (arra törekedve, hogy jobban „lefedjük” az ún. általános elégedettséget). Talán éppen az okozza a nehézséget, hogy zárt kérdésekre válaszolva a kérdezettek „kénytelenek” függetlenedni attól, hogy általában mennyire érzik magukat „agyonhajszoltnak”, „zaklatottnak”, „idegeskedések közt élőnek”, s arra összpontosítanak: az adott, konkrét területről (mint pl. lakáshelyzetük, munkájuk stb.) külön-külön lehetőleg objektív véleményt mondjanak. Általános elégedettségükben, közérzetükben azonban ezek az – életmód egészével összefüggő – tényezők nagyon is befolyásoló szereppel bírnak, ám a konkrét területekre vonatkozó részkérdések révén nincsen mód megragadásukra.

4. A dolog másik oldala, hogy az életükkel (valamely vonatkozásban) elégedetlen emberek, mivel szívesebben tartják a bajok okának a kedvezőtlen külső feltételeket – vagy akár a nehéz, hajszolt életmódot, ami ellen nem lehet semmit tenni –, *kevésbé gondolnak arra, hogy helyzetükön „önerőből” „öntevékenyen” kellene változtatni.* Általánosságban – a „mi kell ahhoz, hogy az ember elégedett legyen?” kérdésre válaszolva számottevő volt az a vélemény, amely az *elégedettség privát termelésének* fontosságát emelte ki. Ez azonban – úgy tűnik – elsősorban az ún. „elégedett emberek” véleménye. Azok körében is például, akik magukat a többségnél elégedettebbnek tartják, kiemelkedik az az attitűd, hogy saját magukat „jó természettel” megáldott, igen kedvező emberi tulajdonságokkal rendelkező embernek tartják, aki saját maga is tud tenni azért, hogy

jól érezze magát. A saját helyzetükre egyes területeken ötös osztályzatot adók – mint láthattuk – ugyancsak igyekeztek megtalálni a módját annak, hogy kevésbé előnyös körülményeiket kedvezőnek feltüntetett egyéni tulajdonságaikkal (pl. ügyességükkel, szorgalmukkal stb.) kompenzálják.

Ugyanakkor azok közt, akik ötösnél rosszabb osztályzatokat adnak, csak elvétve találunk olyan véleményt, elképzelést, hogy helyzetükön saját maguk is javíthatnának. Ez inkább csak a „közhelyekben” jelenik meg, pl. „egészségesebben kellene élnem”; „le kéne szokni a dohányzásról”; „talán jobban kellene beosztani az időmet” stb. S ezek – mármint a nem egészséges életmód, a kevés mozgás, a dohányzás, a hebehurgya gazdálkodás az idővel – úgynevezett bocsánatos bűnök. Az elégedetlenség között senki sincs, aki úgy gondolná, javulna a helyzete, elégedettebb lehetne, ha „szorgalmasan dolgozna”; „példás lenne a családi élete”; „ha nem fújna fel mindent”; „ha nem lenne nagyigényű” stb. – pedig ezek mind szerepeltek az elégedettek indoklásai között. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy, akik elégedetlenek (rossz osztályzatokat adtak – s korábban szó volt arról, hogy ezzel az eszközzel mennyire „csínján bánnak” az emberek), azok helyzetüket – legalábbis az esetek jelentős részében – valóban kilátástalannak látják abból a szempontból, hogy azon önerőből változtatni lehetne.

Talán érdemes figyelni azonban arra, hogy az ún. társadalmi szféráknál, főképpen az ország gazdasági helyzetének a megítélésénél „felcsillan” valami abból, hogy ezen bizonyosfajta öntevékenység is javíthatna: a szorgalmasabb munka, a nagyobb munkafegyelem, a takarékoság, a szerényebb életmód. Csakhogy az ilyen tartalmú válaszok kontextusából egyértelműen kitűnik: az e véleményen lévők ekkor *soha nem saját magukra, hanem csakis másokra gondolnak*, mivel az országos bajok forrása – úgymond – az, hogy mások nem szorgalmasak, fegyelmezetlenek a munkában, nem takarékoskodnak, nagyigényűek stb.

5. Zárt – különösen dichotóm (igen – nem) válaszalternatívás – kérdésekkel dolgozva tapasztalhatjuk, hogy minél differenciáltabb gondolkodású emberekről van szó (például minél iskolázottabokról), annál nehezebb számukra a kategorikus válaszadás. Az osztályozás öt fokozata a differenciáltabban gondolkodók számára kétségkívül árnyaltabb véleményalkotást tesz lehetővé, sőt – fel kell tételeznünk – közülük többen „könnyebbnek” találnák, ha még több fokozatot vehetnének igény-

be. (Mélyinterjúink alkalmából többen is kívántak „kétharmaddal” – „háromnegyeddal” – „négyötöddel” osztályozni.) Valószínűnek látszik, hogy válaszadóink között is voltak olyanok, aki egy adott területtel való elégedettségüket valamiféle elképzelt, „eszményi”, „ideális” helyzet-hez viszonyítva – szívesebben éltek a differenciáló osztályozás lehetőségével. Ebből adódik, hogy az árnyaltabb gondolkodás eleve nagyobb „eséllyel” kapcsolódik össze ötösnél rosszabb osztályzatokkal. Meg kell jegyezni: voltaképpen a kutatók eredeti elképzelése is az, hogy az osztályozás valahogyan így zajlik. Gyakorlatilag azonban – ezt számos közvélemény-kutatásunk alátámasztja – ez egyáltalán nem így van, mivel a véleménynyilvánításban igen nagy a súlya a más emberek helyzetéhez viszonyító véleményeknek és a különböző válaszadói stratégiáknak. Ez utóbbi vélemények viszont inkább „leegyszerűsítőek”, kategorikusak, s ez a kereszthatás is befolyásolhatja az ötös osztályzatok arányát.

Emiatt is előfordulhatott, hogy egyes fogalmak (pl. jó családi élet, jó baráti kapcsolatok) értelmezése a kutatói elképzeléseink szerintinél jóval sivárabb, szegényesebb volt, amikor meglétüket ötössel értékelték az emberek, s *teljesebb, igazabb* akkor, ha négyessel vagy ennél is rosszabbal. (Ilyen például a *családi élet* vonatkozásában a „rendesek”; „nem isznak, nem dohányoznak” értékelések ötössel, és a „szeretet”; „megbecsülés”; „jó szexuális élet” igény ennél rosszabb érdemjeggyel ellátott kontrasztja, vagy a *baráti kapcsolatok* vonatkozásában az, hogy ötös értékelést kaphat, ha valakinek „nincs haragosa”, „mindenkivel jóban van”, de adott esetben rosszabbat, mert „kevés igaz, őszinte barátja van”.

Az osztályzatok „önmagukban” való alkalmazásának problematikus voltát nemcsak az mutatja tehát, hogy a „rosszabbul” osztályozóknak az objektív helyzete lehet jobb vagy akár lényegesen jobb az ötössel osztályozókénál (az igényszint különbségeiből adódóan). Egyes fogalmak, érték kategóriák eltérő értelmezései következtében éppenséggel a magukat elégedetlennek mutatók között lehetnek inkább olyanok, akik „szebb”, „nemesebb”, „humánusabb”, „igazabb” viselkedési, magatartási, erkölcsi normák szerint élnek (vagy szeretnének élni), s „elégedetlenek” akkor, ha ez nem elképzeléseiknek, céljaiknak megfelelően sikerül.

6. Mindegyik vizsgálati területnél talákoztunk az ún. *belenyugvó vélemények* csoportjával is. Az „úgysem lehet rajta változtatni”-attitűd már az ötös osztályzatok mellett is megjelent, ott – amint erre kitértünk – talán kevésbé indokolt jelenléte, mint azokban a helyzetekben, amikor

az adott területen az osztályzat is alacsony. Bizonyos esetekben érthető is, hogy a megkérdezettek egyszerűen nem tudnak mit válaszolni a „mi kellene ahhoz, hogy elégedettebb legyen” – kérdésre, hiszen ha egészségükre gyógyíthatatlan betegség, családi életükre a házastárs halála miatt adtak rossz osztályzatot, nemigen képzelhetik el ennek a jobbra fordulását. A „semmi nem kell”; „jó már így is”; „majdcsak kibírom”; „csak rosszabb ne legyen”-vélemények azonban rendre megjelennek a lakáshelyzetüket, jövedelmüket, szabad idejüket, munkájukat, munkahelyüket, a gazdasági helyzetet, a politikát alacsonyan osztályozók körében is. A válaszmegfogalmazásokból arra következtethetünk, hogy a belenyugvó vélemények nagy része időskorú nyugdíjasoktól vagy a nyugdíjazáshoz közel állóktól származik. Elég szomorú, hogy napjainkban mennyire természetesnek tartják: az élet utolsó harmadát nélkülözés és megalkuvások közepette illik eltölteni.

Ami a társadalmi szféráknál, az ország gazdasági helyzete és a politika megítélésénél tapasztalt belenyugvó véleményeket illeti, azt szűrhetjük le, hogy 1983-ban még mindig számottevően látták úgy: az adott helyzet hosszabb távon fenntartható, csupán arra kell ügyelni, hogy „ne romoljon tovább”. Azt gondoljuk, ez a nézet a tömegkommunikációs tevékenységre nézve is figyelmet érdemel: a dinamikus szemléletmód hiánya, az okok és a következmények összefüggésének nem ismerete azzal a veszéllyel jár, hogy erősödik az a szemléletmód: „ha nem csinálunk semmit, nem csinálunk bajt sem”, „csak a jelenlegi szint maradjon meg”. Ez a hozzáállás már az 1980. évi közvélemény-kutatásunkban is erőteljesen nyilvánult meg – azóta az életszínvonal is bevallottan és érezhetően romlott, mégis él a közvéleményben olyan attitűd, amely hajlamos ennek „elfogadására”, ha további romlásra nem kell számítani. Szemellenzős politika lenne a „belenyugvó attitűd” stabilitására építeni, nem pedig a – még mindig kissé óvatosan, szalonképesre fogalmazottan kinyilvánított – bíráló, kezdeményező, „elégedetlenkedő” véleményekre.